

E-ISSN: 2667-4785

**AFYON
KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
İSLAMİ İLİMLER FAKÜLTESİ
DERGİSİ - (AKİD)**

Journal of Afyon Kocatepe University
Faculty of Islamic Sciences

مجلة جامعة أفیون قوجه تبه كلية العلوم الإسلامية

Afyon Kocatepe Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi

Adres: AKÜ İslami İlimler Fakültesi Ahmet Karahisarî İlahiyat Kampüsü
Şuhut Yolu Üzeri Afyonkarahisar/Türkiye
Web Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/akid>
Email: akid@aku.edu.tr

Cilt 2, Sayı 2, Aralık 2019

Afyon Kocatepe Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi (AKİD)
Journal of Afyon Kocatepe University Faculty of Islamic Sciences
e-ISSN: 2667-4785

Cilt / Volume: 2 Sayı / Issue: 2 (Aralık / December 2019)

KAPSAM: Dinî Araştırmalar İslam Araştırmaları

SCOPE: Religious Studies Islamic Studies

PERİYOT: Yılda 2 Sayı (Haziran & Aralık)

PERIOD: Biannually (June & December)

YAYIN DİLİ: Türkçe & İngilizce & Arapça

L. PUBLICATION: Turkish & English & Arabic

Afyon Kocatepe Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi ulusal bilimsel hakemli elektronik bir dergidir.
Journal of Afyon Kocatepe University Faculty of Islamic Sciences is an national peer-reviewed academic e-journal published twice a year.

Makaleler, İngilizce başlık, öz (en az 150 kelime), anahtar kelimeler (en az 5 kavram) ve *ISNAD Atıf Sistemi*'ne uygun olarak hazırlanan kaynakça içerir.

Articles contain an English title, an abstract (at least 150 words), keywords (at least 5 concepts) and a bibliography prepared with The *ISNAD Citation Style*.

YÖNETİM YERİ VE ADRESİ / EXECUTIVE OFFICE

Afyon Kocatepe Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Afyonkarahisar, 03100, TÜRKİYE
Afyon Kocatepe University, Faculty of Islamic Sciences, Afyonkarahisar, 03100, TURKEY
akid@aku.edu.tr

Tel: (90 272) 218 31 50 Fax: (90 272) 218 31 53

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/akid>

YAYINCI / PUBLISHER

Afyon Kocatepe Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Afyonkarahisar, TÜRKİYE
Afyon Kocatepe University, Faculty of Islamic Sciences, Afyonkarahisar, TURKEY

SAHİBİ / OWNER

Afyon Kocatepe Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi adına / On behalf of Afyon Kocatepe University Faculty of Islamic Sciences

Prof. Dr. Mustafa Güler mguler@aku.edu.tr

Afyon Kocatepe University, Faculty of Islamic Sciences, Afyonkarahisar, TURKEY

YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ / RESPONSIBLE MANAGER

Dr. Faruk Emrah Oruç foruc@aku.edu.tr

Afyon Kocatepe Univ, Faculty of Islamic Sciences, Afyonkarahisar, TURKEY

EDİTÖR / EDITOR IN CHIEF

Dr. Abdullah Çakmak acakmak@aku.edu.tr

Afyon Kocatepe Univ, Faculty of Islamic Sciences, Afyonkarahisar, TURKEY

Arş. Gör. Mustafa Yasin Akbaş myakbas@aku.edu.tr

Afyon Kocatepe Univ, Faculty of Islamic Sciences, Afyonkarahisar, TURKEY

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Dr. Öğr. Üyesi Abdullah Erdem TAŞ abdullah.tas@dpu.edu.tr

Dumlupınar Univ, Faculty of Islamic Sciences, Kütahya, TURKEY

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Muhammet PEŞE ahmetpese@gmail.com

Suleyman Demirel Univ, Faculty of Theology, Isparta, TURKEY

Dr. Öğr. Üyesi Asuman ŞENEL senelasuman@gmail.com

Afyon Kocatepe Univ, Faculty of Islamic Sciences, Afyonkarahisar, TURKEY

Dr. Enes TAŞ etas@aku.edu.tr

Afyon Kocatepe Univ, Faculty of Islamic Sciences, Afyonkarahisar, TURKEY

Dr. Öğr. Üyesi Eyüp KURT ekurt@aku.edu.tr

Afyon Kocatepe Univ, Faculty of Islamic Sciences, Afyonkarahisar, TURKEY

Dr. Öğr. Üyesi Fatih ÇAKMAK fcakmak@aku.edu.tr

Afyon Kocatepe Univ, Faculty of Islamic Sciences, Afyonkarahisar, TURKEY

Dr. Öğr. Üyesi Kenan ÖZÇELİK ozcelikkenan@hotmail.com

Yildirim Bayezid Univ, Faculty of Islamic Sciences, Ankara, TURKEY

Dr. Öğr. Üyesi Mebrure DOĞAN mebruredogan@gmail.com

Afyon Kocatepe Univ, Faculty of Islamic Sciences, Afyonkarahisar, TURKEY

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Zeki SÜSLÜ zekisuslu@sdu.edu.tr

Suleyman Demirel Univ, Faculty of Theology, Isparta, TURKEY

Arş. Gör. Muhammed Ferruh ORUÇ muhammedferruh.oruc@ikc.edu.tr

İzmir Katip Celebi Univ, Faculty of Islamic Sciences, İzmir, TURKEY

Arş. Gör. Muhammet Talha SAĞLAM mtsaglam16@gmail.com

Mugla Sitki Kocman Univ, Faculty of Islamic Sciences, Mugla, TURKEY

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ATEŞ mustafa.ates@dpu.edu.tr

Dumlupınar Univ, Faculty of Islamic Sciences, Kütahya, TURKEY

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Abdürrezzak Tek abdurrezzaktek@hotmail.com

Bursa Uludag Univ, Faculty of Theology, Bursa, TURKEY

Prof. Dr. Adem Apak ademapak@uludag.edu.tr

Bursa Uludag Univ, Faculty of Theology, Bursa, TURKEY

Prof. Dr. Ahmet Saim Kılavuz askilavuz@uludag.edu.tr

Bursa Uludag Univ, Faculty of Theology, Bursa, TURKEY

Prof. Dr. Ahmet Yaman yamanahmet@hotmail.com

Necmettin Erbakan Univ, Faculty of Theology, Konya, TURKEY

Prof. Dr. Ahmet Yaramış ayaramis@aku.edu.tr

Afyon Kocatepe Univ, Faculty of Arts and Sciences, Afyonkarahisar, TURKEY

Prof. Dr. Ali Yılmaz a.yilmaz@usak.edu.tr

Usak Univ, Faculty of Islamic Sciences, Usak, TURKEY

Prof. Dr. Asım Yapıcı asimyapici@cu.edu.tr

Cukurova Univ, Faculty of Theology, Adana, TURKEY

Prof. Dr. Bilal Saklan bsaklan@hotmail.com

Necmettin Erbakan Univ, Faculty of Theology, Konya, TURKEY

Prof. Dr. Çağfer Karadaş caferkaradas@hotmail.com
Bursa Uludag Univ, Faculty of Theology, Bursa, TURKEY

Prof. Dr. Celaleddin Çelik celikc@erciyes.edu.tr
Erciyes Univ, Faculty of Theology, Kayseri, TURKEY

Prof. Dr. Feridun Emecen femecen@29mayis.edu.tr
29 Mayıs Univ, Faculty of Arts, İstanbul, TURKEY

Prof. Dr. Fikret Karapınar fikretkarapinar@gmail.com
Necmettin Erbakan Univ, Faculty of Theology, Konya, TURKEY

Prof. Dr. Halis Aydemir halis.aydemir@dpu.edu.tr
Dumlupınar Univ, Faculty of Islamic Sciences, Kütahya, TURKEY

Prof. Dr. İsmail Sağlam isaglam@uludag.edu.tr
Bursa Uludag Univ, Faculty of Theology, Bursa, TURKEY

Prof. Dr. Kasım Küçükalp kasimkucukalp@uludag.edu.tr
Bursa Uludag Univ, Faculty of Theology, Bursa, TURKEY

Prof. Dr. Kemal Ataman kemal.ataman@marmara.edu.tr
Marmara Univ, Faculty of Theology, İstanbul, TURKEY

Prof. Dr. M. Hilmi Uçan ucan@aku.edu.tr
Afyon Kocatepe Univ, Faculty of Education, Afyonkarahisar, TURKEY

Prof. Dr. Mehmet Karakaş mkarakas@aku.edu.tr
Afyon Kocatepe Univ, Faculty of Arts and Sciences, Afyonkarahisar, TURKEY

Prof. Dr. Mustafa Ağırman magirman@atauni.edu.tr
Ataturk Univ, Faculty of Theology, Erzurum, TURKEY

Prof. Dr. Mustafa Demirci mustdemirci@hotmail.com
Selçuk Univ, Faculty of Theology, Konya, TURKEY

Prof. Dr. Nebi Mehdiyev nebimehdiyev@trakya.edu.tr
Trakya Univ, Faculty of Arts, Edirne TURKEY

Prof. Dr. Orhan Çeker oceker@konya.edu.tr
Necmettin Erbakan Univ, Faculty of Theology, Konya, TURKEY

Prof. Dr. Ömer Çelik omer.celik@marmara.edu.tr
Marmara Univ, Faculty of Theology, İstanbul, TURKEY

Prof. Dr. Recai Doğan rdogan@divinity.ankara.edu.tr
Ankara Univ, Faculty of Theology, Ankara TURKEY

Prof. Dr. Remzi Kaya remzikaya5@yahoo.com
Bursa Uludag Univ, Faculty of Theology, Bursa, TURKEY

Prof. Dr. Rifat Okudan rifatokudan@sdu.edu.tr
Suleyman Demirel University, Faculty of Theology, Isparta, TURKEY

Prof. Dr. Salih Karacabey salihkaracabey@hotmail.com
Bursa Uludag Univ, Faculty of Theology, Bursa, TURKEY

Prof. Dr. Vecdi Akyüz vecdiakyuz@aydin.aku.edu.tr
İstanbul Aydın Univ, Faculty of Law, İstanbul, TURKEY

Prof. Dr. Yaşar Aydınli yasaraydinli@hotmail.com
Bursa Uludag Univ, Faculty of Theology, Bursa, TURKEY

Doç. Dr. Ali Öztürk a.ozturk@istanbul.edu.tr
İstanbul Univ, Faculty of Theology, İstanbul, TURKEY

Doç. Dr. Hasan Tefvik Marulcu hasanmarulcu@sdu.aku.tr
Suleyman Demirel Univ, Faculty of Theology, Isparta, TURKEY

Doç. Dr. Hüseyin Günday hgunday@hotmail.com
Bursa Uludag Univ, Faculty of Theology, Bursa, TURKEY

Doç. Dr. Şener Şahin senersahin@uludag.edu.tr
Bursa Uludag Univ, Faculty of Theology, Bursa, TURKEY

Afyon Kocatepe Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi Dergisi (AKİD)
Cilt: 2 Sayı: 2 (Aralık 2019)

Journal of Afyon Kocatepe University
Faculty of Islamic Sciences
Volume: 2 Issue: 2 (December 2019)

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

EDİTÖRDEN

From The Editor

Abdullah Çakmak/M. Yasin Akbaş.....115

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

Ortaokul Seçmeli Peygamberimizini Hayatı Dersi Öğretim Programı Hedefleri Üzerine Bir Analiz

An Analysis on Curriculum Objectives of The Prophet's Life Course in Secondary School

Fatih Çakmak.....116-143

İman ve Ahlâk Eğitimi Açısından Hucurât Suresi

Surah Hucurat in Terms of Faith and Moral Education

Fatih Güdürü.....144-174

İsnâd Sisteminin Arap Edebiyatında Kullanımı ve Diğer Naklî İlimlerle Mukayesesi

Usage of Isnad System in Arabic Literature and Comparison With Other Tarnspotation Sciences

Emin Uz.....175-217

Editörden

Afyon Kocatepe İslami İlimler Fakültesi Dergisi olarak, yayım hayatına atıldığımız 2018 yılından itibaren ikinci cilt ikinci sayı ile yolumuza devam etmekteyiz.

Bu sayımızda Fatih Çakmak'ın *Ortaokul Seçmeli Peygamberimizin Hayatı Dersi Öğretim Programı Hedefleri Üzerine Bir Analiz* isimli makalesi, ortaokul Peygamberimizin Hayatı dersi öğretim programı kazanımlarını analiz etmektedir. Yazar, bu kazanımları Bloom Taksonomisine göre bilgi ve bilişsel süreç boyutunda değerlendirmektedir.

Ramazan Buyrukçu ve Fatih Güdürü'ye ait *İman ve Ahlâk Eğitimi Açısından Hucurât Suresi* adlı makale, ilgili surede yer alan iman ve ahlak eğitimi ilkelerini belirlemekte ve bu ilkelerin günümüz eğitime nasıl katkı sunabileceğini ortaya koymaktadır.

Son olarak Emin Uz'un *İsnâd Sisteminin Arap Edebiyatında Kullanımı ve Diğer Naklî İlimlerle Mukayesesi* başlıklı makalesi, sadece hadis ilmine mahsus gibi algılanan isnâd sisteminin bütün klasik ilimlerin ayrılmaz bir parçası olduğuna değinmekte ve isnâd kelimesinin kavramsal haritasını ortaya koyarak Arap edebiyatındaki kullanımına işaret etmektedir.

Dergimizin bu sayısında makeleleri yayımlanan bilim insanlarımıza, yayın, danışma, ve hakem kurullarımıza teşekkür ederiz. Bir sonraki sayımızın Haziran 2020 tarihinde yayımlanacağını hatırlatır, çalışmalarınızda başarılar dileriz.

Afyon Kocatepe Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi
Journal of Afyon Kocatepe University Faculty of Islamic Sciences
e-ISSN: 2667-4785
December / Aralık 2019, 2 (2): 116-143

**Ortaokul Seçmeli Peygamberimizin Hayatı Dersi Öğretim Programı Hedefleri Üzerine
Bir Analiz**

An Analysis on Curriculum Objectives of The Prophet's Life Course in Secondary School

Fatih Çakmak

Dr. Öğr. Üyesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi İslami İlimler Fak., Din Bilimleri Anabilim Dalı
Assistant Professor, Afyon Kocatepe University Faculty of Islamic Sciences, Department of Religious Studies.
Afyon, Turkey
fcakmak@aku.edu.tr
orcid.org/0000-0003-2811-6403

Article Information/Makale Bilgisi

Article Types/Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 13 November / Kasım 2019

Accepted / Kabul Tarihi: 9 December / Aralık 2019

Pub Date SEason / Yayın Sezonu: Aralık / December

Volume / Cilt: 2 Issue / Sayı: 2 Pages / Sayfa: 116-143

Plagiarism/ İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Copyright © Published by Afyon Kocatepe Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi / Afyon Kocatepe University, Faculty of Islamic Sciences, Afyon, 03100 Turkey. All rights reserved.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/akid>

An Analysis On Curriculum Objectives Of The Prophet's Life Course In Secondary School

Abstract: The main purpose of religion is to give direction to human life. Religion or Islam tries to guide people to live humanly. Education also gives direction to human life. Guides people. In this sense, the main purpose of religion and education is human. to guide people and their lives. Religious education tries to guide the individual's religious behavior. In order to achieve this aim, religious education should be done within a plan and program. We call this as religious teaching. In our country, there are some courses for religious education and training of individuals. One of the most important of these is the Religious Culture and Ethics course. There are also some elective courses. One of these courses is the life of the Prophet. The subject of this course is the life of the Prophet Muhammad (saw), the last Prophet of Islam. It also reveals the example of the Prophet and how Muslims should follow the example of the prophet. This course is really very important course with this mission. In order to realize the aim of this course, the objectives of this course should be determined with high quality, and the program should be implemented with high quality. This research analyzes the achievements of the Prophet's Life course curriculum. According to the results of the study, 102 (91%) of the 112 achievements of the life of the Prophet Muhammad in secondary school were in the cognitive domain and 10 (9%) were in the affective domain. No gain was detected in the psycho-motor area. 102 cognitive field acquisitions regarding the life of the Prophet Muhammad in secondary school were evaluated in the dimension of information and cognitive process according to the renewed Bloom Taxonomy. Accordingly, in the information dimension; 41 of the gains (%40) are factual information, 42 (%41) are conceptual information, 19 (%19) are operational information dimension. Acquisition in metacognitive knowledge dimension could not be determined. When evaluated in terms of cognitive process dimension; 4 of the gains (%3,9) are in recall, 80 (78,4) are in understanding, 10 (%9,8) are in practice, 1 (%0,9) is in analysis, 6 (%5,8) are in evaluation and 1 (%0,9) is in creation. In addition, 102 cognitive field gains related to the life of the Prophet Muhammad in secondary school were examined and classified on the basis of classes. The results were evaluated and suggestions were developed within the framework of the research findings.

Keywords: Religious education, Target, Target analysis, Targets in religious education, , Prophet's life lesson objectives.

Ortaokul Seçmeli Peygamberimizin Hayatı Dersi Öğretim Programı Hedefleri Üzerine Bir Analiz

Öz: Dinin temel amacı insanın hayatına yön vermektir. Din ya da İslam dini insanın insanca yaşaması için ona rehberlik etmeye çalışır. Eğitim de insanın hayatına yön verir. İnsana rehberlik eder. Bu anlamda dinin de eğitimin de temel amacı insana ve yaşamına rehberlik etmektir. Din eğitimi bireyin dini davranışlarına yön vermeye çalışır. Din eğitiminin bu amacı gerçekleştirebilmesi için bir plan ve program dâhilinde yapılması gerekir. Buna da din öğretimi diyoruz. Ülkemizde bireylerin din eğitimi ve öğretimlerinin yapılabilmesi için bazı dersler vardır. Bunların başında zorunlu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi gelir. Bunun yanında seçmeli bazı dersler de

vardır. İşte bu derslerden birisi de seçmeli Peygamberimizin Hayatı dersidir. Bu ders İslam'ın son Peygamberi olan Hz. Muhammed (SAV)'in hayatını konu edinmektedir. Ayrıca Peygamberin örnekliliğini ve Müslümanların peygamberi nasıl örnek almaları gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu ders bu görevi ile gerçekten çok önemli bir derstir. Bu dersin amacının gerçekleştirilmesi için hedeflerinin kaliteli belirlenmiş olması ve programın da kaliteli uygulanması gerekmektedir. İşte bu araştırma ortaokul Peygamberimizin Hayatı dersi öğretim programı kazanımlarını analiz etmektedir. Araştırma sonucuna göre ortaokul Peygamberimizin Hayatı dersine ait 112 kazanımın 102'si (%91) bilişsel alanda 10'u (%9) duyuşsal alandadır. Psiko-motor alanda kazanım tespit edilmemiştir. Ortaokul Peygamberimizin Hayatı dersine dair 102 adet bilişsel alan kazanımı yenilenmiş Bloom Taksonomisine göre bilgi ve bilişsel süreç boyutunda değerlendirilmiştir. Buna göre bilgi boyutunda; kazanımların %40' olan 41'i olgusal bilgi, %41'i olan 42'si kavramsal bilgi, %19'u olan 19'u işlemsel bilgi boyutundadır. Kazanımlar içerisinde üstbilişsel bilgi boyutunda kazanım tespit edilememiştir. Bilişsel süreç boyutu açısından değerlendirdiğimizde; kazanımların %3,9' u olan 4'ü hatırlama, %78,4'ü olan 80'i anlama, %9,8'i olan 10'u uygulama, %0,9'u olan 1'i çözümlenme, %5,8'i olan 6'sı değerlendirme, %0,9'u olan 1'i yaratma kategorisindedir. Ayrıca ortaokul Peygamberimizin Hayatı dersine dair 102 adet bilişsel alan kazanımları sınıflar bazında incelenmiş ve sınıflanmıştır. Araştırma bulguları çerçevesince sonuçlar değerlendirilmiş ve öneriler geliştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din eğitimi, Hedef, Hedef analizi, Din eğitiminde hedefler, Peygamberimizin Hayatı dersi kazanımları.

GİRİŞ

Eğitim programı eğitim hedeflerini gerçekleştirmek için öğrencilerin karşı karşıya geldikleri düzenli öğrenme yaşantılarının tümüdür.¹ Konular listesi, ders içerikleri, çalışmaların programlaması, öğretim materyalleri listesi, derslerin sıralanması, hedef davranışlar grubu, okul içinde ve dışında öğretilen her şey, okul personeli tarafından planlanan her şey² gibi anlamlarda kullanılan eğitim programı kavramının tanımı üzerinde farklı yorumlar yapılmıştır. Eğitimde program geliştirilirken dört temel öge karşımıza çıkar. Bunlar; hedefler, içerik, eğitim durumları ve sınav durumlarıdır. Eğitimle arzulanan amaçlara ulaşabilmek için hedeflerin ya da kazanımların sahip olması gereken niteliklere haiz olması önemlidir. Bu bağlamda hedeflerin yetiştirilmek istenen insan tipine ait nitelikleri kapsamaları, öğrencilerin ilgi, ihtiyaç ve beklentilerini dikkate alması, öğrenci davranışlarına dönük olması, öğrencilerin kazanacağı davranışlarla ilgili eylemleri içermesi, açık-seçik olması, içerik ile uyumlu olması, öğrenme-öğretme yaşantılarına ve sınav durumlarına yön vermesi³ vs. gibi bazı önemli niteliklerden söz edilebilir.

¹ Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Hıfzı Doğan, *Eğitimde Program ve Öğretim Tasarımı*, (Ankara: Önder Matbaacılık, 1997), 9. Ayrıca bkz., Mürüvvet Bilen, *Plandan Uygulamaya Öğretim*, (Ankara: Anı Yayınları, 1999), 19.

² Eğitim programı kavramının anlamı ve kullanımı ile ilgili bkz. Özcan Demirel, *Kuramdan Uygulamaya Eğitimde Program Geliştirme*, 3. Baskı (Ankara: Pegem A Yayıncılık, 2000), 2.

³ Bu konuda daha fazla bilgi için Selahattin. Ertürk, *Eğitimde Program Geliştirme*. (Ankara: Yelkentepe Yayınları, 1975), 53. Ayrıca Özcan Demirel, *Eğitimde Program Geliştirme*, 23. Baskı, (Ankara: Pegem A yayıncılık, 2015), 99.

Din eğitimi, “bireyin dini davranışlarında kendi yaşantıları yoluyla ve kasıtlı olarak istendik değişme meydana getirme denemeleri süreci”⁴ olarak tanımlanır. Buna göre din eğitimi programı, bireyin dini davranışlarında istendik değişme meydana getirme denemeleri sürecinde gerekli ve geçerli olan öğrenme yaşantıları düzeneği⁵ olarak tanımlanabilir. Hedefleri belirlemede dikkat edilecek hususlar, hedeflerin aşamalı sınıflandırılması, hedeflerin özellikleri, içerik belirleme ölçütleri, öğrenme-öğretme yaşantıları sürecinde kullanılan yöntem, teknik, araç, gereç ve değerlendirme sürecinin nasıl olması gerektiği gibi program geliştirme sürecini ifade eden işleyiş, konu alanının kendine has özellikleriyle din eğitimi program geliştirme süreci için geçerlidir.

2000 yılında din öğretiminde yeni yaklaşımlar ile başlayan bilimsel yürüyüş zaman içerisinde alanla ilgili yeni çalışmalara ışık tutmuş ve yön vermiştir. Bu çerçevede 2005 yılında orta-öğretim Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi dersi programı, 2006 yılında da ilköğretim Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi dersi programı yenilenmiş ve uygulanmaya konmuştur. Bu süreçte, programın vizyonu, programın uygulamasına ilişkin ilke ve açıklamalar, programın temel yaklaşımı, programın yapısı, programın çıkış noktası, programı hazırlama sürecinde toplum ihtiyacı vs. gibi önemli yenilikler sürece dâhil edilmiştir. Devamında süreç 2010 yılı program çalışmaları ile devam etmiştir. Her bir program çalışması DKAB dersleri ve kalitesine olumlu katkı sağlamak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Bugün uygulanmakta olan 2018 yılında gerçekleştirilen mevcut son program ile DKAB öğretimi program geliştirme süreci canlılığını sürdürmektedir.

2012 yılında Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulunun 14.08.2012 tarihli ve 124 sayılı kararı ile sekiz kategoride çok farklı ilgi ve yeteneğe hitap eden kırk farklı seçmeli ders haftalık ders çizelgelerine ilave edilmiştir. Bu değişiklik ile birlikte “Din, Ahlak ve Değerler” grubu içerisinde “Kur’an-ı Kerim”, “Peygamberimizin Hayatı” ve “Temel Dini Bilgiler (I-II)” dersleri çizelgeye eklenmiştir. Bu yeni uygulama ile öğrencilerin zorunlu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi ile birlikte din, ahlak ve değerler alanında daha fazla kazanım elde edebilmelerine olanak sağlanmıştır. Bu sayede bireyleri din, ahlak ve değerler alanında daha fazla bilgi, beceri, tutum, davranış vs. sahibi olarak yetiştirmek, bireyin ve toplumun din eğitimi ihtiyacına daha fazla katkı sağlamak hedeflenmiştir. Bununla birlikte bu amaç seçmeli derslerin hedef ve kazanımlarının nitelikli belirlenmesine, içeriğin buna uygun olarak oluşturulmasına, öğretim materyallerinin kalitesine, öğretmen tutumlarına, öğrenme ortamlarına vs. bağlı olarak değişkenlik göstermektedir.⁶ Alanyazında bu alanda yapılan bazı çalışmalara örnek olarak Meydan (2013), Meydan (2015), Gündoğdu (2015) ve Yazıbaşı (2018) tarafından yapılan çalışmalar gösterilebilir. Bu çalışmalar genellikle derse yönelik öğrenci ve öğretmen tutumlarına ya da görüşlerine yoğunlaşmaktadır. Bulgularında da genellikle dersin seçimi, içeriği, işleniş vb. konular ve bu alandaki

⁴ Cemal Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, (Ankara: Pegem A Yayıncılık, 2001), 24-30.

⁵ Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, 116.

⁶ Daha fazla bilgi için Muhammed Ali Yazıbaşı, “Ortaöğretim öğrencilerinin gözünden seçmeli din dersleri: Kırıkkale Örneği”, *Dini Araştırmalar*, 21 (53), 2018, 149-168.

yeterlilik ya da yetersizlikler ele alınmaktadır.⁷ Bu araştırma ise ortaokul Peygamberimizin Hayatı dersi hedeflerini incelemekte ve sınıflandırmaktadır.

Ortaokul Peygamberimizin Hayatı dersi öğretim programında öncelikle Peygamberlik ile ilgili kısa bir genel bilgi verilmiş sonrasında dersin genel amaçlarına değinilmiştir. Peygamberin Kur'an-ı anlama ve yaşama konusunda insanlara en güzel model oluşuna, bu nedenle Peygamberin örnek alınması gerekliliğine vurgu yapılarak dersin önemine değinilmiştir. Ayrıca Ortaokul-İmam Hatip Ortaokulu Peygamberimizin Hayatı Dersi öğretim programı geliştirilirken Kur'an-ı Kerim, hadisler, siyer ve tarih kaynaklarının esas alındığı belirtilmiştir. Öğretim programında hem kronolojik hem de tematik yaklaşımlar kullanılarak Peygamberimizin hayatını bir bütün olarak vermek amaçlanmıştır.⁸ Bu dersin öğretim programı ile temelde öğrencilerin Peygamberlik kavramını, Peygamberimizin ve doğduğu çevrenin özelliklerini tanıması, Peygamberimizin o toplumun bir ferdi olarak insani yönünü, bir elçi olarak peygamberlik yönünün fark etmeleri, Peygamberimizin örnek kişiliğini, Peygamberimizi severek kendisine örnek almayı öğrenmeleri, Peygamber sevgisi ve kültürümüzde yansımalarını anlamaları hedeflenmiştir.⁹

Bu çerçevede araştırmanın temel problemi Ortaokul 5-8. Sınıflar Seçmeli Peygamberimizin Hayatı dersi öğretim programı kazanımları Bloom ve Revize Edilmiş Bloom Taksonomisine göre nasıl bir dağılım göstermektedir? Bu problem çerçevesinde çalışmada şu sorulara cevaplar aranmaktadır:

Ortaokul 5-8. Sınıflar Seçmeli Peygamberimizin Hayatı dersleri öğretim programı kazanımları Bloom Taksonomisine göre bilişsel, duyuşsal ve devinişsel alanlarda nasıl bir dağılım göstermektedir?

Ortaokul 5-8. Sınıflar Seçmeli Peygamberimizin Hayatı dersi öğretim programı bilişsel boyut kazanımları Revize Edilmiş Bloom Taksonomisine göre bilgi boyutunda nasıl bir dağılım göstermektedir?

Ortaokul 5-8. Sınıflar Seçmeli Peygamberimizin Hayatı dersi öğretim programı bilişsel boyut kazanımları Revize Edilmiş Bloom Taksonomisine göre bilişsel süreç boyutunda nasıl bir dağılım göstermektedir?

Bu çalışmanın amacı, 2018 yılında Milli Eğitim Bakanlığı Talim Terbiye Kurulu (TTK) tarafından yayınlanan ve halen uygulanmakta olan ortaokul 5-8. Sınıflar Seçmeli Peygamberimizin Hayatı dersi öğretim programında belirtilen kazanımların Bloom ve Revize Edilmiş Bloom Taksonomisine göre incelenip, sınıflandırılmasıdır. Belirtilen amaç doğrultusunda çalışmamızın alt amaçları da şunlardır:

⁷ Hasan Meydan, "Din, Ahlak ve Değerler Alanı Seçmeli Derslerinin Öğrenci Görüşleri Doğrultusunda Değerlendirilmesi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 40, 2013, 219-250. Hasan Meydan, "Din, Ahlak ve Değerler Alanı Seçmeli Derslerinde Karşılaşılan Problemler (Öğretmen Görüşlerine Dayalı Nitel Bir Araştırma)", *Turkish Studies*, 10 (3), 2015, 673-694. Yusuf Bahri Gündoğdu, "Seçmeli Din Derslerini Tercih Eden Öğrencilerin Tercihlerini Etkileyen Faktörler: Ordu Örneği", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 15 (2), 121-155. Muhammed Ali Yazıbaşı, "Ortaöğretim öğrencilerinin gözünden seçmeli din dersleri: Kırkkale Örneği", *Dini Araştırmalar*, 21 (53), 2018, 149-168.

⁸ Ortaokul-İmam Hatip Ortaokulu Peygamberimizin Hayatı Dersi Öğretim Programı, (Ankara: MEB yayınları, 2018), 6.

⁹ Bu konuda daha fazla bilgi için, Ortaokul-İmam Hatip Ortaokulu Peygamberimizin Hayatı Dersi Öğretim Programı, 7.

Ortaokul 5-8. Sınıflar seçmeli Peygamberimizin Hayatı dersi öğretim programı kazanımlarını Bloom Taksonomisine göre bilişsel, duyuşsal ve devinişsel alanlara göre inceleyip, sınıflandırmaktır.

Ortaokul 5-8. Sınıflar seçmeli Peygamberimizin Hayatı dersi öğretim programı bilişsel boyut kazanımlarını Revize Edilmiş Bloom Taksonomisine göre bilgi boyutunda inceleyip, sınıflandırmaktır.

Ortaokul 5-8. Sınıflar seçmeli Peygamberimizin Hayatı dersi öğretim programı bilişsel boyut kazanımlarını Revize Edilmiş Bloom Taksonomisine göre bilişsel süreç boyutunda inceleyip, sınıflandırmaktır.

Bu çalışma yukarıda ifade edilen sorulara cevap vererek alana katkı sağlamak istemektedir. Alanyazında farklı öğretim programları kazanımlarının Bloom ve Revize Edilmiş Bloom Taksonomisine göre incelenip değerlendirildiği çalışmalar bulunmaktadır.¹⁰ Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi öğretim programı kazanımlarına yönelik olarak Güreşçi (2013), Çekin (2016), Burak (2017) ve Gümüş'ün (2018) yapmış olduğu çalışmalar bulunmaktadır (Güreşçi, 2013; Çekin, 2016; Burak, 2017; Gümüş 2018). Güreşçi ve Çekin'in çalışmalarında kazanımların sınıflandırılmasında sadece Bloom Taksonomisi kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca Çekin (2016), yapmış olduğu çalışmada DKAB dersi öğretim programları kazanımlarını Bloom Taksonomisinin sadece duyuşsal alanında değerlendirmiştir. Program kazanımlarını Bloom ve Revize Edilmiş Bloom Taksonomisine göre değerlendiren Burak (2017) çalışmasında sadece 4. Sınıf kazanımlarını incelemiştir. Gümüş (2018) ise çalışmasında 2010 (4-8. Sınıf) DKAB öğretim program kazanımlarını Bloom Taksonomisine göre değerlendirmiştir. Bu araştırma ise Ortaokul 5-8. Sınıflar Seçmeli Peygamberimizin Hayatı dersi öğretim programı kazanımlarının Bloom ve Revize Edilmiş Bloom Taksonomilerine göre sınıflandırarak alana katkı sağlamayı hedeflemektedir.

Bu araştırma betimlemeye dayalı nitel desende bir araştırmadır. Nitel araştırmada gözlem, görüşme ve doküman inceleme gibi veri toplama teknikleri kullanılarak, bu veriler ile olgu ve olayların kendi doğal ortamları içinde gerçekçi ve bütüncül bir şekilde ortaya konulması hedeflenir. Betimleme ilgi duyulan konu ya da etkinliklerin tasvir edilmesi demektir. Betimleme ile neyin ne olduğu, olguların nasıl başlayıp sürdüğü ya da bir durumun, kişinin ya da olayın neye benzediğini tasvir ederiz.¹¹ Bu modelin seçilmesindeki temel gerekçe var olan durumu

¹⁰ Bu konuda alanyazında yapılan çalışmalardan bazıları şunlardır: Mehmet Bekdemir, Yavuz Selim, Revize Edilmiş Bloom Taksonomisi Ve Cebir Öğrenme Alanı Örneğinde Uygulaması, *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi* Cilt-Sayı: 10-2 Yıl:2008; Asım Arı, Zehra Sümeyye Gökler, İlköğretim Fen Ve Teknoloji Dersi Kazanımları Ve Sbs Sorularının Yeni Bloom Taksonomisine Göre Değerlendirilmesi, *X. Ulusal Fen Bilimleri ve Matematik Eğitimi Kongresi*, Niğde, 2012; Zeynel Kablan, Tuğba Baran Kaya, Ömer Hazer, İlköğretim matematik 6-8 öğretim programında hedeflenen davranışların bilişsel süreçler açısından incelenmesi, *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi (KEFAD)*, 2013: 14(1), 347-366; Yakup Doğan, Durmuş Burak, 4. Sınıf Fen Bilimleri Dersi Kazanımlarının Revize Edilmiş Bloom Taksonomisine Göre İncelenmesi, *Akdeniz Eğitim Araştırmaları Dergisi* 2018, 12(23) 34-56; S. Levent Zorluoğlu, Aydın Kızılaslan, Mustafa Sözbilir, Ortaöğretim Kimya Dersi Öğretim Programı Kazanımlarının Yapılandırılmış Bloom Taksonomisine Göre Analizi ve Değerlendirilmesi, *Necatibey Eğitim Fakültesi Elektronik Fen ve Matematik Eğitimi Dergisi (EFMED)* 10 (1), Haziran 2016, 267.

¹¹ Keith F. Punch, *Sosyal araştırmalara giriş*, Çeviren: D. Bayrak, H.B. Arslan, ve Z. Akyüz. (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2005), 16.

olduğu gibi betimlemeye çalışmak ve daha sonra yapılacak nedensel çalışmalara rehberlik edebilmektir.¹²

Bu çalışmada Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) Talim Terbiye Kurulu'nun (TTK) 2018 yılında yayınladığı ve halen kullanılmakta olan Ortaokul 5-8. Sınıflar Seçmeli Peygamberimizin Hayatı dersi öğretim programında yer alan kazanımlar araştırmanın verilerini oluşturmaktadır. Araştırma verilerini oluşturan bu kazanımlar bütün olarak değerlendirilmiş ve Bloom Taksonomisine göre bilişsel, duyuşsal ve devinişsel alanlarda sınıflandırılmıştır. Daha sonra bilişsel alanda olduğuna karar verilen kazanımların Revize Edilmiş Bloom Taksonomisine göre incelenmesi için kullanılacak etiketler (A1..., A6..., D1..., D6 gibi) belirlenmiştir. Kazanımların taksonomi tablosundaki yerini belirlemek amacı ile her bir kazanımın ad ve fiil ifadeleri belirlenerek kazanımların bilgi boyutu ve bilişsel süreç boyutunda hangi basamağa girdiği tespit edilmiştir. Daha sonra kazanımın Taksonomi tablosundaki yeri belirlenmiştir. Örneğin: "5.2.4. Peygamberlerin görevlerini kavrar", kazanımının taksonomi tablosunda hangi hücreye girdiğini belirlemek amacı ile "Peygamberlerin görevleri" ad ifadesi ve "kavrar" fiil ifadesine ayrılmıştır. Ad ifadesi temel kavramlar içerdiğinden kavramsal bilgide yer almakta iken fiil ifadesi anlama düzeyinde olduğundan B2 hücresine yerleştirilmiştir. Bazı kazanımların birden fazla fiil veya isim kısmına ayrılabilmesi kazanımların bilgi ve bilişsel süreç boyutunda birden fazla kategoride incelenmesine neden olmuştur. Revize taksonomiyi BT'ye göre daha esnek olduğu için bilişsel süreç boyutunda bazı kazanımlar birden fazla kategoride gösterilebilir. Ancak bilgi ve bilişsel süreç boyutunda üst kategorinin alt kategoriyi kapsamaması nedeniyle bu şekilde değerlendirilen kazanımlar bilişsel süreç boyutunda bulunduğu üst kategoride değerlendirilmiştir.

Yapılan analizlerin güvenilirliğinin sağlanması amacıyla bir alan uzmanı ile kazanım ifadeleri üzerine değerlendirme görüşmesi yapılmıştır. Bu görüşme ile kazanımların hangi alana ait olduğunun belirlenmesinde görüş birliği ve görüş ayrılığı tespiti yapılmıştır. Güvenirlik katsayısı Şekil 1'deki güvenirlik katsayısı hesaplama formülü kullanılarak⁹⁴ olarak hesaplanmıştır. Bu değer genel olarak kabul gören güvenirlik katsayısı oranı olan⁷⁰ değerinden büyük olduğundan kazanım analizinin güvenilir olduğu söylenebilir.

$$\text{Güvenirlik} = \frac{\text{Görüş Birliği}}{\text{Görüş Birliği} + \text{Görüş Ayrılığı}}$$

Şekil 1. Kodlayıcılar arası uyum katsayısı hesaplama formülü

1. Eğitim Programında Hedefleri Sınıflama (Bloom ve Revize Bloom Taksonomisi)

Eğitim programlarında hedefler diğer öğelere başlangıç noktası olma özelliği taşıdığından ayrı bir öneme sahiptir. Eğitimde hedefler; öğretimi yönlendirmesi, öğretme-öğrenme işleminin yapılmasını ortaya koyması ve ölçmelere kılavuzluk etmesi açısından gerekli görülmektedir¹³ Öğrenciye kazandırılmak üzere belirlenen istendik özellikler (bilgiler, yetenekler, beceriler,

¹² Ali Yıldırım – Hasan Şimşek, *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2018.

¹³ Demirel, *Kuramdan Uygulamaya Eğitimde Program Geliştirme*, 105.

tutumlar, ilgiler, alışkanlıklar vb.)¹⁴ olarak ifade edilebilecek hedefler aynı zamanda “bir eğitim programının sonunda öğrencilerin göstermesi gereken bazı beceri, tutum ya da bilgilerin tanımlanmış hâli¹⁵ olarak tanımlanır. Bu anlamıyla hedefler eğitim programının ya da sisteminin omurgasını belirler.

Hedefler dikey ve yatay olarak iki aşamada ele alınmaktadır. Dikey boyutta hedefler; uzak, genel ve özel hedefler olarak ifade edilir. Uzak hedefler, eğitim süreçlerinin biçimlendirmeyi ve oluşturmayı amaçladığı vatandaş tipine göndermede bulunurlar. Eğitim sisteminin tüm kurum ve kuruluşlarıyla ulaşmak istediği ve geliştirmeyi amaçladığı nitelikleri belirtirler.¹⁶ Genel hedefler, uzak hedeflerinin eğitsel faaliyetlere yansımaları ile oluşturulurlar. Milli Eğitimin yetiştirmek istediği ya da okulun yetiştirmek istediği insan tipini belirleyerek soyut olarak ifade edebileceğimiz uzak hedefleri somutlaştırırlar. Uzak hedefler genel hedefler ile daha anlamlı, uygulanabilir ve anlaşılabilir hale gelir.¹⁷ 1739 sayılı Türk Milli Eğitim Temel Kanunu’nda belirtilen amaçlar, Türk Milli Eğitimi’nin genel amaçlarını belirlemektedir. Genel hedefler aynı zamanda okulun işlevlerini de yansıtır.¹⁸

Özel hedefler ise öğrencilerin hangi kapsamı, ne derece yeterlilikte öğrenmesi gerektiğini ve öğrenme gerçekleştiğinde hangi davranışı gösterebileceğini gösteren hedeflerdir.¹⁹ Uzak ve genel hedeflere göre belirlenen özel hedefler her bir ders için belirlenen ve öğrencilerin kazanması beklenen hedeflerdir. Bu anlamıyla özel hedefler kazanımlar olarak ifade edilir. Eğitimde hedefler yatay boyutta bilişsel (cognitive), duyuşsal (affective) ve devinişsel (psychomotor) alanlara bağlı olarak belirlenir.

Eğitim veya öğretim programlarında bilişsel, duyuşsal ve devinişsel öğrenme alanlarının her biri kendi içinde sistematik ve aşamalı biçimde sınıflandırılmaktadır. Buna hedeflerin taksonomisi ya da sınıflandırılması denmektedir.²⁰ Taksonomi, birbirinin ön koşulu olacak şekilde varlıkların basitten karmaşığa ve aşamalı olarak sınıflandırılmasıdır. Program geliştirmede taksonomi, kazanımlar anlamında istendik davranışların kolaydan zora, basitten karmaşığa, somuttan soyuta birbirinin önkoşulu olacak şekilde sıralanmasıdır. Bu bağlamda eğitimin amaçları olarak öğrenilmiş davranışların sınıflandırılmasında taksonomi kullanılır.²¹

Eğitim amaçlarının sistematik biçimde sınıflandırılması ilk olarak Benjamin Bloom ve bir grup eğitimcinin çalışmaları sonucu ortaya konulan Bloom Taksonomisidir.²² Bloom “The Opera-

¹⁴ Veysel Sönmez, *Program geliştirmede öğretmen el kitabı*, 9. Baskı, (Ankara: Anı Yayınları, 2001), 21.

¹⁵ Ergin Erginer, *Öğretimi Planlama uygulama ve değerlendirme*, (Ankara: Anı Yayıncılık, 2000), 12.

¹⁶ Hasan Yılmaz, Ali Murat Sünbül, *Eğitimde Planlama ve Değerlendirme*, (Konya: Mikro Yayıncılık, 2000), 53.

¹⁷ Demirel, *Kuramdan Uygulamaya Eğitimde Program Geliştirme*, 105-106.

¹⁸ Yılmaz - Sünbül, *Eğitimde Planlama ve Değerlendirme*, 53-54.

¹⁹ Nurettin Fidan - Münire Erden, *Eğitime Giriş*, (Ankara: Alkım Yayınları, 1998), 8.

²⁰ Mehmet Özdemir ve diğerleri, “Bloom’un yenilenmiş taksonomisine göre sosyal bilgiler öğretim programı kazanımlarının incelenmesi”, *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, 4 (3), 2015.364-365.

²¹ Veysel Sönmez, *Program Geliştirmede Öğretmen El Kitabı*, 37-38.

²² Benjamin. S. Bloom ve diğerleri, *Taxonomy of Education Objectives: Handbook I, The Cognitive Domain*, (New York: David McKay Company, INC. 1956). Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Yakup Doğan - Durmuş Burak, “4. Sınıf Fen Bilimleri Dersi Kazanımlarının Revize Edilmiş Bloom Taksonomisine Göre Değerlendirilmesi” 35. Ayrıca; Asım Arı,

tionalization of Educational Objectives-Book I The Cognitive Domain” adlı çalışmada, “düşünme” ve “problem çözme” becerilerinin okul ortamında nasıl geliştiğini ve değerlendirildiğini belirlemeyi sağlayacak eğitim hedeflerini sınıflandırmayı amaçlamıştır.²³ Bu şekilde ortaya çıkan taksonomi program geliştirme çalışmalarında önemli bir kılavuz olmuş, programların uygulanmasında ve değerlendirilmesinde sıkça kullanılmıştır.²⁴

Öğrencilerin hedeflenen davranışlarını sınıflandırmak amacıyla geliştirilen Bloom Taksonomisi (BT), öğretim sürecine bilişsel, duyuşsal ve devinişsel açıdan yön verir. Böylece BT, öğrencilerin öğretim süreci sonunda kazanacakları hedef davranışlar ile gerçek yaşantılarına ait davranımlar arasındaki ilişkiyi/farklılığı ortaya koymaktadır. Bu sayede öğrencilerin sergileyecekleri performanslar hedeflenen davranışlar ile ilişkilendirilerek gözlenmiş olacaktır. Bu amaçları gerçekleştirmek için hazırlanan BT 'de hangi temel prensiplerin esas alındığını Bloom ve arkadaşlarından Beyreli ve Sönmez şöyle aktarmaktadır:

1. Sınıf içi öğrenmelerde taksonominin ünite veya öğretim programı olarak kullanılması,
2. Taksonominin mantıklı bir şekilde geliştirilip iç tutarlılığının sağlanması,
3. Psikolojik durumların mevcut anlama süreçlerini kapsaması,
4. Taksonomi şemasındaki hedeflerin sınıflandırılması²⁵

Kazanımların sınıflandırılması öğretmenlere farklı avantajlar sağlamaktadır. Şöyle ki; kazanımların öğrencilerin bakış açısıyla incelenmesine fırsatı verir. Öğretmenlerin, öğrencilerin bakış açılarından süreci görebilmelerini sağlar. Kazanımlara bağlı konu ve kavramların öğretmenler tarafından nasıl sunulması gerektiğini kolaylaştırır. Öğrencinin daha kolay anlamasına yardımcı olur. Öğrenmeyle ilgili soru ve sorunların kolaylıkla cevaplanmasını sağlar. Öğretmenin kazanımın bilgi ve bilişsel süreç boyutunu bir bütün olarak görmesine yardımcı olur. Öğretmene, değerlendirme sorularının nasıl olması gerektiği konusunda fikir verir. Öğretmene programın uygulamasında ve değerlendirmesinde yardımcı olur.²⁶

Bloom Taksonomisi, kazanımları bilişsel, duyuşsal ve devinişsel olarak kategorize etmiş ve bu alanları kendi içinde hiyerarşik ya da aşamalı bir şekilde sınıflandırmıştır. Bilme, hatırlama, anlama ve değerlendirme gibi zihinsel süreçleri vurgulayan *Bilişsel alan*, bilgi, kavrama, uygulama, analiz, sentez ve değerlendirme basamaklarından oluşmaktadır. Bilgi, kavrama ve uygulama alt kategoriler; analiz, sentez ve değerlendirme üst kategoriler olarak kabul edilmiştir.²⁷ *Duyuşsal alan*; ilgilerin, tutumların ve değerlerin değişimi, yaşantı sürecine uyum sağlanması ve değer

“Bilişsel Alan Sınıflamasında Yenilenmiş Bloom, SOLO, Fink, Dettmer Taksonomileri ve Uluslararası Alanda Tanınma Durumları”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (2), 2013, 259-290.

²³ Latif Beyreli - Hülya Sönmez, “Bloom Taksonomisi ve Yenilenmiş Bloom Taksonomisi ile İlgili Türkiye'de Yapılan Çalışmaların Odaklandığı Araştırma Konuları”, *International Journal of Languages' Education and Teaching*, 5 (2), June 2017, 214.

²⁴ Bümen, “Program Geliştirmede Bir Dönüm Noktası: Yenilenmiş Bloom Taksonomisi”, 4.

²⁵ Beyreli - Sönmez, “Bloom Taksonomisi ve Yenilenmiş Bloom Taksonomisi ile İlgili Türkiye'de Yapılan Çalışmaların Odaklandığı Araştırma Konuları”, 214.

²⁶ Lorin W. Anderson - David R. Krathwohl, (Eds.). *Taxonomy for learning, teaching and assessing: a revision of bloom's taxonomy of educational objectives*. (Needham Heights, MA: Allyn & Bacon, 2001).

²⁷ David R. Krathwohl, “A revision of Bloom's Taxonomy: An Overview”, *Theory into Practice*, 41 (4), Autumn 2002, 212.

olarak kabullenme durumunun geliştirilmesini kapsamaktadır. Duyuşsal alanın alt basamakları; alma, tepkide bulunma, değer verme, örgütlenme, kişilik haline getirmedir. *Devinişsel alanda* ise fizyolojik veya bedensel gelişim üzerinde durulmaktadır. Devinişsel alanın alt basamakları; algılama, kurulma, kılavuzla yapma, mekanikleşme, beceri haline getirme, uyum (duruma uyma), yaratmadır.²⁸

Geçen zaman içinde öğrenmenin nasıl gerçekleştiğine ilişkin yeni bulgular ve oluşan yeni felsefeler, öğrenme hedeflerinin yeniden düzenlenmesi gereğini doğurmuş bu da programların sorgulanmasına ve yeniden yorumlanmasına neden olmuştur. Öğrenmeye ilişkin yeni anlayışlar ve yapısalcı öğrenme kuramı temelli öğretim anlayışlarının öne çıkması ile Bloom taksonomisinin öğrenci merkezli üst düzey bilişsel becerileri ölçmede yetersiz kaldığı düşünülmeye başlanmıştır. Bu arada analiz ve değerlendirme basamaklarının ne anlama geldiği konusunda tam bir uzlaşma sağlanamamış, gerçeğe uygun problemler ve projeler gibi etkinliklerin BT ile eşlenemediği gözlenmiştir. Çocukların öğrenmedeki bireyselliğini, dinamikliğini ve tüm öğrenmelerini açıklamada yetersiz kaldığının düşünülmesi, taksonominin öğrenmenin birbirini takip eden altı aşamalı süreçte gerçekleştiğini belirtmesine rağmen bu süreçlere ilişkin bir öğretim modeli ortaya koyamaması²⁹ gibi nedenler BT'nin tekrar gözden geçirilme sebepleri olarak ifade edilebilir. Anderson ve Krathwohl koordinatörlüğünde 1995-1999 yılları arasında eğitim programı kuramcıları, bilişsel psikologlar, öğretim araştırmacıları ve ölçme ve değerlendirme uzmanlarından oluşan bir çalışma grubu, Bloom'un taksonomisini yeniden düzenlemek ve yenilemek üzere yaptıkları çalışmalar sonucunda yeni bir sınıflama ortaya koymuşlardır.³⁰

Anderson, Krathwohl ve arkadaşları tarafından geliştirilen taksonomi Revize Edilmiş Bloom Taksonomisi (REBT) olarak isimlendirilmiştir. Revize Edilmiş Bloom Taksonomisi, özgün taksonomideki tek boyutlu yapıdan farklı olarak kazanımların *bilgi ve bilişsel süreç* boyutlarını içeren iki boyutlu bir yapıda tasarlanmıştır. Bilgi boyutuna, BT'den farklı olarak *üstbilişsel bilgi* kategorisi ilave edilmiştir. REBT'de bilgi boyutu, "olgular", "kavramlar", işlemler (uygulama) ve "üstbilişsel bilgi" olarak dört kategoriden oluşturulmuştur. Bilişsel alanın bilgi boyutu öğreten ve öğrenen açısından "ne" sorusunu cevaplamaya çalışmaktadır. Yani "öğrencilere ne öğretilim?" ve "öğrenciler ne öğrenmelidir?" soruları bilgi boyutunun kapsamındadır. Bunlar, herhangi bir konunun temelini oluşturan bilgileri anlama, kullanma ve ifade etme davranışlarını içeren, öğrencilerin bilmek zorunda oldukları temel bilgileri kapsayan olgusal bilgi, bir yapı içinde bulunan kavramlar arasındaki ilişkilerin belirtildiği, kavramların nasıl ilişkilendirildiği ve kavramların bir arada işlevini nasıl gerçekleştirdiğiyle ilgili olan kavramsal bilgi, herhangi bir işlem

²⁸ Beyreli - Sönmez, "Bloom Taksonomisi ve Yenilenmiş Bloom Taksonomisi ile İlgili Türkiye'de Yapılan Çalışmaların Odaklandığı Araştırma Konuları", 215-216.

²⁹ Tutkun, "Bloom'un Yenilenmiş Taksonomisi Üzerine Genel Bir Bakış", 16-17.

³⁰ Lorin. W. Anderson, D. R. Krathwohl, (Eds.) Airasian, P. W., Cruikshank, K. A., Mayer, R. E., Pintrich, P. R., Rath, J. ve Wittrock, M. C. *Öğrenme Öğretim ve Değerlendirme ile İlgili bir Sınıflama (A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing)*. (Çev: Durmuş Ali Özçelik). (Ankara: PegemA yayınları, 2010).

veya işin nasıl yapılması gerektiği ile ilgili bilgileri içeren işlemsel bilgi, öğrencinin bilişi ile ilgili yani kendi bilişleri ile ilgili bilgiler üzerinde denetim sağlayabildiği üstbilişsel bilgidir.³¹

Taksonominin bilişsel süreç boyutu yapılandırmacı yaklaşımı temele alarak, anlamlı öğrenmenin sağlanabilmesi için hazırlanırken, “öğrenci derse nasıl aktif katılır?” ve “öğrenci nasıl anlamlı öğrenir?” sorularına cevap aranarak öğrenenin “nasıl” öğreneceği konusu üzerine yoğunlaşmaktadır. Bilişsel süreç boyutu “hatırla”, “anla”, “uygula”, “çözümle (analiz et)”, “değerlendir” ve “yarat (oluştur)” olarak hiyerarşik altı kategori içermektedir. Hatırlama, bilginin uzun süreli bellekten geri getirilmesidir. Anlama, sözlü veya yazılı eğitim iletilerinin öğrenci tarafından yeniden yapılandırılarak kendi cümleleri ile ifade edilmesidir. Uygulama, bireyin öğrendiği bilgilerle ilgili problem çözmesi, uygulama ve alıştırmaya yapması işlemidir. Çözümleme, parça-bütün ve bütün-parça ilişkisinin nasıl olduğunu belirleme işlemidir. Değerlendirme, belirli ölçütler göre yargıya ulaşma işlemidir. Yaratma, anlamlı ve işlevsel yeni bir ürün oluşturmak amacıyla parçaları birleştirme işlemidir.³² Hatırlama, anlama ve uygulama *alt düzey bilişsel süreçler*, çözümleme (analiz et), değerlendirme ve yaratma (oluştur) *üst düzey bilişsel süreçler* olarak kabul edilmektedir.³³

Yenilenmiş Bloom taksonomisinin bilgi boyutu ve bilişsel süreç boyutu, bilgi boyutunun temel ve alt türleri, bunlara ait örnekler, bilişsel süreç boyutu ve basamakları, bu basamaklara ait örnekler³⁴ uygulayıcıya; öğretim programındaki kazanımların analizi, öğrenmeyle ilgili soruların cevaplanması, kazanımların öğrencilere nasıl kazandırılacağı, öğrenmelerin nasıl değerlendirileceği, öğretim etkinliklerinin ve değerlendirmenin ne kadar uyumlu ve kullanışlı olduğu gibi konularda yardımcı olmaktadır.³⁵

Programda geçen kazanımların taksonomi tablosundaki yerinin belirlenmesi için ilk olarak kazanımın cümle yapısına yoğunlaşmak gerekmektedir. Kazanım cümlesi, fiil ifadesi ve ad ifadesinden oluşmaktadır. Fiil ifadesi, kazanımın bilişsel süreç boyut basamaklarından hangisine ait olacağını; ad ifadesi bilgi boyut basamaklarından hangisine ait olacağını göstermektedir. Fakat bazı kazanımların birkaç kazanımdan oluşması ve kazanımların ifade şeklinin açık olması sebebiyle kazanımın analizin yapılması ve taksonomi tablosuna yerleştirilmesi güçleşmek-

³¹ David R. Krathwohl, *A revision of Bloom's Taxonomy: An Overview*, 214. Ayrıca bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Tutkun, “Bloom'un Yenilenmiş Taksonomisi Üzerine Genel Bir Bakış”, 18; Ömer F. Tutkun ve diğerleri, “Bloom Orijinal Bilişsel Alan Sınıflaması ile Yenilenmiş Sınıflamanın Karşılaştırılması”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3 (10), Mart 2015, 353-354; S. Levent Zorluoğlu, ve diğerleri “2013 Yılı Fen Bilimleri Öğretim Programı Kazanımlarının Yenilenmiş Bloom Taksonomisine Göre Analizi ve Değerlendirilmesi”, *Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6 (1), Şubat 2017, 3.

³² David R. Krathwohl, “A revision of Bloom's Taxonomy: An Overview”, 215; Zorluoğlu ve diğerleri, “2013 Yılı Fen Bilimleri Öğretim Programı Kazanımlarının Yenilenmiş Bloom Taksonomisine Göre Analizi ve Değerlendirilmesi”, 3; Tutkun ve diğerleri, “Bloom Orijinal Bilişsel Alan Sınıflaması ile Yenilenmiş Sınıflamanın Karşılaştırılması”, 355-358. Ayrıca bkz. Hasan Şeker, “Bloom'un Taksonomisinden, Bilişsel süreç Boyutlarının Sınıflandırmasına Doğru Revize Edilen Taksonomi Üzerine”, *Çukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3 (39), 2010, 4.

³³ Alison Crowe, ve diğerleri, “Biology in Bloom: Implementing Bloom's Taxonomy to Enhance Student Learning in Biology”. *CBE Life Sciences Education*, 7 (4), (Winter 2008): 368-381.

³⁴ Bilgi boyutu ve bilişsel süreç boyutu ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. Bümen, “Program Geliştirmede Bir Dönüm Noktası: Yenilenmiş Bloom Taksonomisi”, 5-6.

³⁵ David R. Krathwohl, “A revision of Bloom's Taxonomy: An Overview”, 215.

tedir. Bu güçlüğün iki sebebi bulunmaktadır: Birincisi, kazanım cümlesinde birden fazla fiil ve ad ifadesi bulunabilir, ikincisi kazanım cümlesinde bulunan fiil ifadesinin ne ifade ettiğinin tam anlamıyla anlaşılabilir. Birden fazla fiil içeren kazanımlarda üst düzey beceri içeren fiil seçilmelidir. Kazanım hem uygulama hem de analiz basamaklarından birini içeriyor ise üst basamak olan analiz basamağı seçilmelidir. Ayrıca kazanım hem kavramlar bilgisi hem de işlemler bilgisi içeriyor ise üst basamak olan işlemler bilgisi seçilmelidir.³⁶

Yenilenmiş taksonomi tablosu Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1. Yenilenmiş Taksonomi Tablosu³⁷

BİLGİ BOYUTU	BİLİŞSEL SÜREÇ BOYUTU					
	1.	2.	3.	4.	5.	6.
	HATIRLAMA	ANLAMA	UYGULAMA	ÇÖZÜMLEME	DEĞERLENDİRME	YARATMA
A.OLGUSAL BİLGİ	A1	A2	A3	A4	A5	A6
B.KAVRAMSAL BİLGİ	B1	B2	B3	B4	B5	B6
C.İŞLEMSEL BİLGİ	C1	C2	C3	C4	C5	C6
D. ÜSTBİLİSEL BİLGİ	D1	D2	D3	D4	D5	D6

2. Ortaokul Peygamberimizin Hayatı Dersi Öğretim Programı Kazanımlarının Analizi

Ortaokul Peygamberimizin Hayatı dersi programında 5-8. Sınıflar için toplam 112 kazanım yer almaktadır. Bu kazanımların 30’u 5. Sınıf programında, 27’si 6. Sınıf programında, 30’u 7. Sınıf programında, 25’i 8. Sınıf programındadır. Sınıf bazında kazanımların değerlendirilmesi aşağıdaki gibidir:

30 adet 5. sınıf Peygamberimizin Hayatı dersi kazanımı Bloom Taksonomisine göre bilişsel, duyuşsal ve devinişsel alanlarda değerlendirilmiştir ve analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2. Kazanımların Bloom taksonomisine göre bilişsel, duyuşsal, devinişsel alanda dağılımı.

Alan	N	%
Bilişsel	28	93,3

³⁶ Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Bümen, “Program Geliştirmede Bir Dönüm Noktası: Yenilenmiş Bloom Taksonomisi”, 11-12. Ayrıca bkz. Anderson - Krathwohl, *Öğrenme Öğretim ve Değerlendirme ile İlgili Bir Sınıflama (A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing)*.

³⁷ Krathwohl, “A revision of Bloom's Taxonomy: An Overview”, 216, Bümen, “Program Geliştirmede Bir Dönüm Noktası: Yenilenmiş Bloom Taksonomisi”, 5.

128 Fatih Çakmak: An Analysis on Curriculum Objectives of The Prophet's Life Course ...

Duyuşsal	2	6,7
Psikomotor	0	0
Toplam	30	100

Tabloya göre 5. sınıf Peygamberimizin Hayatı dersi öğretim programında bulunan 30 kazanımın 28'i (%93) bilişsel alanda, 2'si (%7) duyuşsal alanda değerlendirilmiştir.

28 adet bilişsel alan kazanımının Revize Edilmiş Bloom Taksonomisi matrisindeki dağılımı şu şekildedir:

Tablo 3. Ortaokul 5. Sınıf Peygamberimizin Hayatı dersi bilişsel alanda bulunan kazanımların yenilenmiş Bloom taksonomisine göre dağılımı.

BİLGİ BOYUTU	BİLİŞSEL SÜREÇ BOYUTU					
	1. HATIRLAMA	2. ANLAMA	3. UYGULAMA	4. ÇÖZÜMLEME	5. DEĞERLENDİRME	6. YARATMA
A.OLGUSAL BİLGİ	5.1.1. 5.1.2.	5.1.5. 5.1.6. 5.2.2. 5.3.5. 5.4.6. 5.5.3. 5.5.6.	5.5.4.		5.1.3.	
B.KAVRAMSAL BİLGİ	5.5.1.	5.2.1. 5.2.3. 5.2.4. 5.2.5. 5.3.2. 5.3.3. 5.4.1. 5.4.4. 5.4.5. 5.5.2.	5.3.1.			
C.İŞLEMSEL BİLGİ		5.1.7. 5.2.6.		5.1.4.	5.5.5.	5.3.4.
D. ÜSTBİLİSEL BİLGİ						

Tablo incelendiğinde 28 adet ortaokul 5. Sınıf Peygamberimizin Hayatı dersi öğretim programı bilişsel alan kazanımının %39,2'si olan 11 tanesi bilgi boyutunda olgusal bilgi alanındadır. Bilişsel süreç boyutu açısından değerlendirdiğimizde bu kazanımların 2'si hatırlama, 7'si anlama 1'i uygulama, 1'i değerlendirme kategorisindedir. 28 adet ortaokul 5. Sınıf Peygamberimizin Hayatı dersi öğretim programı bilişsel alan kazanımının %42,8'i olan 12'si bilgi boyutunda kavramsal bilgi alanındadır. Bilişsel süreç boyutu açısından değerlendirdiğimizde bu kazanımların 1'i hatırlama, 10'u anlama, 1'i uygulama kategorisindedir. 28 adet ortaokul 5. Sınıf Peygamberimizin Hayatı dersi öğretim programı bilişsel alan kazanımının %17,8'i olan 5'i bilgi boyutunda işlemsel bilgi alanındadır. Bunları bilişsel süreç boyutu açısından değerlendirdiğimizde; 2'si

anlama, 1'i çözümlleme, 1'i değerlendirme, 1'i yaratma kategorisindedir. Buna göre 28 adet ortaokul 5. Sınıf Peygamberimizin Hayatı dersi öğretim programı bilişsel alan kazanımının, 3'ü hatırlama, 19'u anlama, 2'si uygulama, 1'i çözümlleme, 2'si değerlendirme, 1'i yaratma kategorisindedir. 28 adet ortaokul 5. Sınıf Peygamberimizin Hayatı dersi öğretim programı bilişsel alan kazanımlarının bilgi ve bilişsel süreç boyutundaki dağılımları şekil 39 ve şekil 40'da verilmiştir

27 adet 6. sınıf Peygamberimizin Hayatı dersi kazanımı Bloom Taksonomisine göre bilişsel, duyuşsal ve devinişsel alanlarda değerlendirilmiştir ve analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular Tablo 4'de verilmiştir.

Tablo 4. Kazanımların Bloom taksonomisine göre bilişsel, duyuşsal, devinişsel alanda dağılımı.

Alan	N	%
Bilişsel	25	92,5
Duyuşsal	2	7,5
Psikomotor	0	0
Toplam	27	100

Tabloya göre ortaokul 6. Sınıf Peygamberimizin Hayatı dersi öğretim programında bulunan 27 kazanımın 25'i (%92,5) bilişsel alanda, 2'si (%7,5) duyuşsal alanda değerlendirilmiştir.

25 adet bilişsel alan kazanımının Revize Edilmiş Bloom Taksonomisi matrisindeki dağılımı şu şekildedir:

Tablo 5. Ortaokul 6.sınıf Peygamberimizin Hayatı dersi bilişsel alanda bulunan kazanımların yenilenmiş Bloom taksonomisine göre dağılımı.

BİLGİ BOYUTU	BİLİŞSEL SÜREÇ BOYUTU					
	1. HATIRLAMA	2. ANLAMA	3. UYGULAMA	4. ÇÖZÜMLEME	5. DEĞERLENDİRME	6. YARATMA
A.OLGUSAL BİLGİ	6.5.3.	6.1.1. 6.1.4. 6.1.6. 6.1.7. 6.2.8. 6.3.2. 6.3.3. 6.4.5. 6.5.4.				
B.KAVRAMSAL BİLGİ		6.1.2. 6.1.5. 6.2.1. 6.2.2.				

	6.2.3.
	6.2.4.
	6.2.5.
	6.3.1.
	6.4.1.
	6.4.2.
	6.4.3.
	6.4.4.
	6.5.2.
C.İŞLEMSEL	6.2.6.
BİLGİ	6.5.1.
D. ÜSTBİLİSEL	
BİLGİ	

Tablo incelendiğinde 25 adet 6. Sınıf Peygamberimizin Hayatı dersi öğretim programı bilişsel alan kazanımının %40'ı olan 10 tanesi bilgi boyutunda olgusal bilgi alanındadır. Bilişsel süreç boyutu açısından değerlendirdiğimizde bu kazanımların 1'i hatırlama, 9'u anlama kategorisindedir. 25 adet 6. Sınıf Peygamberimizin Hayatı dersi öğretim programı bilişsel alan kazanımının %52'si olan 13'ü bilgi boyutunda kavramsal bilgi alanındadır. Bilişsel süreç boyutu açısından değerlendirdiğimizde bu kazanımların 13'ü de anlama, kategorisindedir. 25 adet 6. Sınıf Peygamberimizin Hayatı dersi öğretim programı bilişsel alan kazanımının %8'i olan 2'si bilgi boyutunda işlemsel bilgi alanındadır. Bunları bilişsel süreç boyutu açısından değerlendirdiğimizde; 2'si de anlama kategorisindedir. Buna göre 25 adet 6. Sınıf Peygamberimizin Hayatı dersi öğretim programı bilişsel alan kazanımının, 1'i hatırlama, 24'ü anlama, kategorisindedir. 25 adet 6. Sınıf Peygamberimizin Hayatı dersi öğretim programı bilişsel alan kazanımlarının bilgi ve bilişsel süreç boyutundaki dağılımları şekil 42 ve şekil 43'de verilmiştir.

30 adet 7. sınıf Peygamberimizin Hayatı dersi kazanımı Bloom Taksonomisine göre bilişsel, duyuşsal ve devinişsel alanlarda değerlendirilmiştir ve analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular Tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 6. Kazanımların Bloom taksonomisine göre bilişsel, duyuşsal, devinişsel alanda dağılımı.

Alan	N	%
Bilişsel	27	90
Duyuşsal	3	10
Psikomotor	0	0
Toplam	30	100

Tabloya göre ortaokul 7. Sınıf Peygamberimizin Hayatı dersi öğretim programında bulunan 30 kazanımın 27'si (%90) bilişsel alanda, 3'ü (%10) duyuşsal alanda değerlendirilmiştir.

27 adet bilişsel alan kazanımının Revize Edilmiş Bloom Taksonomisi matrisindeki dağılımı şu şekildedir:

Tablo 7. Ortaokul 7.sınıf Peygamberimizin Hayatı dersi bilişsel alanda bulunan kazanımların yenilenmiş Bloom taksonomisine göre dağılımı

BİLGİ BOYUTU	BİLİŞSEL SÜREÇ BOYUTU					
	1. HATIRLAMA	2. ANLAMA	3. UYGULAMA	4. ÇÖZÜMLEME	5. DEĞERLENDİRME	6. YARATMA
A.OLGUSAL BİLGİ		7.1.1. 7.1.3. 7.1.5. 7.1.6. 7.1.8. 7.1.9. 7.2.6. 7.3.6. 7.4.5. 7.5.4.	7.3.2.			
B.KAVRAMSAL BİLGİ		7.2.1. 7.2.2. 7.2.4. 7.3.3. 7.4.1. 7.4.2. 7.4.4. 7.5.1.	7.3.5. 7.5.2. 7.5.3.		7.2.3.	
C.İŞLEMSEL BİLGİ		7.1.2. 7.1.7. 7.3.1.			7.1.4.	
D. ÜSTBİLİSEL BİLGİ						

Tablo incelendiğinde 27 adet 7. Sınıf Peygamberimizin Hayatı dersi öğretim programı bilişsel alan kazanımının %40,7'si olan 11'i bilgi boyutunda olgusal bilgi alanındadır. Bilişsel süreç boyutu açısından değerlendirdiğimizde bu kazanımların 10'u anlama, 1'i uygulama kategorisindedir. 27 adet 7. Sınıf Peygamberimizin Hayatı dersi öğretim programı bilişsel alan kazanımının %44,4'ü olan 12'si bilgi boyutunda kavramsal bilgi alanındadır. Bilişsel süreç boyutu açısından değerlendirdiğimizde bu kazanımların 8'i de anlama, 3'ü uygulama, 1'i değerlendirme kategorisindedir. 27 adet 7. Sınıf Peygamberimizin Hayatı dersi öğretim programı bilişsel alan kazanımı

mın %14,8'i olan 4'ü bilgi boyutunda işlemsel bilgi alanındadır. Bunları bilişsel süreç boyutu açısından değerlendirdiğimizde; 3'ü de anlama 1'i değerlendirme kategorisindedir. Buna göre 27 adet 7. Sınıf Peygamberimizin Hayatı dersi öğretim programı bilişsel alan kazanımının, 21'i anlama, 4'ü uygulama, 2'si değerlendirme kategorisindedir. 27 adet 7. Sınıf Peygamberimizin Hayatı dersi öğretim programı bilişsel alan kazanımlarının bilgi ve bilişsel süreç boyutundaki dağılımları şekil 45 ve şekil 46'da verilmiştir.

25 adet 8. sınıf Peygamberimizin Hayatı dersi kazanımı Bloom Taksonomisine göre bilişsel, duyuşsal ve devinişsel alanlarda değerlendirilmiştir ve analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular Tablo 8'de verilmiştir.

Tablo 8. Kazanımların Bloom taksonomisine göre bilişsel, duyuşsal, devinişsel alanda dağılımı.

Alan	N	%
Bilişsel	22	88
Duyuşsal	3	12
Psikomotor	0	0
Toplam	25	100

Tabloya göre ortaokul 8. Sınıf Peygamberimizin Hayatı dersi öğretim programında bulunan 25 kazanımın 22'si (%88) bilişsel alanda, 3'ü (%12) duyuşsal alanda değerlendirilmiştir.

22 adet bilişsel alan kazanımının Revize Edilmiş Bloom Taksonomisi matrisindeki dağılımı şu şekildedir:

Tablo 9. Ortaokul 8.sınıf Peygamberimizin Hayatı dersi bilişsel alanda bulunan kazanımların yenilenmiş Bloom taksonomisine göre dağılımı.

BİLGİ BOYUTU	BİLİŞSEL SÜREÇ BOYUTU					
	1. HATIRLAMA	2. ANLAMA	3. UYGULAMA	4. ÇÖZÜMLEME	5. DEĞERLENDİRME	6. YARATMA
A.OLGUSAL BİLGİ		8.1.1. 8.1.2. 8.1.3. 8.1.8. 8.2.3. 8.3.5. 8.4.5. 8.5.4.	8.4.3.			
B.KAVRAMSAL BİLGİ		8.3.1. 8.4.2. 8.5.1. 8.5.2.	8.2.2.			
C.İŞLEMSEL BİLGİ		8.1.5.	8.3.2.		8.1.4.	

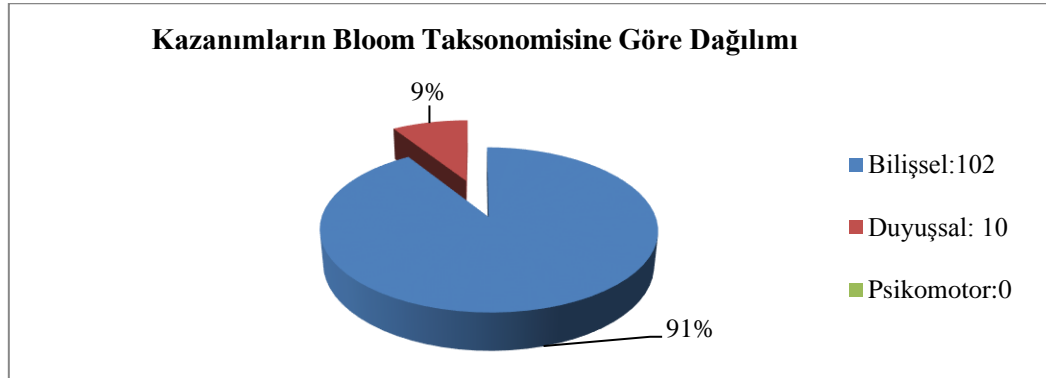
8.1.7.	8.4.1.	8.1.6.
8.2.1.		
8.3.4.		

D.ÜSTBİLİSEL
BİLGİ

Tablo incelendiğinde 22 adet 8. Sınıf Peygamberimizin Hayatı dersi öğretim programı bilişsel alan kazanımının %40,9'u olan 9'u bilgi boyutunda olgusal bilgi alanındadır. Bilişsel süreç boyutu açısından değerlendirdiğimizde bu kazanımların 8'i anlama, 1'i uygulama kategorisindedir. 22 adet 8. Sınıf Peygamberimizin Hayatı dersi öğretim programı bilişsel alan kazanımının %22,7'si olan 5'i bilgi boyutunda kavramsal bilgi alanındadır. Bilişsel süreç boyutu açısından değerlendirdiğimizde bu kazanımların 4'ü de anlama, 1'i uygulama, kategorisindedir. 22 adet 8. Sınıf Peygamberimizin Hayatı dersi öğretim programı bilişsel alan kazanımının %36,3'ü olan 8'i bilgi boyutunda işlemsel bilgi alanındadır. Bunları bilişsel süreç boyutu açısından değerlendirdiğimizde; 4'ü de anlama, 2'si uygulama, 2'si değerlendirme kategorisindedir. Buna göre 22 adet 8. Sınıf Peygamberimizin Hayatı dersi öğretim programı bilişsel alan kazanımının, 16'sı anlama, 4'ü uygulama, 2'si değerlendirme kategorisindedir.

3. Sonuç ve Öneriler

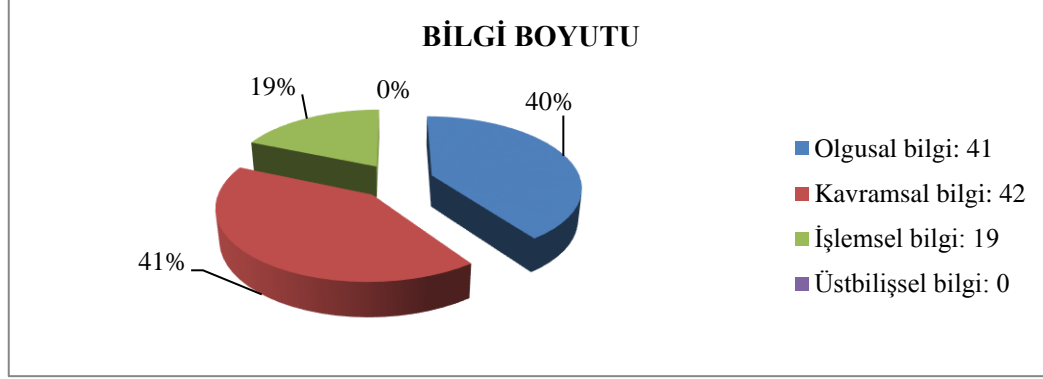
Ortaokul 5-8.sınıf seçmeli Peygamberimizin Hayatı dersinde toplam 112 adet kazanım bulunmaktadır. Bu kazanımların 102'si bilişsel alanda, 10'u duyuşsal alanda değerlendirilmiştir. 112 adet seçmeli Peygamberimizin Hayatı dersi öğretim programında psikomotor alanda kazanım tespit edilememiştir. Buna göre Peygamberimizin Hayatı dersi öğretim programı kazanımlarının %91'i bilişsel alanda; %9'u duyuşsal alandadır. Bu dağılım şekil-1'de şöyle verilmiştir:

Şekil 1. Kazanımların Bloom taksonomisine göre dağılımı

Araştırma bulgularına göre Peygamberimizin Hayatı dersine dair 102 adet bilişsel alan kazanımı bilgi boyutu açısından incelendiğinde; bu kazanımların 41'i olgusal bilgi, 42'si kavramsal bilgi, 19'u işlemsel bilgi boyutunda değerlendirilmiştir. Buna göre Peygamberimizin Hayatı dersi bilişsel alan kazanımlarının %40'1'i olgusal bilgi boyutunda, %41,1'i kavramsal bilgi boyutunda, %18,6'sı işlemsel bilgi boyutundadır. Peygamberimizin Hayatı dersine dair 102 adet bilişsel alan

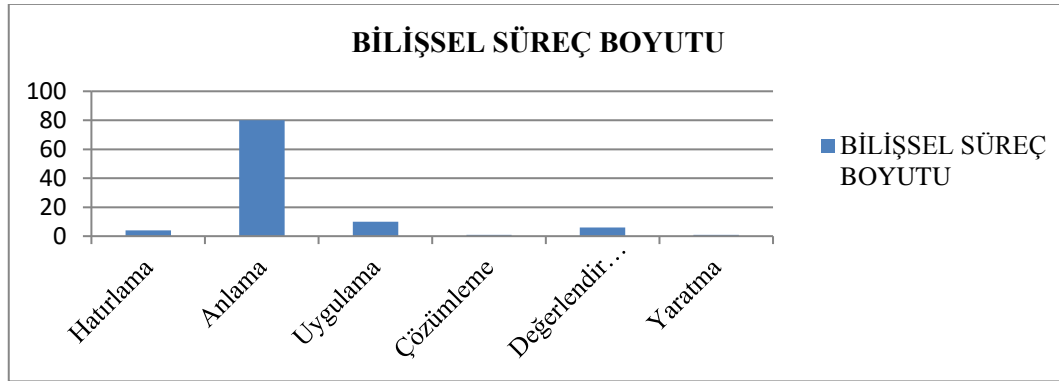
kazanımı içerisinde üstbilişsel bilgi boyutunda kazanım tespit edilememiştir. Bu dağılım şekil-2'de verilmiştir:

Şekil 2. Kazanımların bilgi boyutu dağılımı

Araştırma bulgularına göre ortaokul peygamberimizin Hayatı dersi kazanımlarının büyük çoğunluğunun olgusal ve kavramsal bilgi boyutunda olduğu görülmektedir (%81). Buna göre kazanımlar genelde temel bilgileri yani öğrencilerin öğrenmek zorunda oldukları ve temel kavramlarla ilgili bilgileri içermektedir. Bu da kazanımlar içerisinde herhangi bir işlem veya işin nasıl yapılması gerektiği ile ilgili bilgiler olarak işlemsel bilgilerin nispeten daha az olduğu anlamına gelmektedir. Kazanımlar arasında öğrencinin kendi bilişleri ile ilgili yani üzerinde denetim sağlayabildiği bilgiler anlamında üstbilişsel bilgi boyutunda kazanım ise hiç bulunmamaktadır.

Araştırma bulgularına göre Peygamberimizin Hayatı dersine dair 102 adet bilişsel alan kazanımı bilişsel süreç boyutu açısından incelendiğinde; bu kazanımların 4'ü hatırlama, 80'i anlama, 10'u uygulama, 1'i çözümlenme, 6'sı değerlendirme, 1'i yaratma kategorisindedir. Bu sonuçlara göre; kazanımların %3,9' hatırlama, %78,4'ü anlama, %9,8'i uygulama, %0,9'u çözümlenme, %5,8'i değerlendirme, %0,9'u yaratma kategorisindedir. Bu dağılım şekil 3'te verilmiştir:

Şekil 3. Kazanımların bilişsel süreç boyutu dağılımı

Araştırma bulgularına göre Peygamberimizin Hayatı dersine dair 102 adet bilişsel alan kazanımının çok büyük bir kısmı yaklaşık %80'i anlama kategorisindedir. Buna göre ortaokul Peygamberimizin Hayatı dersi kazanımlarının büyük çoğunluğu öğrencilere sadece sözlü veya yazılı

eğitim iletilerinin yeniden yapılandırılarak kendi cümleleri ile ifade edilmesi olarak ifade edebileceğimiz anlama kategorisinde kazanımlar vermeyi amaçlamaktadır. Buna göre kazanımlarda daha üst düzey bilişsel süreç boyutlarına ait kategorilerde yani uygulama, çözümlenme, değerlendirme ve yaratma kategorilerinde kazanımlar nispeten çok daha azdır.

Araştırma sonucunda şu öneriler geliştirilmiştir:

Bu araştırma ortaokul seçmeli Peygamberimizin hayatı dersi öğretim programı kazanımlarını incelemiştir. Sonuçta kazanımların büyük bir kısmının bilişsel alanda olduğu tespit edilmiştir (%91 oranında). Bu anlamda kazanımlardaki duyuşsal alana ait kazanımların azlığı belirgin bir şekilde gözlenmektedir. Peygamberimizin Hayatı gibi peygamberi sevmeyi, örnek almayı hatta doğru örnek almayı kazandırmaya çalışan bir derste duyuşsal alan kazanımların daha fazla olması önerilebilir.

1. Bilişsel alandaki kazanımlar bilgi boyutunda incelenmiş, olgusal ve kavramsal bilgi boyutuna ait kazanımların programda çok fazla olduğu (%81) tespit edilmiştir. Bu bağlamda programda işlemsel ve üstbilişsel bilgi boyutunda kazanımın olması önerilebilir.

2. Bilişsel alan kazanımları bilişsel süreç boyutunda incelenmiş, yaklaşık %80'inin anlama kategorisinde olduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda programdaki uygulama, çözümlenme, değerlendirme ve yaratma kategorilerindeki kazanımlarının arttırılması önerilebilir.

3. Hedefler bir öğretim programının en temel unsurlarından birisidir. Bu bağlamda hedefleri belirlerken bir dersin ya da alanın kazandırmak istediği temel amaçları, öğrenci ilgi ve beklentilerini, bireyin ve toplumun temel ihtiyaçlarını dikkate alarak nitelikli/kaliteli hedeflerin belirlenmesi gerekir. Ortaokul Peygamberimizin Hayatı dersi için de bu gereklilik ve öneminin dikkate alınması önerilebilir.

4. Bu araştırma ortaokul seçmeli Peygamberimizin hayatı dersi öğretim programı kazanımlarını inceleyerek alana katkı sağlamayı hedeflemiştir. Benzer araştırmaların diğer din eğitimi/öğretimi alanına ait dersler (Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi, Temel Dini Bilgiler, Kur'an'ı Kerim) için de yapılması önerilebilir.

KAYNAKÇA

- Arı, Asım. "Bilişsel Alan Sınıflamasında Yenilenmiş Bloom, SOLO, Fink, Dettmer Taksonomileri ve Uluslararası Alanda Tanınma Durumları". *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6 (2). 2013. 259-290.
- Arı, Asım & Gökler, Zehra Sümeyye. "İlköğretim Fen ve Teknoloji Dersi Kazanımları Ve Sbs Sorularının Yeni Bloom Taksonomisine Göre Değerlendirilmesi". *X. Ulusal Fen Bilimleri ve Matematik Eğitimi Kongresi*, Niğde, 2012.
- Anderson, Lorin W. & Krathwohl, David R. (Eds.). *Taxonomy for learning, teaching and assessing: a revision of bloom's taxonomy of educational objectives*. Needham Heights, MA: Allyn & Bacon, 2001.
- Anderson, Lorin vd. *Öğrenme Öğretim ve Değerlendirme ile İlgili bir Sınıflama (A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing)*. (Çev: Durmuş Ali Özçelik). Ankara: PegemA yayınları, 2010.
- Bekdemir, Mehmet. & Selim, Yavuz. "Revize Edilmiş Bloom Taksonomisi ve Cebir Öğrenme Alanı Örneğinde Uygulaması". *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*.10 (2). 2008. 185-196.

- Benjamin. S. Bloom vd. *Taxonomy of Education Objectives: Handbook I, The Cognitive Domain*. New York: David McKAY Company, INC. 1956.
- Beyreli, Latif. & Sönmez, Hülya. "Bloom Taksonomisi ve Yenilenmiş Bloom Taksonomisi ile İlgili Türkiye'de Yapılan Çalışmaların Odaklandığı Araştırma Konuları". *International Journal of Languages' Education and Teaching*, 5 (2). June 2017. 213-229.
- Bilen, Mürüvvet. *Plandan Uygulamaya Öğretim*. Ankara: Anı Yayınları, 1999.
- Burak, Durmuş. "4. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı Kazanımlarının Bloom ve Revize Edilmiş Bloom Taksonomilerine Göre Değerlendirilmesi", *Akdeniz Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 21. 2017. 44-58.
- Bümen, Nilay T. "Program Geliştirmede Bir Dönüm Noktası: Yenilenmiş Bloom Taksonomisi". *Eğitim ve Bilim*, 31 (142), 2006. 3-14.
- Crowe, Alison vd. "Biology in Bloom: Implementing Bloom's Taxonomy to Enhance Student Learning in Biology". *CBE Life Sciences Education*, 7/4. Winter 2008. 368-381.
- Çekin, Abdullah. "İlköğretim Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı İle Ortaokul Temel Dini Bilgiler Dersi Öğretim Programı Kazanımlarındaki Duyuşsal Hedefler Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma". *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 6. 2016. 55-97.
- Demirel, Özcan, *Kuramdan Uygulamaya Eğitimde Program Geliştirme*. 3. Baskı. Ankara: PegemA Yayıncılık, 2000.
- Demirel, Özcan. *Öğretme Sanatı*. 7. Baskı. Ankara: PegemA Yayınları, 2004.
- Demirel, Özcan. *Öğretim İlke ve Yöntemleri Öğretme Sanatı*. 19. Baskı. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2012.
- Doğan, Hıfzı. *Eğitimde Program ve Öğretim Tasarımı*. Ankara: Önder matbaacılık., 1997.
- Doğan, Yakup. & Burak, Durmuş. "4. Sınıf Fen Bilimleri Dersi Kazanımlarının Revize Edilmiş Bloom Taksonomisine Göre Değerlendirilmesi". *Akdeniz Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 23. 2018. 34-56.
- Erginer, Ergin. *Öğretimi Planlama Uygulama ve Değerlendirme*. Ankara: Anı Yayıncılık, 2000.
- Ertürk, Selahattin. *Eğitimde Program Geliştirme*. Ankara: Yelkentepe Yayınları, 1975.
- Fidan, Nurettin & Erden, Münire. *Eğitime Giriş*. Ankara: Alkım Yayınları, 1998.
- Good, Carter V. (ed.) *Dictionary of Education*, Second Edition. New York: Mc Graw Hill Book Company Inc, 1959.
- Gümüş Süleyman. "İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programının (2010) Hedefleri Üzerine Bir Değerlendirme". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 17 (34). 2018/2. 597-618.
- Gündoğdu, Yusuf Bahri "Seçmeli Din Derslerini Tercih Eden Öğrencilerin Tercihlerini Etkileyen Faktörler: Ordu Örneği". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. 15 (2). 121-155
- Güreşçi, Emine. *Türkiye, Hamburg, Zürich din öğretimi programlarının amaç ve kazanımlar yönünden karşılaştırılması* (Yüksek lisans tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara. 2013.
- Kablan, Zeynel vd. "İlköğretim Matematik 6-8 Öğretim Programında Hedeflenen Davranışların Bilişsel Süreçler Açısından İncelenmesi". *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi (KEFAD)*. 2013: 14 (1). 347-366.

- Krathwohl, David R. "A revision of Bloom's Taxonomy: An Overview", *Theory into Practice*, 41 (4), Autumn 2002.
- Mehmet Özdemir vd. "Bloom'un Yenilenmiş Taksonomisine Göre Sosyal Bilgiler Öğretim Programı Kazanımlarının İncelenmesi". *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*. 4 (3). 2015.363-375.
- Meydan, Hasan. "Din, Ahlak ve Değerler Alanı Seçmeli Derslerinin Öğrenci Görüşleri Doğrultusunda Değerlendirilmesi". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 40. 2013. 219-250.
- Meydan, Hasan. "Din, Ahlak ve Değerler Alanı Seçmeli Derslerinde Karşılaşılan Problemler (Öğretmen Görüşlerine Dayalı Nitel Bir Araştırma)", *Turkish Studies*, 10 (3). 2015. 673-694.
- Parmaksızoğlu, İsmet. *Türkiye'de Din Eğitimi*. Ankara: MEB Basımevi, 1966.
- Sönmez, Veysel. *Program Geliştirmede Öğretmen El Kitabı*. 9. Baskı. Ankara: Anı Yayınları, 2001.
- Şeker, Hasan. "Bloom'un Taksonomisinden, Bilişsel süreç Boyutlarının Sınıflandırmasına Doğru Revize Edilen Taksonomi Üzerine". *Çukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3 (39). 2010. 1-9.
- Şişman Aytekin & Eskicumalı, Ahmet. *Eğitimde Planlama ve Değerlendirme*. İstanbul: Değişim Yayınları, 2003.
- T.C. MEB. Milli Eğitim Bakanlığı. *Ortaokul-İmam Hatip Ortaokulu Peygamberimizin Hayatı Dersi Öğretim Programı*. 2018.
- Tosun, Cemal. *Din Eğitimi Bilimine Giriş*. Ankara: PegemA Yayıncılık, 2001.
- Tosun, Cemal. *Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimine Genel Bir Bakış, Tartışılan Değerler Açısından Türkiye*. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Tutkun, Ömer Faruk. "Bloom'un Yenilenmiş Taksonomisi Üzerine Genel Bir Bakış", *Sakarya University Journal of Education*, SAÜ Eğitim Bilimler Enstitüsü Yayınları, 2(1). 2012. 14-22.
- Tutkun, Ömer Faruk vd. "Bloom Orijinal Bilişsel Alan Sınıflaması İle Yenilenmiş Sınıflamanın Karşılaştırılması". *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 3/10. Mart 2015.
- Varış, Fatma. *Eğitimde Program Geliştirme: Teori ve Teknikler*. Ankara: Alkım Yayınları, 1994.
- Yazıbaşı, Muhammed Ali. "Ortaöğretim öğrencilerinin gözünden seçmeli din dersleri: Kırıkkale Örneği". *Dini Araştırmalar*. 21 (53). 2018. 149-168.
- Yılmaz, Hasan & Sünbül, Ali Murat. *Eğitimde Planlama ve Değerlendirme*. Konya: Mikro Yayıncılık, 2000.
- Zorluoğlu, S. Levent vd. "2013 Yılı Fen Bilimleri Öğretim Programı Kazanımlarının Yenilenmiş Bloom Taksonomisine Göre Analizi ve Değerlendirilmesi." *Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*. 6 (1). 2017. 1-15.
- Zorluoğlu, S. Levent vd. "Ortaöğretim Kimya Dersi Öğretim Programı Kazanımlarının Yapılandırılmış Bloom Taksonomisine Göre Analizi ve Değerlendirilmesi". *Necatibey Eğitim Fakültesi Elektronik Fen ve Matematik Eğitimi Dergisi (EFMED)*. 10 (1).2016. 260-279.

EK-1.

Ortaokul 5-8. Sınıflar Peygamberimizin Hayatı dersi ünite ve kazanımları aşağıdaki gibidir.³⁸

5. SINIF 1. ÜNİTE: PEYGAMBERİMİZİN ÇOCUKLUK YILLARI

5.1.1. Peygamberimizin doğduğu sosyal çevreyi tanır.

5.1.2. Peygamberimizin soyunu ve ailesini tanır.

5.1.3. Peygamberimizin çocukluk yıllarını öne çıkan özellikleriyle değerlendirir.

5.1.4. Peygamberimizin çocukluk yılları ile kendi hayatı arasında ilişki kurar.

5.1.5. Peygamberimizin gençlik yıllarını ana hatlarıyla açıklar.

5.1.6. Peygamberimizin risalet yıllarını ana hatlarıyla açıklar.

5.1.7. Peygamberimizin çocuklara karşı sevgi ve şefkat göstermeyi tavsiye eden bir hadisini yorumlar.

2. ÜNİTE: PEYGAMBERLİK VE PEYGAMBERİMİZ

5.2.1. Peygamberliğin Allah'ın insanlığa bir lütfu olduğunu fark eder.

5.2.2. Hz. Âdem'den (a.s.) Hz. Muhammed'e (s.a.v.) peygamberlik sürecini açıklar.

5.2.3. Peygamberlerin özelliklerini açıklar.

5.2.4. Peygamberlerin görevlerini kavrar.

5.2.5. Peygamberimizin son peygamber olduğunu kavrar.

5.2.6. Peygamberlerin birbirinin tamamlayıcısı olduğunu ifade eden bir hadisi yorumlar

3. ÜNİTE: PEYGAMBERİMİZ VE ÇOCUKLAR

5.3.1. Peygamberimizin ailesindeki çocukların onunla ilgili sözlerine örnekler verir.

5.3.2. Peygamberimizin çocuk sevgisini ve çocuklara verdiği değeri örneklerle açıklar.

5.3.3. Peygamberimizin kimsesiz çocuklara gösterdiği hassasiyeti fark eder.

5.3.4. Asr-ı Saâdet'teki çocukların Peygamberimize olan sevgisi ile özdeşim kurar.

³⁸ T.C. MEB, Milli Eğitim Bakanlığı, *Ortaokul-İmam Hatip Ortaokulu Peygamberimizin Hayatı Dersi Öğretim Programı*, 2018. 18-43.

5.3.5. Peygamberimizin çocuk sevgisi ile ilgili bir hadisini yorumlar.

4. ÜNİTE: EN GÜZEL ÖRNEK PEYGAMBERİMİZ

5.4.1. Peygamberimizin Allah sevgisini örneklerle açıklar.

5.4.2. Peygamberimizin samimiyetini kendisine örnek alır.

5.4.3. Peygamberimizin temizlik ilkelerini kendi hayatında uygulamaya istekli olur.

5.4.4. Peygamberimizin hayatında namazın yerini fark eder.

5.4.5. Peygamberimizin beşerî özelliklerini açıklar.

5.4.6. Amel-niyet ilişkisiyle ilgili bir hadisi yorumlar.

5. ÜNİTE: PEYGAMBERİMİZ VE SAHABE

5.5.1. Sahabi kavramını tanır.

5.5.2. Sahabenin İslam dinine hizmetlerini açıklar.

5.5.3. Sahabenin Peygamberimize olan sevgi ve bağlılığını fark eder.

5.5.4. Çocuk sahabilere örnekler verir.

5.5.5. Çocuk sahabilerin hayatı ile kendi hayatı arasında ilişki kurar.

5.5.6. Peygamberimizin sahabenin fazileti ile ilgili bir hadisini yorumlar.

6. SINIF 1.ÜNİTE: PEYGAMBERİMİZİN GENÇLİK YILLARI

6.1.1. Peygamberimizin çocukluk yıllarını ana hatlarıyla açıklar.

6.1.2. Peygamberimizin gençlik dönemindeki ahlaki özelliklerini kavrar.

6.1.3. Peygamberimizin gençlik dönemindeki erdemli davranışlarını kendi hayatında uygulamaya istekli olur.

6.1.4. Peygamberimizin aile hayatını betimler.

6.1.5. Peygamberimizin nübüvvet öncesi ahlaki ve toplumsal kaygılarını yorumlar.

6.1.6. Peygamberimizin nübüvvet dönemi yıllarını ana hatlarıyla açıklar.

6.1.7. Peygamberimizin toplumsal duyarlılıkla ilgili bir hadisini yorumlar.

2. ÜNİTE: KUR'AN-I KERİM'DE PEYGAMBERİMİZ

- 6.2.1. Peygamberimizin âlemlere rahmet olarak gönderildiğini kavrar.
- 6.2.2. Peygamberimizin müminlere karşı olan şefkat ve merhametini açıklar.
- 6.2.3. Peygamberimizin insanlara verdiği değeri örneklerle açıklar.
- 6.2.4. Peygamberimizin tüm insanlara müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderildiğini kavrar.
- 6.2.5. Peygamberimizin güzel ahlakı tamamlamak üzere gönderildiğini kavrar.
- 6.2.6. Peygamberimize bağlılık ve itaati ayet ve hadislerle açıklar.
- 6.2.7. Peygamberimize salavat getirmeye istekli olur.
- 6.2.8. Peygamberimizin güzel ahlak ile ilgili bir hadisini yorumlar.

3. ÜNİTE: PEYGAMBERİMİZ VE GENÇLER

- 6.3.1. Peygamberimizin gençlere verdiği değeri örneklerle açıklar.
- 6.3.2. Genç sahabilerin İslam davetine olan katkılarını açıklar.
- 6.3.3. Peygamberimizin gençlik ile ilgili bir hadisini yorumlar.

4. ÜNİTE: EN GÜZEL ÖRNEK PEYGAMBERİMİZ

- 6.4.1. Peygamberimizin Allah'a güvenini ve sabrını örneklerle açıklar.
- 6.4.2. Peygamberimizin kararlılığını ve cesaretini örnek olaylarla açıklar.
- 6.4.3. Peygamberimizin hayatında duanın yerini fark eder.
- 6.4.4. Peygamberimizin yeme içme konusundaki ölçülerini açıklar.
- 6.4.5. Peygamberimizin duanın önemi ile ilgili bir hadisini yorumlar.

5. ÜNİTE: SAHABENİN FAZİLETİ

- 6.5.1. Ayetler ışığında sahabenin faziletini kavrar.
- 6.5.2. Peygamberimizin sahabilerine verdiği değeri örneklerle açıklar.
- 6.5.3. Bazı genç sahabileri tanır.
- 6.5.4. Peygamberimizin sahabe sevgisi ile ilgili bir hadisini yorumlar.

7. SINIF 1.ÜNİTE: PEYGAMBERİMİZİN MEKKE YILLARI

- 7.1.1. Peygamberimizin nübüvvet öncesi hayatını ana hatlarıyla açıklar.
- 7.1.2. İlk vahyin gelişi ile Peygamberimizin yüklendiği sorumlulukları yorumlar.
- 7.1.3. Peygamberimizin İslam'a ilk davet sürecini açıklar.
- 7.1.4. Davetin yaygınlaşmasını ve Peygamberimizin tebliğine karşı tepkileri sonuçlarıyla birlikte değerlendirir.
- 7.1.5. Peygamberimizin Taif'e yolculuğunu sebep ve sonuçlarıyla açıklar.
- 7.1.6. İsrâ ve miraç olayının Peygamberimiz ve Müslümanlar açısından önemini fark eder.
- 7.1.7. Yeni yurt arayışlarını ve Hicret'i sebep ve sonuçlarıyla yorumlar.
- 7.1.8. Peygamberimizin Medine yıllarını ana hatlarıyla açıklar.
- 7.1.9. Peygamberimizin sabırla ilgili bir hadisini yorumlar.

2. ÜNİTE: PEYGAMBERİMİZİN EVRENSEL MESAJLARI

- 7.2.1. Peygamberimizin can, din, namus, akıl ve mal güvenliği ile ilgili mesajlarını kavrar.
- 7.2.2. Adaletin İslam'ın temel ilkelerinden biri olduğunu kavrar.
- 7.2.3. Peygamberimizin kul hakkı ile ilgili mesajlarını değerlendirir.
- 7.2.4. Peygamberimizin emanetin korunmasına verdiği önemi örneklerle açıklar.
- 7.2.5. Peygamberimizin evrensel mesajlarına riayet etmeye özen gösterir.
- 7.2.6. İnsanların yaratılıştta eşit olduğu ile ilgili bir hadisi yorumlar.

3. ÜNİTE: PEYGAMBERİMİZ VE YAKIN ÇEVRESİ

- 7.3.1. Ehl-i beyt kavramını ayet ve hadislerden örneklerle açıklar.
- 7.3.2. Peygamberimizin eşlerine karşı olan tutumuna örnekler verir.
- 7.3.3. Peygamberimizin bir baba olarak çocuklarına karşı örnek davranışlarını açıklar.
- 7.3.4. Akrabalık ilişkilerinde Peygamberimizi kendisine örnek alır.
- 7.3.5. Peygamberimizin komşularına karşı davranışlarına örnekler verir.
- 7.3.6. Peygamberimizin aile ile ilgili bir hadisini yorumlar.

4. ÜNİTE: EN GÜZEL ÖRNEK PEYGAMBERİMİZ

- 7.4.1. Peygamberimizin kulluk hayatındaki ölçülerini fark eder.
- 7.4.2. Peygamberimizin hayatında Ramazan ayının ve orucun yerini fark eder.
- 7.4.3. Peygamberimizin hayatındaki giyim kuşam ilkelerini kendi hayatında uygulamaya istekli olur.

7.4.4. Peygamberimizin hilm ve nezaketini örnek olaylarla açıklar.

7.4.5. Ramazan ayı ve oruç ile ilgili bir hadisi yorumlar

5. ÜNİTE: SAHABEDEN ÖRNEK DAVRANIŞLAR

7.5.1. Sahabenin cesaretini ve sadakatini örneklerle açıklar.

7.5.2. Sahabenin yardımlaşma ve dayanışmasına örnekler verir.

7.5.3. Sahabenin azim ve fedakârlıklarından örnekler verir.

7.5.4. Ashab-ı Bedir'in fazileti ile ilgili bir hadisi yorumlar.

8. SINIF.1.ÜNİTE: PEYGAMBERİMİZİN MEDİNE YILLARI

8.1.1. Peygamberimizin çocukluk ve gençlik yıllarını ana hatlarıyla açıklar.

8.1.2. Peygamberimizin Mekke yıllarını ve Yesrib'e hicreti ana hatlarıyla açıklar.

8.1.3. Peygamberimizin Medine'de yaptığı toplumsal faaliyetleri kavrar.

8.1.4. Müşriklerle münasebetleri sebep ve sonuçları açısından değerlendirir.

8.1.5. Peygamberimizin diğer din mensuplarıyla ilişkilerinin dayandığı ilkeleri kavrar.

8.1.6. Mekke'nin fethini sebep ve sonuçları açısından değerlendirir.

8.1.7. Veda Haccı'nın önemini ve Veda Hutbesi'ndeki evrensel mesajları yorumlar.

8.1.8. Müslümanların kardeşliği ile ilgili bir hadisi yorumlar.

2. ÜNİTE: PEYGAMBERİMİZİN DİNDEKİ KONUMU

8.2.1. Peygamberimizin dindeki konumunu ayet ve hadislerle açıklar.

8.2.2. Peygamberimizin nebevi uygulamalarına örnekler verir.

8.2.3. Peygambere itaat ile ilgili bir hadisi yorumlar.

3. ÜNİTE: PEYGAMBERİMİZ VE SOSYAL HAYAT

- 8.3.1. Peygamberimizin adaleti sağlamada ortaya koyduğu ilkeleri örneklerle açıklar.
- 8.3.2. Sosyal sorunlar karşısında Peygamberimizin çözüm yöntemlerine örnekler verir.
- 8.3.3. Peygamberimizin çalışma hayatı ile ilgili ilkelerini benimser.
- 8.3.4. Peygamberimizi örnek alarak çevreye karşı sorumluluklarını fark eder.
- 8.3.5. Peygamberimizin tabiat sevgisi ile ilgili bir hadisini yorumlar.

4.ÜNİTE: EN GÜZEL ÖRNEK PEYGAMBERİMİZ

- 8.4.1. Peygamberimizin hayatındaki dünya ve ahiret dengesi ile ilgili örnekler verir.
- 8.4.2. Peygamberimizin hayatında infak ve sadakanın yerini kavrar.
- 8.4.3. Peygamberimizin sade yaşamına örnekler verir.
- 8.4.4. Peygamberimizin affediciliğini kendisine örnek alır.
- 8.4.5. Salih amel ile ilgili bir hadisi yorumlar

5. ÜNİTE: İSLAM DAVETİ VE SAHABE

- 8.5.1. İslam dininin yayılmasında sahabenin rolünü kavrar.
- 8.5.2. İslam dininin yaşanmasında sahabenin örnekliliğini fark eder.
- 8.5.3. Bazı âlim ve şehit sahabilerin örnek vasıflarını benimser.
- 8.5.4. İlim ile ilgili bir hadisi yorumlar.

Afyon Kocatepe Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi
Journal of Afyon Kocatepe University Faculty of Islamic Sciences
e-ISSN: 2667-4785
December / Aralık 2019, 2 (2): 144-174

İman ve Ahlâk Eğitimi Açısından Hucurât Suresi

Surah Hucurat in Terms of Faith and Moral Education

Ramazan Buyrukçu

Prof.Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Din Eğitimi Anabilim Dalı
Prof. Dr., Süleyman Demirel University, Faculty of Theology, Department of Religious Education.
Isparta, Turkey
ramazanbuyrukcu@sdu.edu.tr
orcid.org/0000-0002-5949-6077

Fatih Güdürü

Yüksek Lisans, Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Eğitimi Anabilim Dalı
Master's, Süleyman Demirel University, Faculty of Theology, Department of Religious Education.
Isparta, Turkey
fatihgdr20@gmail.com
orcid.org/0000-0002-3849-3977

Article Information/Makale Bilgisi

Article Types/Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 30 November / Kasım 2019

Accepted / Kabul Tarihi: 13 December / Aralık 2019

Pub Date SEason / Yayın Sezonu: Aralık / December

Volume / Cilt: 2 Issue / Sayı: 2 Pages / Sayfa: 144-174.

Plagiarism/ İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Copyright © Published by Afyon Kocatepe Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi / Afyon Kocatepe University, Faculty of Islamic Sciences, Afyon, 03100 Turkey. All rights reserved.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/akid>

Surah Hucurat in Terms of Faith and Moral Education

Abstract: Education is undoubtedly one of the most natural rights inherent in every human being. It is possible to see many verses mentioned in the Qur'an about education. When the Quran is examined, it will be seen that each sura and verse contain many messages in the name of education. Allah Almighty has created man in the most beautiful way. Allah Almighty wants people to think about events and creatures, to give examples and to act according to the purpose of creation by giving man the blessing of intellect. However, since the human being cannot fully comprehend the purpose of creation by reason alone, the Quran has been sent. The Qur'an contains examples of education for people to use their minds and reach the right path as their life guide. In addition to being the main source of religion, the Qur'an stands out with its educational role. The existence of various educational examples for people in many verses of the Qur'an may be the result of shedding light on every period at some point. The aim of this study is to determine the principles of faith and morality education in Surat al-Hucurat and to show how these principles can contribute to today's education. In our study, firstly, the theoretical framework was drawn and the dissolution of the subject was prevented. Afterwards, the concepts related to the surah of Hucurât are given and the definitions of these concepts are mentioned and their relation to surah Hucurât is mentioned. Lastly, "Faith and moral education in terms of religious education" was taken and suggestions were given.

Keywords: Religious Education, Surah Hucurât, Faith Education, Moral Education, Nurture Education.

z: Eğitim, kuşkusuz her insana doğuştan verilen en doğal haklardandır. Eğitim konusunda Allah'ın Kur'an'da zikrettiği pek çok ayeti görmek mümkündür. Kur'an-ı Kerim incelendiği zaman görülecektir ki, her bir sure ve ayet eğitim adına pek çok mesaj ihtiva etmektedir. Yüce Allah insanı kuşkusuz en güzel biçimde yaratmıştır. Allah Teâlâ insana diğer varlıklardan ayrı olarak akıl nimetini bahşederek olaylar ve yaratılanlar üzerine düşünmesini, ibret almasını ve yaratılış amacına uygun hareket etmesini istemektedir. Ancak insanın yalnız akıl ile yaratılış amacını tam anlamıyla idrak edemeyeceği için Kur'an-ı Kerim gönderilmiştir. Kur'an, hayat rehberi olarak insanların aklını kullanması ve doğru yola ulaşmaları için gerekli eğitim örneklerini barındırmaktadır. Kur'an, dinin temel kaynağı olmasının yanında eğitici vazifesi ile de ön plana çıkmaktadır. Kur'an'ın pek çok ayetinde insanlar için çeşitli eğitim örneklerinin bulunması bir noktada her döneme ışık tutmasının neticesi olabilir. Bu çalışmada amacımız Hucurât suresinde yer alan iman ve ahlak eğitimi ilkelerini belirlemek ve bu ilkelerin günümüz eğitimine nasıl katkı sunabileceğini ortaya koymaktır. Çalışmamızda öncelikle kuramsal ereve çizilerek konunun dağılması nlenmiştir. Devamında ise Hucurât suresi ile ilgili kavramlar verilmiş ve bu kavramların tanımları zikredilerek Hucurât suresi ile ilgisine değinilmiştir. Son olarak da "Hucurât suresinde din eğitimi açısından iman ve ahlak eğitimi" konusu ele alınmış ve öneriler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Hucurât Suresi, İman Eğitimi, Ahlâk Eğitimi, Terbiye Eğitimi.

GİRİŞ

Eğitim doğuştan itibaren insana verilmiş en doğal haktır. Bu doğrultuda Kur'an ayetleri incelendiğinde pek çok eğitim unsuruna rastlamak mümkündür. Kur'an İslam'ın temel kaynağı olmasının yanında eğitici olarak da vazife üstlenmektedir.

Kur'an'ın ilk inen ayeti ve Peygamberin uygulamalarına bakıldığında İslam'da eğitimin önemi ortaya çıkmaktadır. Nitekim Kur'an'da ilim sahibi olanların Allah katında stnlđ¹ ile ilim sahibi olanlarla olmayanların bir olmayacağı ifade edilmiştir.² Yine peygamberin Mekkeden Medine'ye hicretinden hemen sonra ilk yapılan işler arasında mescit inşa edilmesi ve bu mescit içinde eğitim faaliyetlerinin yürütüleceği sınıf oluşturulması gelmektedir. Yine aynı şekilde Bedir Savaşı'nda esirlerden okuma yazma öğretenlerin serbest bırakılması da İslam'ın eğitim ve öğretime verdiği önemi bir kez daha ortaya koymaktadır.

Kur'an'ın evrensel olarak eğitim ilkeleri barındırdığını söylemek yanlış olmaz. Kur'an'da yer alan yüz on dört surenin, eğitim konusunda basitten karmaşığa, bilinenden bilinmeyene, kolaydan zora vb. pek çok ilkeyi barındırdığı ifade edilebilir. Nitekim her bir sure kendi içinde bütünlük arz etmesi, müstakil anlamda eğitim esaslarını taşıdığını göstermektedir. Kur'an indiği dönemden bugüne ve geleceğe hitap etmesi onun evrensel yönünü oluşturmaktadır. Kur'an'ın her döneme söyleyeceği bir sözü mutlaka vardır. Aksi halde onun evrenselliğinden ve sürekli-liğinden bahsetmek mümkün olamaz.

Bu bağlamda kıyamete kadar sürecek olan Kur'an hkimiyetinde her dönemde anlaşılma gayretleri devam edecektir. Biz de bu düşüncelerden hareketle bu alışmamızda Hucurat sure-sinde bahsi geçen iman ve ahlâk esaslarını tespit ederek bu yöndeki gayretlere bir katkı sunmak istedik. Bu kapsamda çalışmamızda doküman analizi tekniğinden istifade ederek tefsir ve eğitim eserleri üzerinden çalışmamızı yürüttük. Konu detayına geçmeden evvel bazı kavramlarla ku-ramsal çevrenin oluşturulması gerektiği kanaatindeyiz.

1.Kuramsal ereve

2. Din

Din kavramı tanımlanması g kavramlardan biridir. Din kavramını tanımlamanın güçlü-güne değinen Bilgin, kısaca bu kavramın insan ve yaratıcı arasındaki ilişkisine değinmektedir. Bu açıdan dini, insanın kayıtsız şartsız mutlak varlığa yönelişi ve onun tarafından kuşatılması şek-linde bir tanım ortaya koymaktadır.³ Bu açıdan bakıldığında kayıtsız şartsız ifadesinden insanın kendi isteği ile Allah'a yöneldiği, insanın Allah'a muhtaç olduğu O'nun emir ve yasakları ile kur-tuluşa erebileceği bu sebepten de ilahi ve mutlak bir otoritenin terbiyesine ihtiyaı olduğunu söylemek mümkündür. Bu açıdan dinin insanı terbiye eden ahlaki olarak bir takım şeyler kazan-dıran bir olgu olduğunu söylemek doğru olur.

Tosun ise din kavramını bilimsel ve teolojik olarak iki kısımda incelemiş ve buna göre bir tanım ortaya koymuştur. Buna göre teolojik din tanımı, bir dinin inanırı olarak o dini tanımla-

¹ el-Mücadele 58/11.

² ez-Zümer 39/9.

³ Beyza Bilgin, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1988), 7.

mak ve o din çerçevesinde bir kavram tanımı oluşturma ktır.⁴ rneğin Müslüman birisi için din kavramı İslam'da eğitim kavramını çağrıştırırken Hıristiyan birisi için de Hıristiyanlık eğitimini ağrıştırabilmektedir. Bilimsel tanımda ise belirli bir dinden ziyade bütün dinleri kapsayan bir dinin tanımından söz etmektedir. Bunlardan hareketle dine göre din tanımı ve evrensel din tanımı olarak iki kısımda din tanımı gruplamasının yapıldığı görülmektedir.

Din kavramının tanımlanmasındaki güçlüğü daha önce ifade etmiştik. Bununla beraber din kavramındaki farklılıkları bir noktada topladığımızda şöyle bir tanıma ulaşmak mümkündür; "Din insanları bir hayat tarzı sunan onları belli bir dünya görüşü içinde toplayan kurumdur. Bir değer biçme ve yaşama tarzıdır, yaratıcıya isteyerek bağlanma bir takım şeyler hissetme onlara inanma ve onlara uygun irdi faaliyette bulunma olgusudur. Üstün varlıkla ona inanan insan arasındaki ilişkiden doğan deneyimin inanan kişinin hayatındaki etkileridir."⁵

Dinin ne olduğuna dair yapılan tanımlar incelendiğinde en az iki muhatap ortaya çıkmaktadır. Muhataplardan ilki mutlak ve kendisine yönelinen yaratıcı olan, terbiye edici Allah, diğeri ise onun emir ve yasakları çerçevesinde onu anlamaya çalışan sınırlı iradeye sahip olan, terbiye edilen insandır. Bu muhataplıkta dikkat çeken en önemli husus olarak inanç ve dolaylı olarak bağlanma, inancın karşılığı ibadet yani davranış ve iradi davranışların sonucu olarak sorumluluk ön plana çıkmaktadır.⁶ Buna göre dinin insana hayat içinde sunulan bir fırsat olduğu ve insanın bu fırsatı değerlendirme biçimine bağlı olarak davranış geliştirmesi ve sonuçlarından mesul olması gibi bir anlam çıkarmak mümkündür. Bu doğrultuda yaratıcının insan ile ilişkisini belirleyen dinin emirleri, insanın dünya ve ahret akıbetinin belirlemesi ve Allah'ın insana verdiği değerin bir göstergesi olduğu da söylenebilir.

2.1. Eğitim ve Terbiye

Doğum ile başlayıp ölümle sonlanan hayat sahnesinde insanın yaratılış gayesinin temelinde yer alan ibadet ve itaatın öncesinde bilişsel ve zihinsel anlama ve kavrama boyutu bulunmaktadır. Bu boyut insanın öğrenmesi ve öğrendikleri ile hareket etmesine bağlıdır. Bu doğrultuda öğrenen birey olarak insan çevresindekilerle sürekli olarak iletişim halindedir ve çevresinde olup biten durumlara istemli veya istemsiz tepkiler vermektedir.⁷

Eğitimin tarihi göz önüne alındığında geçmişten bugüne pek çok eğitim tanımı yapıldığı ve bundan sonra da yapılacağından dolayı eğitimin net bir tanımının olduğunu söylemek gttr. Bu doğrultuda "Eğitimci kadar eğitim tanımı vardır" demek bizce yersiz olmayacaktır.

Eğitim kavramının en genel tanımlarından birisi olarak kabul edilen "insanın doğumdan ölüme kadar yaşadığı hayat içerisinde davranışlarını değeristirme süreci"⁸ tanımından hareketle bu sürecin durağan değil dinamik bir yapısı olduğunu ifade etmek mümkündür. Ayhan ise eğitimi, "yetişkinlerin kendi değerlerini aktarmak üzere yaptığı bir çalışma" olarak tanımlanmakta-

⁴ Cemal Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş* (Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2012), 7-8.

⁵ Mustafa Köylü & Nurullah Altaş, *Din Eğitimi* (İstanbul: Ensar Neşriyat Yayınları, 2014), 62.

⁶ Halis Ayhan, *Eğitim Bilimine Giriş* (İstanbul: şle Yayınları, 1995), 47.

⁷ Ayhan, *Eğitim Bilimine Giriş*, 15.

⁸ Selçuk Ilgaz & Türkan Bilgili, "Eğitim Ve ğretimde Etik", *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi* 14 (Aralık 2010), 200.

dir.⁹ Buna göre gelişmekte olan neslin bu değerleri gelecek kuşaklara aktarması için yetişkinlerin üstlendiği bir vazife olarak adlandırabiliriz. Tosun'a göre ise eğitim, "Bireyin davranışında kendi yaşantıları yoluyla ve kasıtlı olarak istendik değişme meydana getirme denemeleri sürecidir."¹⁰ Bu noktada karşımıza çıkan birkaç husus bulunmaktadır. Bunlardan ilki bireyin eğitim sürecinde sürekli aktif olarak rol alması ikincisi yapılmak istenen eğitim ve yükleme işini gerçekleştiren birey tarafından benimsenmesi ve bu süreç içerisinde sürekli bir gayret içinde olmasıdır. Yani bu tanıma baktığımız zaman hem öğrenen hem de öğreten tarafından manalar taşıdığını ifade etmek mümkündür.

Ayrıca eğitim kavramını terbiye kavramı ile ilişkilendiren Tosun, bu konuda 1940'lı yıllara kadar terbiye kavramının eğitim yerine kullanıldığını da ifade etmektedir. Ayrıca Kur'an-ı Kerim'de zikredilen "Rab" kelimesinin terbiye edici bir anlam içermesi dolayısı ile bu manada eğitim ile ilişkilendirildiği ifade edilmektedir.¹¹

Farklı bir tanım ise eğitimi, bireyin kendi yaşantısında mevcut olan potansiyeli ortaya çıkarma gücü olarak ifade etmektedir. Ona göre eğitim bireye olmayan bir Şeyi kazandırmak değil mevcut potansiyelini ortaya çıkaracak insani varoluş bağlamında gelişimine katkı sağlamaktır. Ayrıca ona göre eğitim amaçlı ve değer yüklü bir eylemdir. Eğitim bireyi zgrleştirebileceği gibi kendi benliğinden uzaklaştırarak esaret altına girmesine de sebebiyet verebilir. Bu durumu belirleyecek olan eğitimin dayandığı felsefi anlayış ve eğitimden beklenen çıktılardır, amaçlardır.¹² Bu doğrultuda yukarıdaki tanımlardan hareketle eğitimin kasıtlı olarak yönlendirme ve kontrol altında tutma bireyin mevcut potansiyelini ortaya çıkarma, bireyi özgürleştirme ve bireyin insani varoluşunun farkına varmasını sağlama gibi tanımlarının bulunduğunu söylemek mümkündür.

Bunların yanında yeni neslin yetişmesinde "manevi" yönlendirme iři¹³ olarak da tanımlanan eğitim planlı veya plansız olarak iki yn¹⁴ bulunmaktadır. Eğitimin planlı yn düzenlenmiş ve kasıtlar doğrultusunda yapılan eğitimi tanımlarken; plansız olanın ise gelişigüzel veya rastgele bir anlam taşıdığı söylenebilir.

Eğitim kavramı terbiye kavramı ile birbirinin yerine kullanılarak ikisi de eğmek düzeltmek geliştirmek gibi anlamlarda da kullanılmıştır.¹⁵ Bu tanımdan hareketle de eğitimin mevcut bir Şey değişikliğe uğratmak onu düzeltmek eskisinden daha iyi bir hale getirmek gibi manalar ve amaçlar taşıdığını söylemek mümkündür. Bu doğrultuda eğitim kapsamında iki tür faaliyetin gösterilmesi mutlak surette gerekli olduğu ifade edilmelidir. Bunlardan ilki bireyi eğip bükmek için öncelikle yanlış olan uygulamaları ortadan kaldırmak, diğeri de yanlış olanların yerine yeni-sini yerleştirmektir.¹⁶

⁹ Ayhan, *Eğitim Bilimine Giriş*, 16.

¹⁰ Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, 19.

¹¹ Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, 20.

¹² M. Şevki Aydın, *Din Eğitimi Bilimi* (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017), 75-76.

¹³ M. Çağatay zdemir & A. Selcen Arslangilay, *Eğitim Bilimine Giriş* (Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2017), 12.

¹⁴ Durmuş Ekiz(Ed.) & Haydar Durukan(Ed.), *Eğitim Bilimine Giriş* (İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2016), 17-20.

¹⁵ Suat Cebeci, *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye'de Din Eğitimi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2005),15.

¹⁶ Bilgin, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, 10.

Tüm bu tanımlardan hareketle eğitim kavramı ile ilgili olarak bireyi Őekillendirme ve kültür aktarımı anlamında süreç anlamı; bireye davranış kazandırma anlamında programsal bir anlam; iyi bir vatandaş yetiŐtirme eğilimi olarak etki anlamı ve bireyde kasıtlı programlar doğrultusunda davranış deđiŐikliđini amaçlaması anlamında da olay anlam gibi örüntüleri taŐıdığını ifade etmek mümkündür.¹⁷ Netice itibariyle eğitimden kastedilen Şeyi yukarıdaki tanımlar çerçevesinde ferdi veya içtimai anlamda olumlu yönde davranış deđiŐikliklerinin meydana gelmesi, kasıtlı ve kasıtsız programlarla¹⁸ kontrollü veya kontrolsüz olarak sunulması ve bunların bireyin yaşantısında gözlenmesi olarak tanımlayabiliriz.

3. Hucurât Suresinin Kimliği

3.1. İsmi

Sure adını dördüncü ayette geçen ‘‘hucurât’’ kelimesinden almıştır.¹⁹ Surenin konusuna sebep teşkil eden dördüncü ayette Peygamber hanımlarının bulunduğu odaların dıŐından Peygamberi yüksek sesle ağırmalarının yanlış bir adet olduğu ve bunun düzeltilmesi için odalar ifadesi kullanıldığı söylenebilir.²⁰ Bu sureye ‘‘ahlak’’ veya ‘‘adap’’ suresi de denir. Çünkü sure genelinde güzel ahlaka sahip kiŐilerde bulunması gereken özelliklere değinilmiştir.²¹

3.2. Nüzul Sebebi

Surenin Medeni sure olduğu yönünde neredeyse bütün müfessirler aynı fikirde olmakla beraber, İbn Abbas’tan on üçüncü ayetin Mekki olduğu yönünde bir rivayet de vardır.²² Hicri dokuzuncu yılda indiği yönünde de ittifakın bulunduğu bilinmektedir.²³ Ayrıca Mücadele sure-sinden sonra indiği, iniŐ sırasının 105, resmi Kur’an’daki sırasının 49 ve ayet sayısının da 18 olduğu bilinmektedir.²⁴

Surenin ayetlerinin muhtelif zamanlarda nazil olduğu fakat bunların konu bakımından bütünlük ve benzerlik arz ettiği bilinmektedir.²⁵ Ayrıca Fetih suresinde müşriklerle iliŐkilerden bahsettikten sonra ve fetih gerçekleŐtikten sonra Peygamber yolundan gideceklerin nasıl bir terbiyeye ve ahlka sahip olmaları gerektiği konusunda nazil olduğu da ifade edilmiştir.²⁶ Bununla birlikte, Temim kabilesinden gelen heyetin bir konuda danıŐmak için Peygamberin hanımlarının bulunduğu odaların arkasından Peygamberimizi yüksek sesle çağırmaları ve Peygamberin zekt toplaması için Mustalikoğullarına gönderdiği Velid b. Ukbe hakkında indiği yönünde de rivayetlerin bulunduğunu ifade etmek gerekir.²⁷

3.3. Konusu

¹⁷ Köylü & AltaŐ, *Din Eğitimi*, 50.

¹⁸ Cebeci, *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye’de Din Eğitimi*, 15-16.

¹⁹ Ebu’l A’la Mevdudi, *Tefhimu’l Kur’an*, ev. Muhammed Han Kayani vd. (İstanbul: İnsan Yayınları, 2005), 432.

²⁰ Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili* (İstanbul: Umut Matbaası 2011), 186.

²¹ Vehbe Zuhayli, *Et-Tefsir’l-Münir* (İstanbul: Bilimevi Basın Yayın 2013), 439.

²² Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 7/184.

²³ Mevdudi, *Tefhimu’l Kur’an*, 5/431.

²⁴ Süleyman Ateş, *Yüce Kur’an’ın ađdaŐ Tefsiri* (İstanbul: Yeni Ufuklar Yayınları, 2014), 507.

²⁵ Mevdudi, *Tefhimu’l Kur’an*, 5, 431.

²⁶ H. Tahsin Emiroğlu, *Esbab-ı Nüzul* (İstanbul: Yasin Yayıncılık, 2013), 519.

²⁷ Mevdudi, *Tefhimu’l Kur’an*, 5/431.

Hucurât suresi Mekke'nin fethinden sonra Müslümanların i düzen ve disiplininin sağla-
ması ve yeni İslam beldesinde yaşıyan insanların itaat ve terbiye konusunda eğitilmesi gerekti-
ėini hatırlatan bir suredir.²⁸ Ayrıca surenin konusunun bir Müslüman'a yakışır ve yaraşır ahlak
kurallarını hatırlatmak ve uygulamasını sağlamak olduğu ifade edilebilir. Müslüman'ın aldığı
haberi araştırması ve sorgulaması, Müslüman gruplarla mücadelede takınması gereken tavrın
nasıl olması gerektiği ile başkaları ile ilişkilerde alaya alma, kötü zanda bulunma, gizli ynlerin
araştırılması, başkasının arkasından ekiştirmenin, kabile ırk veya millet gibi grupların üstünlük
taslaması ve kalplerine iman yerleşmediği halde "iman ettik" diyenlerin durumunun toplumu
bozan hususlar olduğuna dikkat çekilerek bireysel ve toplumsal ahlâk kurallarına vurgu yapıldığı
ifade edilebilir.²⁹

Bu noktada surede özel ahlak kuralları ve genel ahlak kuralları olarak ayırabileceğimiz
ahlaki ilkeler mevcuttur. Bunlardan zel ahlak kuralları Allah ve Resul'ne karşı nasıl bir edebe
sahip olunması gerektiği hakkında bilgi verirken; genel ahlak kurallarının da insanların diğer
insanlarla ilişkilerindeki ahlaki ilkelere dikkat çekildiği söylenbilir.³⁰ Genel olarak maddeler
halinde surede değinilen konuları şu şekilde sıralamak mümkündür;

- 1-Allaha ve Resulüne itaat etmek.
- 2-Allah Resulüne sayėı ve hürmet göstermek.
- 3-Bilgi ve haberlerin kaynağını ve doğruluğunu araştırmak.
- 4-İnsanlarla alay etmek ve küçük görmenin yasaklanması.
- 5-İnsan ilişkilerinde gıybet tecessüs ve kötü zannın yasaklanmış olması.³¹

4. Hucurât Suresinde Geçen Kavramlar

4.1. İman

Sözlükte, "din inancı, kutsal inanç, inanma."³² ; "din inancı, itikat"³³ "İnanma, tasdik et-
me."³⁴ anlamına gelen iman, dini terim olarak ise "Allah'a, Meleklerine, Kitaplarına, Peygamber-
lerine, Ahiret gününe, Kaza ve Kadere; Hayır ve şerrin Allah'tan olduğuna (kesin bir şekilde)
inanmaktır."³⁵ şeklinde tanımlanmaktadır. Bu tanımlardan hareketle imanın, kabul ve tasdik
aşamalarının olduğunu söylemek de mümkündür.

Kuran'da, "İbrahim: 'Rabbim! Burayı (Mekke'yi) bir iman yurdu kıl ve halkından Allah'a ve
ahiret gününe iman edenleri çeşitli ürünlerle rızıklandır.' diye dua etti..."(el-Bakara 2/216) aye-
tinde de iman kelimesinin emniyet yeri ve güvenlik gibi anlamlarda kullanıldığı ifade edilebilir.

²⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/185.

²⁹ Mevdudi, *Tefhimu'l Kur'an*, 5/432.

³⁰ Zuhayli, *Et-Tefsir'l-Münir*, 13/440-441.

³¹ Zuhayli, *Et-Tefsir'l-Münir*, 13/439.

³² Rüştü Aydoğan, "iman", *İlköğretim Türkçe Sözlük*, (Ankara: Evrensel İletişim Yayınları, 2013), 229.

³³ şükrü Haluk Akalın, v.dėr., "iman", *TDK Türkçe Sözlük* (Ankara: TDK Yayınları, 2015), 269. ; H. Erol Yıldız, "iman", *Türkçe Sözlük* (Ankara:Karatay Yayınları, 2017), 136.

³⁴ MEB, "iman", *Dini Terimler sözlüğü*, 167.

³⁵ MEB, "iman", *Dini Terimler sözlüğü*, 167.

Buna göre imanın ilk aşaması için gereken güven ve emniyet konusunun ortaya çıktığı söylenebilir.

Hucurât suresinde ise bu kavram ile ilgili olarak oluşturulan hitap cümlelerinin iman eden kimselerin özellikleri olarak ifade etmek mümkündür;

Birinci Ayet : “Ey iman edenler! Allah ve resulünün önüne geçmeyin, Allah’a itaatsizlikten sakının! şüphesiz Allah her şeyi işitmekte ve bilmektedir.”

İkinci Ayet : “Ey iman edenler! Seslerinizi Peygamberin sesinden fazla çıkarmayın, birbirinize bağırdığınız gibi ona bağırmayın; sonra farkında olmadan amelleriniz boşa gider.”

Altıncı Ayet: “Ey iman edenler! Bilmeden birilerine zarar verip de sonra yaptığınızın pişman olmamanız için, yoldan ıkmışın biri size bir haber getirdiğinde doğruluğunu araştırın.”³⁶

Bu ayetlere bakıldığında ise iman edenlere, itaat edenlere ders niteliği taşıyan bu ayetlerin yine aynı şekilde inanan kimselerin davranışlarını düzenlemeye yönelik bir tarafı olduğu da ifade edilmiştir. Bu bağlamda iman kelimesinin güven duyan ve güven veren bir yönünün bulunduğunu söylemek mümkündür.³⁷ Bu konu ile ilgili olarak Peygamberin; "Müslüman, diğer Müslümanların elinden ve dilinden zarar görmediği kimsedir. Mü'min de, halkın, can ve mallarını kendisine karşı emniyette bildikleri kimsedir."³⁸ Hadisinde de iman eden kimsenin güven veren ve güven duyulan bir kimse olduğunu söylenebilir. Ayrıca ıstılahı olarak bakıldığında iman, Peygamberin getirdiği şeylere şeksiz ve şüphesiz kabul etmek anlamı taşırken, Mü'min kelimesin de Peygamberin vahiy yolu ile getirdiklerine tereddütsüz olarak kabul eden ve inanan kimse olarak tanımlandığını görüyoruz.³⁹

Bununla birlikte vahiy yolu ile gelen bilgilerin mutlak kabulünü kapsayan iman, taassuba kapı aralamaması yn ile de bir dengenin sağlanması konusunda insanları uyarmaktadır. Bu noktada kr krne bağlılıktan ziyade araştıran sorgulayan kimselerin Mü'min özellikleri taşıdığı ifade edilebilir.⁴⁰ Hucurât suresinin altıncı ayetinde geçen “Ey iman edenler! Bilmeden birilerine zarar verip de sonra yaptığınızın pişman olmamanız için, yoldan ıkmışın biri size bir haber getirdiğinde doğruluğunu araştırın.” ifadelerinin de bu noktaya dikkat çektiği ifade edilebilir.

Ayrıca imanın ikinci kısmını oluşturan ve tamamlayıcı unsur olarak zikredebileceğimiz tasdik ise kabul edilen vahyin içselleştirilmesi, benimsenmesi ve zmsenmesini kapsadığı söylenebilir.⁴¹ Bu doğrultuda Hucurât suresi on dördüncü ayetinde ; “Bedevler, “İman ettik” dediler. şunu söyle: “Henüz iman gönüllerinize yerleşmediğine göre, sadece boyun eğdiniz. Bununla beraber Allah’a ve resulüne itaat ederseniz yaptığınız hiçbir şeyi boşa çıkarmaz; Allah çok bağışlayıcı, çok esirgeyicidir.”⁴²

³⁶ Karaman, *Kur’an Yolu*, 5/86-90.

³⁷ Tefvik Yücedoğru, “Kur’an’da İman Kavramı”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/2 (Haziran 2006), 24-25.

³⁸ Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizi, *Sünen-i Tirmizi*, nşr. Abdullah Parlıyan (Konya: y.y. 1424/2004), “İman”, 12 (2627).

³⁹ Yücedoğru, “Kur’an’da İman Kavramı”, 25-26.

⁴⁰ Tuncay Akgün, “Bilgi, İnanç ve İman”, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/ 1 (Ocak 2018), 214.

⁴¹ Muammer Esen, “İman Kavramı zerine”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49/1 (Ocak 2008), 81.

⁴² Karaman, *Kur’an Yolu*, 5/100-101.

buyrulmaktadır. Buna göre imanın tam anlamı ile gerçekleşmesinin gönüllere yerleşmesine bağlı olduğu ifade edilebilir.

4.2. İtaat (Boyun Eğmek)

Sözlükte “söz dinleme, boyun eğme, buyruğa uyma”⁴³, dini terim olarak ise “Allah’ın ve elçisinin ortaya koyduğu emir ve yasaklara uyma”⁴⁴ gibi anlamlara gelmektedir. Bununla birlikte itaat kavramının Kur’an ayetlerinde zikredildiği şekliyle ; “Gönüllü olarak kabul etmek, hoşlanarak yapmak, gönüllü olarak uymak, görüşüne katılmak” gibi anlamlar taşıdığı halde sözlük anlamlarında bu kavramlara yer verilmediği görülmektedir.⁴⁵

İtaat kavramı ile ilgili olarak Kur’an’da; “Allah katında en değerli olanınız O’na itaatsizlikten en fazla sakınmanızdır. Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir, her şeyden haberdardır.”(el-Hucurât 49/13)

“Ey iman edenler! Allah’a ve Resulüne itaat edin, sizden olan buyruk sahiplerine de. Herhangi bir konuda anlaşmazlığa düşerseniz o meselenin çözümü için Allah’a ve Resulüne başvurun.”(el-Nisa 4/59)

“De ki: "Allah'a ve elçisine itaat edin." Eğer yüz çevirirlerse şüphesiz Allah, kâfirleri sevmez.”(Âli İmrân 3/32)

“Kim Resûl'e itaat ederse, gerçekte Allah'a itaat etmiş olur. Kim de yüz çevirirse, Biz seni onların üzerine koruyucu göndermedik.”(en-Nisa 4/80) gibi ayetlerden de anlaşılacağı üzere itaat edilmesi gerekenler konusunda Allah ile Peygamber birlikte zikredilmiş ve Peygambere boyun eğmenin Allah’a boyun eğme sayılacağı, isyan edenin de Allah’a karşı gelme sayılacağını ifade edilmiştir.

Kuran’da Peygamberin konumuna bakıldığında açıklayıcı, müjdeleyici ve uyarıcı⁴⁶ şahit⁴⁷ örnek⁴⁸ vb. gibi görevlerinin bulunduğu dolayısıyla itaatın gerekli olduğunu ifade edebiliriz.⁴⁹ İslam Peygamberi tebliğ vazifesini yerine getirirken insanları asla zorlamamış veya buna kalkışmamıştır. İnsanların durumlarına göre onlara İslam’ı anlatmış ve gönülden isteyerek, kendi istekleri ile Müslüman olmalarını istemiştir. Bu aynı zamanda ilahi bir buyruktur.⁵⁰ İtaat edenlere ise Allah, rahmete kavuşmayı,⁵¹ hidayete ermeyi,⁵² cennete girmeyi,⁵³ vaat etmiştir.⁵⁴

⁴³ TDK, “itaat” *Türkçe Sözlük*, (Ankara 2015), 277.

⁴⁴ MEB, *Dini Terimler Sözlüğü*, (Ankara 2013), 185.

⁴⁵ Fuat Akdemir, “Kur’an’da İtaat Kavramı Ve Peygambere İtaatin Mahiyeti”, *Kader Kelam Araştırmaları Dergisi* 11/ 1 (Ocak 2013), 429.

⁴⁶ el-Ahzâb 33/45.

⁴⁷ el-Bakara 2/143.

⁴⁸ el-Ahzâb 33/21.

⁴⁹ Mahmut Çınar, “Peygambere İtaatin Dayanağı Olarak İsmet Meselesi”, *İlahiyat Akademi Dergisi* 6/7 (Ocak 2018), 329.

⁵⁰ Yûnus 10/99.

⁵¹ Âli İmrân 3/83.

⁵² en-Nûr 24/54.

⁵³ en-Nisa 4/13.

⁵⁴ Akdemir, “Kur’an’da İtaat Kavramı Ve Peygambere İtaatin Mahiyeti”, 430.

Netice olarak itaat kavramının Kuran'da; 1. Gönülden uymak, gönülden bağlanmak 2. Kabul etmek. 3. Söz tutmak, söz dinlemek. 4. İsteyerek yapmak. 5. Gönülden iyilik ve hayır işlemek 6. Boyun eğmek gibi anlamlarda kullanıldığı ifade edilebilir.⁵⁵ Buna göre itaat kavramı daha evvel açıklanan iman kavramının bir parçası ve neticesi olduğu söylenebilir.

4.3. Saygı

Sözlükte "bir kimseye veya bir Şeye karşı dikkatli, özenli, ölçülü davranmaya sebep olan sevgi duygusu, hürmet"⁵⁶ olarak zikredilen saygı kavramının, dini terim olarak pek çok kavram ile ilişkisi olduğu ifade edilebilir. Adap⁵⁷ adalet⁵⁸ haya⁵⁹ ibadet⁶⁰ ihsan⁶¹ itaat⁶² takva⁶³ gibi daha pek çok kavramlarla ilişkili olduğu ve saygının temel duygulardan biri olduğu söylenebilir.

Saygı kavramı ahlaki bir kavram olarak düşünüldüğünde bireysel ve toplumsal anlamda boyutları olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna göre bireysel anlamda kişinin kendine saygısı, toplumsal anlamda ise diğer insanlara ve varlıklara karşı duyulan saygı boyutunu bizlere göstermektedir.⁶⁴

Kur'an'da bu konu ile ilgili, "Ve onlar Allah'ın ulaŐtırılmasını emrettiği Şeyi ulaŐtırırlar. Rablerinden ileri saygı ile titrer, kötü hesaptan korkarlar."(er-Ra'd 13/21) "Gerçekten, Rablerine olan haŐyetlerinden dolayı saygıyla korkanlar"(el-M'mininun 23/57) ayetleri ve daha pek çok ayette saygı kavramı korku ile ilişkili olarak zikredilmiş ve Allah'tan sakınma gibi manalar taşıdığı söylenebilir.

Ayrıca saygı kavramı Hucurât suresinde edep konusu olarak zikredilmiş ve daha çok davranış olarak bir saygıdan bahsedilmiŐtir. Örneğin Peygamberin yanında sesi yükseltmemek,⁶⁵ O'na kendi aralarında ki gibi bağırmak,⁶⁶ O'na karşı gelmekten sakınmak⁶⁷ gibi ifadelerden anlaŐılabacađı üzere saygı davranıŐsal bir boyutta ele alınarak zikredilmiştir.

4.4. Takva

Sözlükte, "gnahtan sakınma, züht"⁶⁸ dini terim olarak ise "Allah'ı görüyormuŐçasına bir bilinç içerisinde farzları, vacipleri hakkıyla yerine getirme; Allah'ın hoŐnutluđunu kazanmak amacıyla nafileleri çokça yapma; sünnete uyma"⁶⁹ anlamlarına gelen takva kavramı Kur'an'da zikredilen kelimeler arasındadır.

⁵⁵ Akdemir, "Kur'an'da İtaat Kavramı Ve Peygambere İtaatin Mahiyeti", 426-427.

⁵⁶ Sabahattin zaŐar, "saygı", *TDK Türkçe Sözlük* (İstanbul: Ema Yayınları, 2016), 382.

⁵⁷ MEB, *Dini Terimler Sözlüğü*, 4.

⁵⁸ MEB, *Dini Terimler Sözlüğü*, 5.

⁵⁹ MEB, *Dini Terimler Sözlüğü*, 130.

⁶⁰ MEB, *Dini Terimler Sözlüğü*, 153.

⁶¹ MEB, *Dini Terimler Sözlüğü*, 161.

⁶² MEB, *Dini Terimler Sözlüğü*, 185.

⁶³ MEB, *Dini Terimler Sözlüğü*, 349.

⁶⁴ Erkan Kral, "Kayıp Giden Bir Değer: Saygı", *ađdaŐ Yönetim Bilimleri Dergisi* 5/1 (Ocak 2018), 6-8.

⁶⁵ el-Hucurât 49/2.

⁶⁶ el-Hucurât 49/1.

⁶⁷ el-Hucurât 49/1.

⁶⁸ Yıldız, "Takva", 363.

⁶⁹ MEB, "Takva", *Dini Terimler Sözlüğü*, 349.

Ayrıca bir Şeyi zarara uğratacak Őeylerden korumak, saklamak, sakınmak, itaat etmek, saygı göstermek, kuvvetli bir himayeye girmek, korkmak Şeklinde tanımlanan takva, farklı türevleriyle Kur'an'da iki yüz elli sekiz defa zikredildiği bilinmektedir. Bunlar arasında; "...Şüphesiz ki Allah takva sahiplerini sever."(et-Tevbe 9/4) "Bunu, hem çağdaŐlarına, hem sonra gelecek olanlara 'ibret verici bir ceza', takva sahipleri için de bir öğüt kıldık."(el-Bakara 2/66) "Allah'a ve ahiret gününe iman edenler, mallarıyla ve canlarıyla cihad etmekten (kaçınmak için) senden izin istemezler. Allah takva sahiplerini bilir."(et-Tevbe 9/44) "Şüphesiz, Allah'ın Resl'nn yanında seslerini alçak tutanlar; işte onlar, Allah kalplerini takva için imtihan etmiştir. Onlar için bir mağfiret ve büyük bir ecir vardır."(el-Hucurât 49/3) gibi daha pek çok ayetten anlaşılacağı üzere takva kavramından, Allah'a ve emirlerine gönülden inanan, öğüt dinleyen, mallarını ve canlarını inançları uğruna feda edebilecek derece Allah'a bağlı olan kimseler kastedilmektedir.

Cahiliye döneminde takva, ister insandan ister hayvandan olsun, dıŐarıdan gelecek yıkıcı bir tehlikeye karşı bir kimsenin kendini savunma ve koruması olarak zikredilmiştir. Bu duruma göre cahiliyedeki takva, madd bir tehlikeden sakınmaktan ibarettir. Takva kavramı, Kur'an açısından cahiliyedeki "korunma" anlamını bünyesinde barındırmakla birlikte İslam'ın ahlâk anlayıŐıyla uyumlu hle getirilerek yeni bir anlayıŐ içerisinde zikredilmiş ve böylece anlam geniŐlemesine uęramıŐtır. "Kur'an'da ittik ve takva çeşitli yerlerde birbirinden çok olmamakla birlikte farklı üç anlamda kullanıldığı ifade edilebilir. Bunlardan ilki Őirkten korunmak anlamındadır. Kelimenin Kur'an'da kullanıldığı ilk anlam budur. "Hani inkr edenler kalplerine taassubu, cahiliye taassubunu yerleŐtirmiŐlerdi. Allah ise Peygamberine ve inananlara huzur ve güvenini indirmiŐ ve onların takva sözünü tutmalarını saęlamıŐtı. Zaten onlar buna lyık ve ehil idiler. Allah her Şeyi hakkıyla bilmektedir."⁷⁰ ayetindeki takva, Őirkten korunma anlamı taŐımaktadır. ikincisi ise, Müslüman olduktan sonra küçük ve büyük günahlardan sakınmak anlamındadır. Kelime İslâm'ın baŐlangıcını takip eden zamanlarda bu anlamı almıştır. "O ülkelerin halkı inanıp günahlardan sakınsalardı..."(el-A'rf 7/96) ayetindeki ittik bu anlama geldiği ifade edilebilir.⁷¹

Yukarıda zikredilen takva manalarından birinde de "Allah katında sizin en stnnz en takvalı (Allah'a karşı en saygılı) olanınızdır."(el-Hucurât, 49/13) buyrulurken, takva konusunda Allah'a karşı saygılı olma ve bu saygıya bağlı olarak O'nun emir ve yasaklarına uymanın Allah katında bizi değerli kılacağını ifade edilmiştir. Bu ayette de takva kavramı saygı kavramı ile ilişkili olarak verildiği görülmektedir.

Netice olarak takva kavramının kalp ve samimiyet ile ilgili bir kavram olduğundan hareketle "Allah'a saygı duyarak ve sakınarak O'nun buyruklarını iten, samimi bir niyet ile yerine getirme, emir ve yasaklarına uymada gönüllü olma" Şeklinde bir tanım geliŐtirilebilir.

4.5. Affetmek (BaęıŐlamak)

Sözlükte, "bir kusuru, suçu ya da cezayı baęıŐlama"⁷² gibi anlamlara gelen affetme veya baęıŐlama, dini bir terim olarak da benzer açıklamalara tekabül etmektedir.⁷³ "Affeden, baęıŐla-

⁷⁰ el-Fetih 48/26.

⁷¹ Mehmet alıŐkan, "Hucurât Suresi Bağlamında Takva", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/ 11 (Ocak 2017), 93.

⁷² Aydoğan, "Affetmek", 20; TDK, *Türkçe Sözlük*, 14; Yıldız, "Affetme", 7.

yan, acıyan” anlamında Allah’ın Esmâ-i Hüsna’sından biri olarak zikredilen “afv” ile ilişkili olan affetme kavramı Allah’ın merhameti ile de ilişkili olduğu söylenebilir.⁷⁴

Nefsani istekler ve Őeytanın oyunları gibi çeşitli sebeplerden dolayı günah işleyen insanlar, işledikleri bu günahların ahiret cezasını çekmek istemedikleri ve bundan dolayı bu cezalarından kurtulmayı istedikleri söylenebilir. Çünkü Allah, insanları böyle bir duyguyla yaratmıştır. İnanan kişinin en büyük isteklerinden biri, doğrudan cennete gidebilme olduğu söylenebilir. Bu isteğin gerçekleşmesi için, bireyin işlemiş olduğu günahlardan arınması gerekmektedir. Bu sebeple Kuran ve sünnette günahlardan arınma yolları bildirilmiştir ki İlhi sevginin bir gereğidir. Bu sevgi bir hadiste Şöyle ifade bulmuştur: “Allah mahlkatı yarattığında, yanındaki arşın üstünde bulunan kitabına: ‘Merhametim, öfkemi geçti’ yazmıştır”. Buradan da anlaşılacağı üzere insanın işlediği bütün günahları bağışlayan Allah’tır. Ancak Allah, insanların daha dünyada iken bağışlanmalarını tövbe, istiğfar gibi sebeplere bağlı kılmıştır. Allah’ı ortak koşma haricindeki günahlar ile ahirete intikal eden kişinin günahlarının bağışlanması ise Őefaat yani Allah’ın dilemesi, O’nun ltf ve merhameti ile olacağı bildirilmektedir.⁷⁵

Hucurât suresinde bu kavramın istenmeyen davranışları ıslah etme açısından kullanıldığı görülmektedir. Örneğin; “Onlar, sen yanlarına çıkıncaya kadar sabretsele, elbette kendileri için daha iyi olurdu. Allah, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.”⁷⁶ ayetinde sabretmemenin hoş karşılanmadığı ifade edildikten sonra Allah’ın merhameti ve affedici olması dile getirilmiştir. Bu da bize göstermektedir ki eğitim adına yanlış olan bir davranış cezadan önce ıslah edilmeyi ve iyileştirmeyi gerektirir.

4.6. Sabır

Sabır kelimesi Arapça bir kelime olup *sabera* kökünden gelmektedir. Bu bağlamda kelimenin darlık zamanında zor ve güç bir durumda kişinin kendini tutması ve kendine hkim olması anlamına geldiği ifade edilmektedir.⁷⁷ Ayrıca sözlükte, acı ve üzücü durumlar karşısında direnç gösterme katlanma, üzücü durumlar ve zor durumlar karşısında sessiz kalmak ve felaketin geçmesini bekleme gibi anlamlara gelmektedir.⁷⁸

İstilahî manalara bakıldığında ise sabır kavramının, nefsin arzularını ve tembelliği bırakıp ilahî iradenin buyruklarını yerine getirme, bela ve musibetleri Allah’tan başkasına arz etmemek, duyguları kontrol altında tutmak, karşılaşılan g durumlar karşısında yaratıcıya sığınma ve ondan manevî g olarak dayanma gibi anlamlara geldiği ifade edilebilir.⁷⁹

⁷³ MEB, *Dini Terimler Sözlüğü*, 6.

⁷⁴ MEB, *Dini Terimler Sözlüğü*, 7.

⁷⁵ Harun zelik, “Hadislere Göre Günahların Bağışlanma Yolları 1”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (Ocak 2010), 141.

⁷⁶ el-Hucurât 49/5.

⁷⁷ Ltfi Doğan, *Fatiha ve Hucurât Surelerinin Meal ve Tefsiri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), 135.

⁷⁸ Ahmet Selçuk, “Sabır”, *Türkçe Sözlük* (Ankara: Karatay Okul Yayınları, 2014), 323.

⁷⁹ Fatih Tok & H. İbrahim Kahraman, “Cahiliyeden İslam’a ‘Sabır’ Kavramı”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/10 (Ocak 2019), 94.

Bununla birlikte Kur'an'da da pek çok ayette sabredenlere cennet vaat edilmiştir.⁸⁰ Sabredenlere büyük mkfat verileceęi⁸¹ gibi uhrevi vaatlerin yanında, zorlukla beraber bir kolaylık olduęu⁸² buyrularak dünyevi manada da insanların sabretmesinin gerekliliğine değinilmiştir.

Hucurât suresinde bu kavramın neredeyse baştan sona zikredildiği görülmektedir. Peygambere odanın dışından seslenenlerin sabretmesinin daha hayırlı olacağı, fasık kimsenin getirdiği haberin sabırla araştırılması, mücadele eden iki gurup arasında adaletli olma ve iman ettikten sonra imanlarını başa kakma konularına değinen ayetlerin hepsinde bir sabır konusunda değinildiğini görmek mümkündür. Bu da bize sabrın temel ilkelerden olduğu ve öğretimde süreç boyunca elden bırakılmaması konusunda fikir vermektedir.

4.7. Tefekkür

Tefekkür kavramı Arapçada f-k-r kökünden türetilmiştir. Türkçe'de ise düşünme düşünüş gibi anlamlara gelir. Arapçada tefekkürün yanı sıra nazar, tedebbür, itibar ve taakkul kavramları da benzer manaya gelmektedir. Bu yönüyle kavramın gözle bakmanın yanı sıra kalp gözüyle bakma manalarını da taşıdığı söylenebilir.⁸³ Dini bir terim olarak tefekkür, "ibret alınacak ve faydalanacak Şekilde derin düşünme Allah'ın sıfatlarını ve nimetlerini düşünme" Şeklinde ifade edilmiştir.⁸⁴

Bu konuyla ilgili olarak Kur'an-ı Kerim'de; "Onlar ayaktayken otururken ve yanları üstünde yatarken Allah'ı hatırlayıp anarlar ve göklerin yerin yaratılışı hakkında tefekkür ederler..."⁸⁵ buyrulur. (li İmrân 3/191). Buna göre tefekkürün derin manalı ve istifade edici, ders çıkarıcı, Őıkredici bir düşünme biçimini Şekilde ifade edilebilir.

Farklı bir ayette ise, "İşte biz tefekkür eden bir kavim için yetleri böyle açıklarız." (el-A'rf 7/24) buyrulur. Bir ayette de; "Onlar Kur'an'ı tefekkür etmiyorlar mı? Yoksa kalpler üzerinde kilitler mi var?" (el-Muhammed 47/24) buyrulmaktadır. İnsan düşünen ve akıllı bir varlık olarak yaratılmıştır. Bu yaratılışa uygun olarak Allah Teâlâ ilk toplumdaki bugüne, bu zamana kadar insanların doğru yolu bulmaları için ilahi kitaplar ve onları açıklayan Peygamberler göndermiştir. Buna göre Allah'ın Kur'an'da belirttiği gibi insanlar yaratılanlar üzerine düşünmeli ibret almalı ve Allah'a hamd etmelidir. Ayrıca Kur'an'da tefekkür kavramı üzerine zikredilen ayetler incelendiğinde tefekkürün bir ibadet olduğu söylenebilir.⁸⁶

Allah Teâlâ Kuran ayetleriyle düşünmeyi ve akıl etmeyi, Kalp ile de Tefekkür ederek olaylar ile ilgili derin düşünceler ile ibret almamızı istemektedir.⁸⁷ Ayrıca tefekküre engel olan bazı durumlarda vardır. Bunlar özellikle insanın yaratılanlar üzerine tefekkür etmesini, insanın yaratıcısına karşı vazifelerini yapmasını ve insanın ve varlıklarla münasebetini de olumsuz etkileye-

⁸⁰ er-Ra'd 13/24, el-Mminn 23/111, el-Furkn25/75.

⁸¹ el-Hûd 11/11.

⁸² el-İnşirah 94/4-5.

⁸³ Kemal Szen, "Din Tefekkür İlişkisi", *Diyanet İlmî Dergi* 54/4 (Ocak 2018), 91.

⁸⁴ Selahattin amyar, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi* 6 (Ankara: Gün Yayınları, 2018), 124.

⁸⁵ li İmrân 3/191.

⁸⁶ Mustafa etin, "Kur'an'da Tefekkür Kavramı", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (Ekim 1994), 43-49.

⁸⁷ İbrahim Akgün, "Kur'an Perspektifinde Tefekkür ve Vasıtaları", *İğdir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (Ocak 2013), 64-78.

bilmektedir. Bu durumlar özellikle gaflet, cehalet, kibir, taklit gibi olumsuz durumlardır. Bu gibi olumsuz tutumları insanın tefekkür etmesinin önündeki en büyük engeller olduğu, bunun zararının yalnız birey ile sınırlı kalmadığı, diğer insanlara da ulaştığı ifade edilebilir.⁸⁸

Tefekkür kavram eğitimin önemli kısımlarından birini oluşturmaktadır. Yukarıda da zikredildiği üzere düşünmek Kur'an'da pek çok defa zikredilerek bu konuda insanlar teşvik edilmiştir. Akli bir yönü olmanın yanında kalbi bir yönü de bulunan tefekkür olaylar arasında bağ kurarak öğrenmenin gerçekleşmesini sağlayan en önemli unsurdur.

4.8. Fasık

Fasık kelimesi Arapça *fisk* kökünden türemiş bir kelimedir. Buna göre bu kavram Arapça'da farenin yuvasından çıkıp çevresine zarar vermesi ve bozgun yapması dolayısıyla bu manayı taşıdığı ifade edilmektedir.⁸⁹ Terim anlamına bakıldığında ise, dini hükümleri emir ve yasakları çiğneyen kimse veya yalan haber yayan kimse olarak tanımlandığı söylenbilir. Bununla ilgili Kur'an-ı Kerim'de fasık kimselerin sözüne itimat edilmemesi gerektiği ve fasık kimseden gelen haberlerin doğruluğunun araştırılması gerektiği vurgulanmaktadır.⁹⁰

Buna göre fasık, insanları doğrudan saptıran ve gerçek olmayan bilgiler sunan kimseye denmekle birlikte Kur'an'ın birçok ayetinde fasık ile ilgili bozgunculuğu yapanların bizzat akıllı kimseler olduğu vurgulanmış, ancak bu kimselerin niyetlerinin kötü olduğu belirtilmiştir.⁹¹ Ayrıca Hucurât suresi altıncı ve on birinci ayetlerinde fasık kavramı, yoldan çıkmış kimse şeklinde tanımlandığı görülmektedir.⁹²

Hucurât Suresinde zikredilen “ *Ey iman edenler fasık biri size haber getirdiğinde o haberin doğruluğunu iyice araştırın yoksa bilmeden birilerine zarar verir ve yaptığınız da pişman olursunuz.*” (el-Hucurât 49/6) ayetiyle Allah'ın Müslümanlara yeni bir ahlak kuralını beyan ettiği söylenbilir. Bu noktada bilmeden bilgisiz bir şekilde hareket etmenin sonuçlarını pişmanlık olacağı vurgulanan ayette bilginin araştırılmasının, imanın bir gereği olduğu da vurgulanmaktadır.⁹³

Bununla birlikte ayette fasık, yani iman konusunda problemi olan bir kimsenin verdiği haberin doğruluğunu araştırılmasının bir vazife olduğu vurgulanmaktadır. Bu konuda doğacak çeşitli sorun ve sıkıntıların bireyle birlikte toplumu da etkileyeceği zararının tüm toplumca hissedilebileceği vurgulanmaktadır. Bu ayetin devamında gelen ayetlerde ise iman konusunda Müslümanlara nasihat edilmekte ve ahlaki dersler verilmektedir.⁹⁴

İslam'ın inen ilk “oku” ayeti ilim ve irfan konusunda atılan ilk adım olarak görülebilir. Buna göre ilmin konusu bilgiyi oluşturur. Bilginin doğruluğu ise ilme kaynak teşkil eder. Bu noktadan hareketle verilen bilgilerin sağlam sağlıklı ve doğru olması bu bilgi üzerine inşa edile-

⁸⁸ İbrahim Akgün, “Tefekkür ve Tefekküre Engel Durumlar”, *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (Ocak 2015), 106-115.

⁸⁹ Metin zdemir, “Anlam Kaymasına Uğrayan Kur'ani Bir Kavram: Fasık”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (Ocak 1998), 3.

⁹⁰ Musa Kazım Yılmaz, “Fasık ve Eğlence”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/3 (Ocak 1997), 18-23.

⁹¹ el-Bakara 26/99, li İmrân 82, el-Mide 25/59.

⁹² el-Hucurât 49/6-11.

⁹³ şahin Güven, *Erdemli Toplumun İnşası (Hucurât Suresi Tefsiri)* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2012), 167.

⁹⁴ Doğan, *Fatiha ve Hucurât Surelerinin Meal ve Tefsiri*, 63-64.

cek ilmin de kalıcı olmasını sağlar. Bu halde bilginin nereden ve nasıl geldiği, doğruluğu ve kaynağı belirlenmeli ve tespit edilmeli, buna göre hareket edilmelidir. Bu sebeple doğru bilgi önemlidir, önemini korumaya devam edecektir. Aksi halde doğru olmayan bilgilerle hareket etmek hem bireye hem de topluma zarar verebilir.

4.9. Gıybet, Sui Zan ve Tecessüs

Hucurât suresinin on ikinci ayetinde “*Ey iman edenler zannın çoğundan sakının. Çünkü zannın bir kısmı günahdır. Birbirinizin kusurlarını ve mahremiyetini araştırmayın, birbirinizin gıybetini yapmayın herhangi biriniz ölü kardeşinin etini yemekten hoşlanır mı? İşte bundan tiksindiniz Allah'a karşı gelmekten sakının şüphesiz Allah tövbeyi çok kabul eden ve çok merhametli olanıdır.*”⁹⁵ buyrulmaktadır. Bu ayet doğrultusunda Mü'minlerin bu üç yasak ile ilgili dikkat etmesi gereken pek çok nokta vardır. Başkasının arkasından konuşmanın karşılığında verilen misal ise hiçbir insanın hoşlanmayacağı türden bir örnektir. Buna göre gıybetin her türlüşünü saklandığını ifade edebiliriz. Aynı şekilde başkaları ile ilgili iyi düşüncelere sahip olmak ve güzel düşünce beslemek dinimizce hoş karşılanırken başkası ile ilgili olumsuz düşünceler içinde olmak da yerilmiştir. Başkasının kusurlarını araştırma ve mahremiyeti ile ilgili casusluk yapmak da dinen yasaklanan tutum ve davranışlar içindedir.⁹⁶

Zira Peygamberin bir hadisinde ifade ettiği gibi, “Müslüman diğer Müslümanların elinden ve dilinden emin olduğu kimsedir.” Bu nedenle bir mümin hem güvenen hem de kendisine güvenilen bir kimse olmalıdır. Ayrıca Kur'an'da gıybet eden ve arkadan çekiştirenlerle, kişileri alay ve eğlence konusu yapan kimseler ateşe atılmakla tehdit edilerek insanların bu davranışlardan uzak durmaları istenmektedir.⁹⁷

Bununla birlikte sözlükte “kötü zan ve kuşku”⁹⁸ manasına gelen suizan kelimesi ile “bir başkasının gizli durumlarını araştırma”⁹⁹ manasına gelen tecessüs kavramları da yasaklanarak bu konuda Hucurât suresinde: “*Ey iman edenler! Zannın çoğundan sakının. Çünkü zannın bir kısmı günahdır. Birbirinizin suçunu araştırmayın; kimse kimseyi çekiştirmesin; hangi biriniz ölü kardeşinin etini yemekten hoşlanır? Ondan tiksiniyorsunuz; Allah'tan sakının, şüphesiz Allah tövbeleri daima kabul edendir ve size karşı çok şefkatlidir.*” (el-Hucurat 49/12) buyrulurken bu davranış bozukluğu olarak nitelendirilebilecek durumlar yasaklanmıştır.

4.10. Alay Etme

Alaya almak, karşısındaki kişiyle öfke, mizah ve belirsizlik arası bir konuşmayı barındıran iletişim türü olduğu söylenebilir. Kur'an'da Hümeze suresi ve Hucurât suresinde alaya almanın yerildiği görülmekte ve bu kimselerin Hümeze Suresinde belirtildiğine göre ateşe atılmakla tehdit edildiği görülmektedir.¹⁰⁰

⁹⁵ el-Hucurât 49/12.

⁹⁶ Mehmet Yusuf Yagır, “Günümüz Medyasının Hucurât Suresindeki Bazı Ahlâkî İlkelere Göre Değerlendirilmesi”, *E-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 10/2 (Ocak 2018), 646-648.

⁹⁷ Ali Şimşek, “Hümeze Suresi'nde Ahlâkî Yozlaşma Unsurları”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (Ocak 2015), 251.

⁹⁸ MEB, *Dini Terimler Sözlüğü*, 396.

⁹⁹ MEB, *Dini Terimler Sözlüğü*, 355.

¹⁰⁰ Şimşek, “Hümeze Suresi'nde Ahlâkî Yozlaşma Unsurları”, 253.

Hucurât suresinin birinci ayetinde “*Ey iman edenler bir topluluk diğer topluluğu alaya almasın olur ki alay edenler Allah katında onlardan daha hayırlıdır.*” buyrulmaktadır. Buna göre alay etmenin Allah katında yerilen bir davranış olduğu görülmektedir. Buna göre bilgi sahibi olmadan hüküm vermenin veya bir davranışta bulunmanın yanlış olduğunu anlayabiliyoruz.

Yine aynı şekilde müşriklerin Peygamberimiz¹⁰¹ ve inananlara¹⁰² karşı alay ettiklerini Kur'an'daki ayetlerden görebiliyoruz. Ayrıca bu ayette “birbirinizi karalamayın” ifadesiyle Müslümanların kardeşliğine hanel getirecek davranışların yasaklanması insanların iman ve takva konusunda kendilerine çeki düzen vermeleri gerektiği sonucunu çıkarabiliriz.¹⁰³

4.11. Mücadele

Bu konuyla ilgili olarak Hucurât Suresinde “*Eğer müminlerden iki grup birbiriyle kavgaya tutuşursa onların aralarını düzeltin ikisinden biri diğerinin hakkına tecavüz etmiş olursa Allah'ın emrine geri dönünceye kadar haksızlık yapanlara karşı savaşın dönerlerse aralarındaki anlaşmazlığı adaletle çözün herkese hakkını verin Allah hakkı yerine getirenleri sever.*” (el-Hucurât 49/9) buyrulmaktadır.

Buna göre Müslüman bir yönetim altında isyanın geçerli nedenleri yok ise o isyan haksız isyan olarak değerlendirilmiş ve bununla meşru yollarla mücadele etmek gerektiği ifade edilmiştir. Ayrıca bu noktada asla adaletten taviz verilmemesi gerektiği vurgulanmıştır. Yapılan isyanın haksız ise hak yola dönünceye kadar mücadele edilmesi ve sonunda Allah'ın buyruğu gereği adil olunması gerektiği ifade edilmektedir.¹⁰⁴ Ayrıca zulmedene dahi adaletli olmak gerektiği gibi bir anlam çıkarabileceğimiz bu ayetten her koşulda adalet üzerine bir yol tutulması gerektiğini de söyleyebiliriz.

Bu ayet öncesi ve sonrasındaki ayet ile birlikte ele alındığında Müslümanların kardeş olduğu vurgusu yapılmış ve bu kardeşliğin bozulmaması için tedbirlerin alınması gerektiği belirtilmiştir. Bu yönüyle kardeşliğe zarar verecek herhangi bir durumda Allah Teâlâ Müslümanların nasıl davranmaları gerektiğini bildirmiştir.¹⁰⁵

Netice olarak Hucurât suresinde mücadele kavramından karşı tarafa zarar vermeden ışlah etme ve hak yola döndürme amacı güdülerek muamele edilmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Ayrıca mücadelenin adalet çizgisinden sapmadan yerine getirilmesi gerektiğini anlıyoruz. Buna göre mücadelenin kelime anlamı itibari ile “karşılıklı olarak iki gurubun savaşı” kastedilse de Hucurât suresinde adalet üzerine yola getirme çabası, hak ile ışlah etme gayesi şeklinde manalar taşıdığını görülmektedir.

4.12. Başa Kakmak

Başa kakmak ifadesi Kur'an'da “insanı minnet altında bırakmak” anlamına gelmektedir.¹⁰⁶ Buna göre Hucurât suresi on yedinci ayette “*Boyun eğmelerini sana bir iyilik yapmış gibi gösteriyorlar onlara şöyle söyle; boyun eğmiş olmanızı bana yapılmış bir iyilik saymayın. Eğer dürüst olacaksınız*”

¹⁰¹ es-Sfft 37/12.

¹⁰² el-Mutaffifin 83/29,31.

¹⁰³ Yagır, “Günümüz Medyasının Hucurât Suresindeki Bazı Ahlâkî İkelere Göre Değerlendirilmesi”, 646.

¹⁰⁴ Güven, *Erdemli Toplumun İnşası (Hucurât Suresi Tefsiri)*, 225-228.

¹⁰⁵ Doğan, *Fatiha ve Hucurât Surelerinin Meal ve Tefsiri*, 67-68.

¹⁰⁶ el-Hucurât 49/17.

asıl Allah sizin için iman yolunu açarak size lütufta bulunmuştur.” buyrulmaktadır. Buna göre Müslümanlardan bazıları imanlarını baúa kakmamaları konusunda uyarılmıştır. Allah'a verdiği nimetler ve hidayet için Őukredilmesi gerektiği, yaptıklarının baúa kakılacak bir Şey olmadığı hatırlatılmış ve bu konuda iman edenlerin kendilerine çekidüzen vermeleri istenmiştir.¹⁰⁷ Bu ayetin hemen öncesinde ise bedevilerin Allah'a din öğretmeye kalkıştığı ifade edilmiş ve bu noktada bedevilerin “iman ettik” sözüyle Allah'a din öğretmeye kalkışma ifadeleri birlikte kullanılmıştır. Devamında Allah'ın yer ve gökler arasındaki her Şeyi bildiği hatırlatılarak bu konuda tabiri yerinde ifade ile iman konusunda baúa kakma cehaletine düŐen bedeviler baúa olmak üzere bu gibi düŐüncede olan tüm insanlar uyarılmıştır.¹⁰⁸

5. Hucurât Suresi'nde Din Eğitimi Bağlamında İman ve Ahlâk Eğitimi

Genel manada bakıldığı zaman Hucurât suresinde yeni bir toplumun inŐası sürecinde iman ve ahlak eğitimi ile ilgili pek çok unsur barındırdığı söylenebilir. Fetih ve savaŐlarla geçen uzun bir aranın ardından Mekke merkezli bir toplum inŐası sürecinde ahlak suresi olarak zikredileceğimiz Hucurât suresi iman ve ahlak konusunda inananlar için gerekli ders ve ğtleri barındırmaktadır. Bu doğrultuda Hucurât suresinin iki bölüme ayırmak mümkündür. İnsanlara hitaben indirilen surenin Allah ve resulüne karşı iman bölümü ile insanlar arasında iliŐkilerde gerekli olan ahlak kurallarının belirtildiği söylenebilir. Bu noktada din eğitimi açısından bakıldığında iman ve ahlak eğitimi açısından pek çok ilkenin çıkarılabileceğini söylemek mümkündür.

5.1. İman Eğitimi

5.1.1. Allah'a ve Resulüne İtaat

Hucurât suresinde; “Ey iman edenler söz ve davranışlarınızda Allah ve resulünün önüne geçmeyin, Allah'a itaatsizlikten sakının Şüphesiz Allah her Şeyi iŐitmekte ve bilmektedir.”¹⁰⁹ buyrulur. Bu ayetin nüzul sebebi olarak birkaç önemli olayın yaŐandđı rivayet edilmektedir. Bunlardan ilki Temim kabilesinden Peygambere gelen heyetin yanında Hz Ebu Bekir ve Hz mer'in kimin emir seçileceği konusunda münakaŐa etmesidir. Diğerleri bazı kimselerin Kurban Bayramı günü Peygamberden evvel kurban kesmesi ve Peygamberin de bu kiŐilere yeniden kurban kesmelerini istemesidir. Diğer bir rivayete göre ise sahabeden birkaç kişinin yaŐanmış bazı olaylarla ilgili olarak “Şöyle ayet inse daha iyi olurdu” Şeklinde ifadeler kullanmaları, baúa bir rivayette de Peygambere uzak yerlerden gelen heyetlerle konuŐmada aŐaptan bazılarının aceleci davranıp Peygamberden önce selamlama ve konuŐmaya başlaması üzerine bu ayetin indiği rivayet edilmektedir.¹¹⁰

Hucurât Suresi ile ilgili kavramlar açıklanırken sayđı kavramının “değer vermeden dolayı duyulan bir hürmet” olduğu ifade edilmişti. Bu bağlamda Hucurât suresi ilk ayetinde “Ey iman edenler söz ve davranışlarınızla Allah ve Resulünün önüne geçmeyin Allah'a itaatsizlikten sakın Şüphesiz Allah her Şeyi iŐitmekte ve bilmektedir.”(el-Hucurât 49/1) buyrulurken öncelikle Allah'a

¹⁰⁷ Doğan, *Fatiha ve Hucurât Surelerinin Meal ve Tefsiri*, 125-126.

¹⁰⁸ Güven, *Erdemli Toplumun İnŐası (Hucurât Suresi Tefsiri)*, 323-324.

¹⁰⁹ el-Hucurât 49/1.

¹¹⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/188-189.

ve Resl'ne karşı saygı ve edep konusunda dikkatli olunması gerektiğinin vurgulandığı ifade edilmelidir.¹¹¹

Buna göre ayeti incelediğimizde "Allah ve Resul'ünün önüne geçmeyin" ifadesinden Allah, bir Müslümanın aldığı kararda, hükümlerde, tercihlerinde ve davranışlarında hem Allah'ı hem de Resulünü ığnememesi emredilmektedir. Burada Allah ile birlikte Peygamberin de zikredilmiş olmasının nedeni olarak Peygamber'in dinin tebliğcisi olduğu söylenebilir. nne geçmemek ifadesi ile yalnız Peygamber yanındayken değil O'nun olmadığı zamanlarda da sözlerinin ığnememesi ifade edilmektedir.¹¹²

Ayetin başında zikredilen "Ey iman edenler" ifadesi inanan kimselere karşı yapılmış en güzel hitap cümlesi olduğu ifade edilebilir. Ayrıca bu ayetle ilgili, herhangi bir konuda ashabin Peygambere müracaat etmeden hareket etmediği, Peygamberden fikir aldığı ve ona danıştığını söylemek mümkündür.¹¹³ Yine aynı şekilde ayetten Peygambere saygı duyulmasının nedeni O'nun iletlediği vahiy ile ilgisinin bulunduğunu ifade edebiliriz. Nitekim hayat içinde sözlerini dinleyip kendimize rehber edinebileceğimiz bir kimseye aynı zamanda saygı da duyarız. Çünkü saygı duyulmayan bir kimsenin sözlerinin de ehemmiyetinin olmadığı sylenabilir.¹¹⁴

Allah ve Resul'ne saygı duymamanın imanın bir parçası olduğu vurgulanan ayette bu saygıyı yok sayan ve Allah ve Resul'ünün hükmüne aykırı davrananların cezasını göreceği ilerleyen ayetlerde de görmek mümkündür. Zira ilahi bir emir olarak Allah ve Resul'ne saygı duymamanın sonucunun cezayı gerektirdiği de ifade edilmektedir.¹¹⁵

Ayrıca bu ayetten İslam Devleti'nde toplumsal muamelenin kuralları belirlenmiş Veda Hutbesi'nde de belirtildiği gibi insanların Kur'an ve Sünnete uydukları sürece yoldan ıkmayacakları belirtilerek bu noktada saygının hem diğer insanlarla ilişkilerde hem de inanç gereği önemli olduğu vurgulanmıştır.¹¹⁶

Birinci ayeti izleyen ayetlerde ise;

İkinci ayet: "Ey iman edenler, seslerinizi Peygamberin sesinin üstüne yükseltmeyin ve birbirinize bağırdığınız gibi, ona sözle bağırıp-söylemeyin; yoksa siz şuurunda değilken, amelleriniz boşa gider." (el-Hucurât 49/2)

nc ayet: "şüphesiz, Allah'ın Resl'nn yanında seslerini alçak tutanlar; işte onlar, Allah kalplerini takva için imtihan etmiştir. Onlar için bir mağfiret ve büyük bir ecir vardır." (el-Hucurât 49/3)

Dördüncü ayet: "şüphesiz, hücrelerin ardından sana seslenenler de, onların çoğu aklını kullanmıyor." (el-Hucurât 49/4)

¹¹¹ Musa Kazım Yılmaz, "Hucurât Suresinin ne çıkardığı Âdâb-I Muaşeret", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/38 (Ocak 2017), 5.

¹¹² Karaman, *Kur'an Yolu*, 5/86-87.

¹¹³ Seyyid Kutup, *F Zilâli'l Kur'an*, ev. İ. Hakkı şengüler vd. (İstanbul: Hikmet Yayınevi, 1973), 487-489.

¹¹⁴ Ateş, *Yüce Kur'an'ın ağdaş Tefsiri*, 13/509-510.

¹¹⁵ Mehmed Vehbi Efendi, *Hlasat'l Beyân Fî Tefsir'il Kur'an* (İstanbul: dal Neşriyat, 1968), 5479.

¹¹⁶ Mevddi, *Tefhimu'l Kur'an*, 5/434.

Beşinci ayet: “Eğer gerçekten, yanlarına çıkıncaya kadar sabretmiş olsalardı, herhalde (bu,) kendileri için daha hayırlı olurdu. Allah, çok bağışlayandır, çok esirgeyendir.” (el-Hucurât 49/5) buyrulmaktadır.

Bu ayetlerde kuşkusuz Allah ve Peygambere saygının gerekli olduğu ifade edilmiştir. Buna göre daha önce de zikredildiği gibi Peygamber yanında konuşurken onun sesini bastırarak şekilde konuşma veya onunla konuşurken herhangi biriyle konuşuyormuş gibi bağıra çağıra konuşmak yasaklanmış bu davranışını sonuçlarının ise amellerin boşa gitmesi olabileceği bildirilmiştir. Peygamber'in yanında ve onun sözü üstüne çıkmayanlara ise ödül vaat edilmiştir. Aynı şekilde Peygamberin odasının önünde onunla görüşmek için gelenlerin saygısızca bağırması düşüncesizlik olarak ifade edilerek toplumsal olarak ahlaki bir erdemin vurgusu yapılmıştır.¹¹⁷ Burada dikkat çeken bir diğer husus Peygamberin makamı dolayısıyla saygıyı hak ettiği, sıradanlaştırılmaması gerektiği şyet insanların birbirlerine karşı sıradan rahatlığının Peygambere karşı devam etmesi başta onun makamına saygısızlık olarak görülerek amellerin boşa gidebileceği hatırlatılmıştır.¹¹⁸

Tüm bunlardan hareketle Peygambere karşı saygılı olma konusunda O'nun sözünden öncesi söz söylememe, Peygamber başta olmak üzere başkalarıyla yüksek sesle konuşup saygısızlık etmeme, Peygamber ve ailesine karşı edepli ve saygılı olma gibi konularda insanların dikkatli olması gerektiği belirtilmektedir. Bunun ilahi bir buyruk olduğu aksi yönde davrananların cezayı hak ettiği ifade edilmektedir.¹¹⁹ Ayrıca ayetlerde yer alan “Allah ve Reslnn ...” ifadesinden hareketle hiyerarşik bir düzende evvela Allah'a sonra da Peygambere saygı duyulması ve ona göre davranışların sergilenmesi gerektiğini anlayabiliyoruz. Bu da bize eğitim de eğiticiye saygı duyma konusunda fikir vermektedir. Şyet bir eğitim ortamında eğiticiye itaat edilmiyorsa orada bir eğitimden bahsetmek mümkün olmaz. Eğitimciye saygı duymak eğitimin en büyük parçası ve öğrenmenin ilk adımıdır. Şyet bir insanın saygı duymadığı birinden bir şey ğrenemeyeceği, ğrense de kalıcı olamayacağı söylenebilir.

5.1.2. Allah Resln Öncü ve Örneğ Saymak

Bu konu ile ilgili olarak Hucurât Suresi yedinci ayette: “Ve bilin ki Allah'ın Resl içinizdedir. Eğer O, size birçok işlerde uysaydı, elbette sıkıntıya düşrdiniz. Ancak Allah size imanı sevdi, onu kalplerinizde süsleyip-çekici kıldı ve size inkârı, fıskı ve isyanı çirkin gösterdi. İşte onlar, doğru yolu bulmuş (irşad) olanlardır.” Sekizinci ayette ise: “Allah'tan bir fazl (bir ihsan ve lütuf) ve bir nimet olarak. Allah, bilendir hüküm ve hikmet sahibidir.” buyrulmaktadır.

Bu ayetler bir önceki ayet ile ilgili ve ilişkilidir. Bir nceki ayette fasık bir kimsenin getirdiği haberin araştırılması ile ilgili bilgiler verilmekteydi. Nitekim fasık bir kimsenin getirdiği haberin ardından Peygamber ve ashabın fkelendiği ve Mustalikoğulları'nın üzerine bir ordu gönderme fikri konusunda ashabın ısrarcı olduğu belirtilmiştir. Bu ısrarın üzerine inen bu ayet-

¹¹⁷ Karaman, *Kur'an Yolu*, 5/87-89.

¹¹⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/190; Mevdudi, *Tefhimu'l Kur'an*, 5/435.

¹¹⁹ Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, 13/513; Mehmed Vehbi Efendi, *Hlasat'l Beyân*, 13/5481-5487.

lerde ise Allah ve Resul'ünün karar verme konusunda yetkili olduğu Şayet Peygamberin Müslümanlara uyarsa Müslümanların çok büyük sıkıntıya gireceği ifade edilmiştir.¹²⁰

Nitekim Peygamberin insanlarla birlikte olması ve Müslümanlar arasında lider olması hatırlatılarak vazifesi gereği insanların kendi başına karar almadan Peygambere danışmaları ve onu örnek almaları gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca ayette “Şayet O birçok işte size uysaydı Şüphesiz sıkıntıya düşerdiniz.” ifadeleri ile insanların hata yapabildiği ve bu hatalı davranışın sonuçlarının da bu kararı alanları etkileyebileceği ifade edilmiştir.¹²¹ Bu sebepten dolayı yukarıda zikredilen vergi toplama olayı ve Velid'in haberi üzerine cereyan eden olaylarda Şayet Peygamber insanlara uyup ordusuyla Mustalikoğulları'na saldırıysaydı, haksız yere bir kabileye zulmedebilir, bu durumda insanlar da Allah katında ve Peygambere karşı pişman olup sonuçlarına katlanmaları gerekebilirdi.¹²² Bu noktada ayetin devamında “Allah size imanı sevdirdi gnlnze sindirdi.” ifadesiyle de insanların bu olay karşısında aceleci tavırları nlenmiş ve insanlar için felakete dönüşebilecek bir kararın engellenmiştir. Nitekim Allah Resulü'ne itaat, inanç esaslarının bir parçasıdır. Ayrıca bireysel anlamda onun kararlarına riayet etmek ve bu yönde davranış geliştirmek ve imanın amele dönüşmüş hali olduğu söylenebilir. Bu yönüyle Allah, insanlara önce Peygamberi dinlemelerini hatalı davranışlardan dönmelerini, sonra bu konuda Peygambere uyan, kararlarını benimseyenlerin iman ehli olduğunu vurgulayarak ahlaki bir boyutta Müslümanların davranışlarını terbiye ettiği görülmektedir.¹²³

Ayrıca ayette Peygambere itaatin gerekliliği ifade edilmiş ve toplumsal manada Müslüman kardeşliğinin zedelenmesi nlenmiştir. Nitekim ayetin devamında emre aykırı davranan ve inkrın çirkinliği belirtilerek Müslümanların hatalı kararlardan kendi rızası ile vazgeçmeleri hedeflenmiştir. Hata zerine ısrar etmeyen ve bundan dönenlerin doğru yolda olduğu ifade edilerek insanların eğitimi konusunda ahlaki bir boyut kazandırıldığı anlaşılmaktadır.¹²⁴ Eğitim açısından bakıldığında eğiticiye duyulan güven, sevgi ve saygı eğitici kimsenin örnek alınmasını da sağlar. Hatalı davranışta bulunan kimselerin affedilmesi ve onların doğru olana kendi rızası yönlendirilmesi konusunda yardımcı olmanın da terbiye unsuru olduğu söylenebilir. Böyle bir davranışın ceza yerine yönlendirme olması da sevgi ile karşılıklı bulduğunda terbiye edici ile terbiye edilen arasında öğretimin ilk adımı atılmış olur.

Ayetin devamında ise imanın sevdirmesi ve gönülleri ısındırılmasının ardından iman ve inkrın bir arada bulunmayacağından hareketle inkr, isyan ve kfrn çirkin olduğu belirtilerek, inananların bunlardan sakınması ve bunlar arasında tercih yapmaları istendiği söylenebilir. İmanı seçenlerin doğru yolda olduğu işaret edilerek doğru tercihin iman yönünde olması gerektiği de ayrıca vurgulandığı ifade edilebilir.¹²⁵

5.1.3. Gerçek Manada İman Edenlerin zellikleri

¹²⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/197; Mevdudi, *Tefhimu'l Kur'an*, 5/439.

¹²¹ Kutup, *F Zilâli'l Kur'an*, 13/495-496.

¹²² Mehmed Vehbi Efendi, *Hlasat'l Beyân*, 13/5492-5493.

¹²³ Güven, *Erdemli Toplumun İnaşası (Hucurât Suresi Tefsiri)*, 198-200.

¹²⁴ Doğan, *Fatiha ve Hucurât Surelerinin Meal ve Tefsiri*, 64-65.

¹²⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/198; Kutup, *F Zilâli'l Kur'an*, 13/496; Mehmed Vehbi Efendi, *Hlasat'l Beyân*, 13/5493.

Bu konuyla ilgili olarak Hucurât Suresinin on dört ile on sekizinci ayetleri arasında; “Bedeviler iman ettik dediler. Őunu söyle henüz iman gnlnze yerleŐmediđine göre sadece boyun eğdiniz. Bununla beraber Allah’a ve Resulü’ne itaat ederseniz yaptığınız hiçbir Şeyi boşa çıkarmaz. Allah çok bađıŐlayıcı ve çok esirgeyicidir.”(el-Hucurât 49/14)

“Mü’minler ancak Allah’a iman eden sonra Őüpheye düŐmeyen Allah yolunda mallarıyla ve canlarıyla cihad eden kimsedir. İleri dıŐları bir olanlar işte bunlardır.”(el-Hucurât 49/15)

“Göklerde ve yerde olanları bildiği halde Allah’a dininizi öğretmeye mi kalkıŐıyorsunuz? Allah her Şeyi bilmektedir.”(el-Hucurât 49/16)

“Allah’a boyun eğmelerini sana bir iyilik yapmış gibi gösteriyorlar. Onlara Şöyle söyle teslim olmanızı bana yapılmış bir iyilik saymayın. Eğer dürüst olacaksınız asıl Allah sizin için iman yolunu açarak o size lütufta bulunmuştur.”(el-Hucurât 49/17)

“Allah göklerin ve yerin gizlisini bilir Allah bütün yaptıklarınızı görmektedir.”(el-Hucurât 49/18) buyrulmaktadır.

Ayetin nzl ettiği dönemde l bedevileri İslam Devleti’nden pay ve yardım alabilmek için boyun eğip, teslim oluyorlardı. Ancak bunu yaparken çoğu zaman amaçları yalnız maddi bir kazanç elde etmekte. İman bakımından herhangi bir kaygıları veya düŐünceleri yoktu. Bunların zerine inen ayetlerde asıl imanın ve iman edenlerin hangi vasıflara sahip olduğu bildirilmiştir. Buna göre imana giden yolda ilk adımın boyun eğmek olduğu ancak bunun yeterli olmadığını görüyoruz. İkinci adımda ise gönüllere yerleŐmesi gereken imanın üçüncü adımında ise davranış olarak çıktısının olması gerektiği, yani kalpte olanın yaŐanması ve davranıŐa dönüŐmesi gerektiğini ifade edebiliriz.¹²⁶ Nitekim ayetlerde bu Şekilde iman edenlerin; a)yalnız Allah’a ve Resulü’ne iman ettiğini diğer tüm aracı unsurları reddettiğini, b) dünyevi olarak mal ve canlarından geçerek Allah için mücadeleyi göze aldıkların, c) z sözü içi dıŐı biri olduklarını, d) Allah’ın verdiği başta iman olmak üzere nimetleri baŐa kakmadıkları Şeklinde sıralanabilir. Bu yönüyle iman ehlinin vasıfları belirlenmiş ve ifade edilmiştir.¹²⁷

On dördüncü ayette ifade bulan “boyun eğdik” ifadesi ile büyüyen ve geliŐen İslam devletinin hücumlarından korunmak ve kazançlarından istifade etmek isteyen grupların İslam’a teslim olmuş gibi görünerek maddi kazanç elde etmeye çalışması kastedilmiŐtir. Bu yönüyle onların bu davranışı toptan ret edilip cezaya layık görülmezken ıslah edip yönlendirici bir üslup ile onların gerçek manada iman ehli olmaları için yol ve yöntemin zikredildiğini görüyoruz.¹²⁸ Nitekim gerçekten iman etmeleri ve itaati kabul etmeleri halinde, Őimdiye kadar yaptıkları amellerinin boşa gitmeyeceği ve imanlarının kabul edilebileceğini söylemek mümkündür. Bu açıdan bakıldığında Allah bir nevi alıŐveriŐ yaparcasına insanların itaat ve iman etmesi karşılığında onlara amellerini kabul etme ve günahların af etmeyi vaat ettiği ifade edilebilir.¹²⁹

¹²⁶ Karaman, *Kur’an Yolu*, 5/100-101.

¹²⁷ Ateş, *Yüce Kur’an’ın ađdaŐ Tefsiri*, 13/534-535; Kutup, *F Zilâli’l Kur’an*, 13/510; Doğan, *Fatiha ve Hucurât Surelerinin Meal ve Tefsiri*, 107.

¹²⁸ Mevdudi, *Tefhimu’l Kur’an*, 5/464.

¹²⁹ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 7/216.

Bununla birlikte ayetin devamında iman edenlerin bir kısmının yaptığı bu işin Peygamberi baŐına kakmaya kalkıŐtıđını bunun da doğru olmadığı bildirilmektedir. Nitekim Allah ayetin devamında ‘‘Allah göklerde ve yerde olanları bilir.’’ ifadeleri ile adeta imanını baŐa kakan kimselelere seslenerek onların aslında çok bilgi sahibi olmadığını, hakiki manada iman sahibinin kimler olduğunu bilen yalnız Allah olduğu hatırlatılarak bu düŐüncedeki kimselerin haddinin bildirildiği söylenebilir. Nitekim insan düşünen bir varlık olmasına rağmen aciz de bir varlıktır her Şeyi en ince ayrıntısına kadar düzenleyebilecek düşünce gücüne muktedir olmadığını bu ayetten çıkarabiliriz.¹³⁰

Surenin son ayetlerinde ise imanın insanlara bahşedilmiş bir nimet olduğu bu yönüyle insanların buna göre davranmaları gerektiği vurgulanmıştır. Allah’ın yerde ve göklerde olan her Şeyi bildiği ve gördüğüne işaret edilerek, Allah’ın kalplerde ne olduğunu bildiğinden hareketle Müslümanlara bu konuda kendilerine çekidüzen vermeleri gerektiği hatırlatılmıştır.¹³¹

5.2. Ahlâk Eğitimi

5.2.1. Bilgi ve Haberin Doğruluğu ve Kaynağının Araştırılması

Hucurât Suresi altıncı ayetinde ‘‘ Ey iman edenler bilmeden birine zarar verip sonradan yaptığınıza pişman olmamanız için yoldan çıkmış birinin size getirdiği haberi araŐtırın.’’ buyrulmaktadır. Bu ayete bakıldığında bize ulaşan bilgiler ve haberlerin doğruluğunu araştırılması istenmekte araŐtırılmadan hareket edilirse pişman olacağımız Őeyler yapabileceğimiz hatırlatılmaktadır.

Bu ayetin nzl sebebine bakıldığında ise Velid b. Ukbe b. Ebi Muayt hakkında nazil olduğu rivayet edilmektedir. Peygamberimiz Mustalikoğulları’ndan vergi ve zekat alması için Velid b. Ukbe’yi grevlendirmiŐtır. Ancak Velid korktuğu için yoldan geri dönerek Peygambere gidip Mustalikoğulları’nın zekt vermeyi reddettiğini, hatta kendisini öldürmekle tehdit ettiklerini ifade etmesi zerine Peygamber ve orada bulunan Müslümanlar çok fkelenmiŐ Mustalikoğulları ile ilgili mücadele için ordu hazırlanma düŐüncesi oluŐmuŐtur. Bunun zerine Mustalikoğulları reisi bir heyetle Peygambere gelip, bırakın Velid’i tehdit etmeyi onu görmediklerini ifade ederek, iman ettiklerini ve vergi ödemeye hazır olduklarını belirtmesi üzerine ayetin nazil olduğu bilinmektedir.¹³²

Ayrıca bu ayette bilgilerin doğruluğunun araştırılması istenirken fasık kimsenin sözü tamamen yok sayılmamakta ve araştırılması istenmektedir.¹³³ Buna göre fasık dahi olsa birinin getirdiği haberin doğruluğunu araŐtırmak müminlerin vazifesi olduğunu da buradan çıkarabiliriz. Nitekim Peygamber Ukbe b. Ebi Muayt’ın getirdiği bilgiyi araŐtırmak için Halit bin Velid’i göndermiŐ Mustalikoğulları’nın hallerini gözlemlemesini istemiŐtır. Halit b. Velid yaptığı göz-

¹³⁰ Kutup, *F Zilâli’l Kur’an*, 13/511; Ateş, *Yüce Kur’an’ın ađdaŐ Tefsiri*, 13/535; Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 7/218; Güven, *Erdemli Toplumun İnŐası(Hucurât Suresi Tefsiri)*, 323-328; Mehmed Vehbi Efendi, *Hlasat’l Beyân*, 13/5511.

¹³¹ Kutup, *F Zilâli’l Kur’an*, 13/518-519; Ateş, *Yüce Kur’an’ın ađdaŐ Tefsiri*, 13/535; Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 7/218; Mehmed Vehbi Efendi, *Hlasat’l Beyân*, 13/5511-5513.

¹³² Mevdudi, *Tefhimu’l Kur’an*, 5/437-438; Kutup, *F Zilâli’l Kur’an*, 13/493-494; Ateş, *Yüce Kur’an’ın ađdaŐ Tefsiri*, 13/516; Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 7/196

¹³³ Ateş, *Yüce Kur’an’ın ađdaŐ Tefsiri*, 13/517; Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 7/195.

lem neticesinde Mustalikoğulları'nın namazı kıldıklarını ezan okuduklarını belirtmiştir. Buradan Peygamber'in ayet gereği hareket ettiğini ve kendine iletilen haberi araştırdığını ifade edebiliriz.¹³⁴

Ayetin ikinci kısmında ise bilmeden yapılan davranışın pişmanlık doğuracağı bildirilerek Müslümanların tedbirli olmaları ve uyanık olmaları gerektiği ifade edilmektedir. Buna göre hatasız ve kabahatsiz bir topluma eziyet etmek Allah katında da cezayı gerektirdiğinden bu davranışın öncesinde insanların bir olayla ilgili bilgileri araştırmaları ve sonunda pişman olmayacakları bir tavır takılmaları istenmektedir.¹³⁵

Bununla birlikte hak yoldan sapan kimselerin(fasık) getirdiği haberi toptan yok saymak yerine araştırılmasının toplumsal manada huzur ve disiplin sağlanmasında önemli olduğu söylenebilir.¹³⁶ Ayrıca bir haberi araştırmadan doğru kabul etmenin ve ona göre hareket etmenin sonuçları arasında sorgusuz kabulün cehalet olduğunu ifade edebiliriz. Bununla birlikte taassup ehli davranış olan araştırmadan hareket etmenin pişmanlık doğurabileceği ifade edilmiştir. Bu durumda ise insanın yapması gereken şeyin tövbe etmek olduğu da belirtilmektedir.¹³⁷ Tüm bunlardan hareketle hata yapanlar dışlanmak ve ceza ile tehdit edilmek yerine, tövbe ederek yaptıkları hatadan dönmeye teşvik edildiği söylenebilir.

Eğitim açısından bakıldığında bilgi ile taassubun aynı yerde bulunamayacağından dolayı doğru bilginin önemli olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca yanlış bir davranışın hemen cezalandırılması yerine, yanlış davranışın doğrusu ile değiştirilmesi gerektiğini çıkarabiliriz. Ayrıca araştırma yapmak bir noktada aklı aktif olarak kullanmaktır. Bu da eğitim için son derece önemlidir. Ayet dikkatle incelendiğinde gelen bir haberin ardına düşülmesi, doğruluğunun araştırılması ve kaynağına ulaşılması istenir. Burada teoriden ziyade fiili bir araştırmadan bahsedildiğini görmek mümkündür. Bu da bize eğitim adına süreçte aktif katılım ilkesini hatırlatmaktadır.

5.2.2. İnkrcı ve İsyancılarla Mücadele

Hucurât suresinin dokuzuncu ayeti kerimesinde: "M'minlerden iki topluluk çarpışacak olursa, aralarını bulup düzeltin. şayet biri diğerine karşı haddi aşacak olursa, artık haddi aşanla, Allah'ın emrine dönünceye kadar savaşın; eğer sonunda (Allah'ın emrini kabul edip) dönerse, bu durumda adaletle aralarını bulun ve (her konuda) adil davranın. şüphesiz Allah, adil olanları sever." buyrulmaktadır. Bu ayet ile ilgili olarak farklı rivayetler mevcuttur. Birbirlerine benzeyen üç farklı rivayetin özünde, Peygamberin Abdullah b. bey'i İslam'a davet için yanına gittiği sırada meclisine vardıklarında Peygamberin bindiği hayvanın çıkardığı tozundan rahatsız olan Abdullah b. bey Peygambere rahatsızlığını dile getirmişti. Peygamber ona ve orada bulunan Müslüman, Yahudi ve müşrik grupların yanında Kuran okuyarak İslam'a davet etmişti. Ancak Abdullah b. bey Peygamberin sözlerinden hoşlanmadığını ifade etmesi ve karşılıklı münakaşadan sonra başlayan kavga üzerine nazil olduğu belirtilmiştir. Farklı bir rivayette ise kocasıyla

¹³⁴ Kutup, *F Zilâli'l Kur'an*, 13/494; Ateş, *Yüce Kur'an'ın ağdaş Tefsiri*, 13/515-516.

¹³⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/196; Mehmed Vehbi Efendi, *Hlasat'l Beyân*, 13/5489-5490.

¹³⁶ Doğan, *Fatiha ve Hucurât Surelerinin Meal ve Tefsiri*, 64.

¹³⁷ Güven, *Erdemli Toplumun İnaşası (Hucurât Suresi Tefsiri)*, 182-183.

anlaşmazlığı bulunan bir kadının akrabaları ile görüşmek istemesi üzerine kocasının buna müsade etmediği ve kadını odaya hapsedmesi üzerine kadın ve kocanın kabileleri arasında çıkan kavga üzerine nazil olduğu ifade edilmektedir.¹³⁸

Tüm bunlardan hareketle Müslümanların birlik ve beraberliğini bozacak her türlü davranış yasaklanmış i çatışma durumunda da barış ve güvenliği sağlama vazifesinin diğer Müslümanlara verilmiřtir¹³⁹ Ayrıca Müslümanların kardeşlerine zarar verecek herhangi bir anlaşmazlık durumu ortaya çıktığında haksızlık eden grup ile mücadele edilmesi onların öldürülmesini değil onların saldırılarını vazgeçirmek üzere olmalıdır. Aksi halde hakkı tesis etme ve zulme engel olma amacıyla yapılan saldırının meşru olmayacağı bilinmelidir. Burada dikkat edilecek bir diğer husus ise kavga halinde olan veya kavga ihtimalinde olan gruplar karşısında olaya dâhil olmayanların takındığı durumun ahlaki olarak terbiye unsuru olduğu söylenebilir.¹⁴⁰ Kaldı ki çatışma ve kavga dışında kalan Müslümanların sorumlu kılındığı ve bu sorumluluğun Müslümanların arasını düzeltmek olduğu vurgulanmıştır. Böylece aracı olup barışı sağlayan Müslümanlara bunu yaparken de adil olma zorunluluğu getirilmiştir. Aksi halde uygulanacak bir haksızlık çıkan çatışma ve savaşı daha da alevlendirebilir.¹⁴¹

Ayrıca zikredilen ayette sorumluluk ve adalet kavramlarına da değinildiğini görmek mümkündür. Nitekim mücadele eden iki Müslüman toplumun arasını düzeltmek yine diğer Müslümanlara bırakılmış ve aralarını düzelmede adaletli davranmak emredilmiştir. Eğitim açısından bakıldığında sorumluluk ve adalet yeni nesillere aktarılması gereken değerler arasındadır. Müslüman bilinci ve şuurunda çevresine karşı duyarlı olma ve sorumlu olma vardır. evresinde olup bitene sessiz kalmak bir Müslümana asla yakışan bir davranış olamaz. Bu nedenle buradan sorumluluk ve adalet bilinci ile hareket eden nesillerin yetişmesi konusunda çıkarımlarda bulunabiliriz.

5.2.3. Kardeşlik Hukuku ve İnananların Kardeşliği

Bu konuda Hucurât Suresinde, "Mü'minler ancak kardeştir yleyse kardeşlerinizin arasını düzeltin Allah'a itaatsizlikten sakının ki rahmetine mazhar olasınız." buyrulur. Bu noktada Peygamberin de buyurduğu ve Allah'ın da Kur'an'da zikir ettiği gibi, Müslümanlar diğer Müslümanlardan sorumludur. Buna göre Müslümanlar birbirlerine karşı veya başka birine karşı yapılan haksızlıkları nleme¹⁴² ve herkesin hak ve hürriyetine sayđı gsterme¹⁴³ konusunda ihtiyatlı ve dikkatli davranma mecburiyetindedir. Bunun kardeşlik hukukunun en temel özelliklerinden biri olduğu ifade edilmelidir.¹⁴⁴

Ayrıca burada Müslümanlar arasında kardeşliğin boyutları ile ilgili olarak Müslümanların aralarının düzeltilmesi, kstklerinde barıştırılması kfirlere karşı mücadelede birlik olmaları gerektiği gibi konularda uyarılmışlardır. Bu durumda Müslümanların kardeşliğine zarar veren

¹³⁸ Emiroğlu, *Esbab-I Nüzul*, 540-543; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/199-200.

¹³⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/200.

¹⁴⁰ Mevdudi, *Tefhimu'l Kur'an*, 5/441-442.

¹⁴¹ Kutup, *F Zilâli'l Kur'an*, 13/498; Mehmed Vehbi Efendi, *Hlasat'l Beyân*, 13/5494-5495.

¹⁴² li İmran 3/108.

¹⁴³ el-Hac 22/40; en-Nisa 4/75.

¹⁴⁴ Karaman, *Kur'an Yolu*, 5/93.

her şey müşriklerle mücadelede Müslümanlara zarar vereceği bildirilmiştir. Barışın bozulması durumunda da yeniden sulh yanlısı olunması ve takva yolunun tutulması emredilmiştir.¹⁴⁵

Zira bu konuda Hz Peygamber, “Mü’minler arasındaki sevgi bağlılık ve birbirlerine merhamet ve şefkat duyma bakımından tıpkı bir bedene benzer şayet beden bir uzvu zarar görecektir olsa tüm bedeni bundan rahatsızlık duyar.” buyurmaktadır.¹⁴⁶ Yine Hz Peygamberin “Hiçbir kötülüğü olmasa dahi kişinin Müslüman kardeşine hakaret etmesi kendine yeter. Her Müslümana diğerinin malı ve namusu haramdır.” “Müslümanın Müslüman kardeşi ile üç günden fazla küs kalması helal değildir.” gibi sözlerinin bu ayet doğrultusunda bakıldığında toplumun huzur inşasında Müslümanların kardeşliğinin ne denli önemli olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴⁷ Bu da bize diğerkâmlık değerinin önemini göstermektedir. Din Eğitimi açısından bakıldığında bencil ve kendini düşünen bireyler yerine, ‘ben’ yerine ‘biz’ düşüncesinin oluşturulması toplumun huzuru ve barışı için elzemdir. Bu da ancak ailede temelleri atılan ve hayat boyu devam eden eğitim ile mümkündür.

Nitekim kardeşlik üzerinden toplumsal bir düzen inşasının hedeflendiği surede kardeşlik Allah’ın bir emri olarak zikredilmiş, Allah’ın merhametine mazhar olmak için Allah’a muhalefetten sakınılması ve kardeşlik hukukuna riayet edilmesi gerektiği vurgulanmıştır.¹⁴⁸ Ayrıca kardeşlik hukukunun güçlü bir duygu olduğu belirtilerek, İslam beldesinde huzur ve barışın sağlanıp, huzurlu bir hayatın sürüp gitmesinde kardeşliğin mutlaka tesis edilmesi gerektiği vurgulanmaktadır.¹⁴⁹

5.2.4. Alay Etme, Karalama, Lakap Takma, Kötü Zan, Gıybet ve Tecessüsün Yasaklanması

Hucurât Suresi on birinci ayetinde “Ey iman edenler! Bir kavim diğer kavmi alayı almasın olur ki alaya alınanlar kendilerinden daha iyidir. Kadınlar da başka kadınları alaya almasınlar olur ki alaya alınanlar alaya alanlardan daha iyi olabilir. Birbirinize kötü ad takmayın iman ettikten sonra fasıklıkla anılmak ne kötüdür, günahlarına tövbe etmeyenler yok mu işte zalimler onlardır.”, on ikinci ayeti kerimesinde ise; “Ey imân edenler! Zannın çoğundan sakının çünkü zannın bir kısmı günahdır. Gizlilikleri araştırmayın birbirinizin gıybetini yapmayın herhangi biriniz ölmüş kardeşinin etini yemekten hoşlanır mı? Bak bundan tiksindiniz. Allah’a itaatsizlikten sakının Allah tövbeleri çokça kabul eden ve rahmeti sonsuz olandır.”¹⁵⁰ buyrulur.

Bu durumda İslam’da insanları küçümsemek hakir ve hor görmek alaya almak yasaklanmış, lakap takma, gıybet, kötü zanda bulunma ve başkasının kusurlarını araştırma nehyedilmiştir. Çünkü bunlar İslam toplumunun birlik bütünlük ve kardeşliği bozan ve zarar veren şeylerdir.¹⁵¹ Müslüman toplumun düzenine zarar veren bu kötü durumları ve sakınması gereken davranışları şu şekilde sıralamak mümkündür;

- a. Başkalarının küçümsemesi ve alaya alınması.

¹⁴⁵ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 7/201.

¹⁴⁶ Mevdudi, *Tefhimu’l Kur’an*, 5/447.

¹⁴⁷ Kutup, *Fî Zilâli’l Kur’an*, 13/ 498; Ateş, *Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsiri*, 13/521.

¹⁴⁸ Mehmed Vehbi Efendi, *Hûlasat’ül Beyân*, 13/5496.

¹⁴⁹ Doğan, *Fatiha ve Hucurât Surelerinin Meal ve Tefsiri*, 70.

¹⁵⁰ Karaman, *Kur’an Yolu*, 5/94-96.

¹⁵¹ Doğan, *Fatiha ve Hucurât Surelerinin Meal ve Tefsiri*, 72-73.

- b. İtibar zedelemek veya başka niyetlerle karalanması.
- c. İnsanları incitici lakapların takılması.¹⁵²
- d. Başkalarının arkasından konuşulması.
- e. Başkasının mahremiyet ve kusurlarının arařtırılması¹⁵³

Ayrıca ayette zikredilen alaya alma ve lakap takma gibi kötü davranışların kibirli insanın özellikleri olduğu ifade edilmektedir. Bu davranışların yasaklanması ile de şeytani ve nifak tohumları saçan ve topluma zarar veren her türlü davranışın yasaklandığı ifade edilmelidir. Ayette kadın ve erkeklerin ayrı ayrı zikredilmesinin nedeni olarak İslam'ın baştan beri kadın ve erkek karışık ortamları kabul etmediği söylenebilir.¹⁵⁴

Ayetin devamında ise "belki onlar kendilerinden daha hayırlıdır." ifadelerinden kimin iyi kimin kötü olduğunu kimin hayırlı olup olmadığını ancak Allah'ın bileceği işaret edilerek bu konudaki olumsuz ve toplum için ayrımcılığa neden olabilecek durumlar ortadan kaldırılmak istenmiştir.¹⁵⁵

Ayrıca bu ayetlerde tecessüs yani başkasının kusurlarının araştırılmasının,¹⁵⁶ kötü zan da bulunmanın,¹⁵⁷ başkasının ardından istemeyeceği hoşlanmayacağı şekilde konuşmanın men edildiği,¹⁵⁸ hatta bu gibi davranışların çirkinliğin ifade etmek için de "l kardeşinin etini yemek" ile eş değer davranış olduğu belirtilmektedir.¹⁵⁹

Tüm bunlardan hareketle İslam toplumsal barış ve huzura zarar veren her türlü davranış yasaklanmış ve bazıları Kur'an'da zikredilmiştir. Böylece toplumsal muamelede insanların birbirlerine en çok zarar veren ve Allah katında da çirkin olarak zikredilen gıybet, iftira, dedikodu, başkasının kusurunu araştırılması, başkası hakkında kötü zan da bulunma, alay etme, lakap takma, karalama gibi kardeşliğe zarar veren unsurlar yasaklanarak Müslümanlar ahlaki bakımdan terbiye edilmek istenmiştir. Nitekim zikredilen bu kavramlar terbiye ve eğitim almış bir kimse- nin davranışları olamaz. Bu noktada eğitim insanı istenmeyen davranışlardan uzaklaştırarak güzel davranışlarda bulunmaya yönlendirir. Ayetten de bu davranışlar nehyedilerek uzak du- rulması gerektiği belirtilmiştir.

Dikkat edildiğinde ise bu davranışların yasaklanmasına rağmen bu tür olumsuz davranış- lara düşen kimseler için her daim açık olan tövbe kapısı hatırlatılarak hatanın telafi edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Böylece hata edenler tamamen dışlanmamış, tövbe etmeye yönlendirilerek ümitsiz olmaktan veya pişmanlıktan kurtulmaları sağlamıştır. Ayetin devamında ise tüm uyarı ve fırsatlara rağmen tövbe etmeyen veya bu konuda ısrar edenler "zalimler" olarak nite-

¹⁵² Güven, *Erdemli Toplumun İnşası (Hucurât Suresi Tefsiri)*, 240.

¹⁵³ Doğan, *Fatiha ve Hucurât Surelerinin Meal ve Tefsiri*, 92-94.

¹⁵⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/205; Mevdudi, *Tefhimu'l Kur'an*, 5/449.

¹⁵⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/205-206.

¹⁵⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/208; Kutup, *Fı Zilâli'l Kur'an*, 13/503.

¹⁵⁷ Mevdudi, *Tefhimu'l Kur'an*, 5/451; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/209; Kutup, *Fı Zilâli'l Kur'an*, 13/502.

¹⁵⁸ Mevdudi, *Tefhimu'l Kur'an*, 5/454; Ateş, *Yüce Kur'an'ın ağdaş Tefsiri*, 13/524-527.

¹⁵⁹ Kutup, *Fı Zilâli'l Kur'an*, 13/505.

lendirilmiştir. Bu konudaki zalimlik kuşkusuz yaratıcının insanı zalim kılması değil insanın yaptığı hatalar kusurlar ve günahlar ile kendi kendine zulmetmiş olduğu ifade edilmektedir.¹⁶⁰

5.2.5. Irkçı ve Kavmiyetçi Söylemlerin Yasaklanması

Hucurât Suresi on üçüncü ayeti kerimesinde, “Biz insanları şüphesiz sizi biz bir erkekle bir dişiden yarattık. Tanışasınız diye sizi kabilelere ayırdık. Allah katında en değerli olanınız ona itaatsizlikten en çok sakınmanızdır. Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir, her şeyden haberdardır.” buyurmaktadır.

Buna göre eski cahiliye Arap döneminde süren bir adette kabile mensubu olmak övünç ve üstünlük meziyeti sayılmış, kabileler arası bu üstünlük mücadelesi kimi zamanda savaşlara neden olmuştur. Bu ayette bu uygulamanın yanlışlığı dile getirildiği ifade edilmektedir. Günümüzde maalesef ırkçı veya etnik kökenden kaynaklı çeşitli ayrımcı söylemlerin bu ayette vurgulandığı gibi hiç de övünme ve üstünlük sebebi olmadığı belirtilmelidir. Buna göre Allah eski uygulamaların devam etmemesi ve yeni kurulan İslam toplumunda bu gibi yanlış meselelere düşmeme konusunda insanları uyardığı söylenebilir. Tıpkı İslam Peygamberi’nin veda konuşmasında belirttiği gibi; “İnsanlar şunu iyi bilin ki Rabbiniz birdir. Arap’ın başka ırka başka ırkın Arap’a, beyazın siyaha, siyahın beyaza dindarlık ve takva üstünlüğü dışında bir üstünlüğü yoktur. stnlk yalnız Allah’ındır.”¹⁶¹

İrk taassubunun geçmişten bugüne hala devam ettiğini kanıtlayacak pek çok olayın yaşandığını söylemek üzücü olsa da gerçektir. Batı lkelerinin Afrika lkelerinde yaptığı zulümler bugün herkesin malumudur. Yahudi devletinin kendirlerini seçilmiş millet olarak görmelerinin netice ve yansımalarını bugün hep birlikte görmekteyiz. Ancak bu konuda Allah’ın ayetlerini düşünmemesi veya bilmemesi de kurtuluş yolu değildir. Eğitim sistemlerinde ırk ayrımının yanlışlığı yerilerek insana vurgu yapıldığı takdirde bu yanlışın nene geçilebilir. Bu da ancak eğitim ile sağlanabilir. Ayetin başında “Ey insanlar!” şeklinde hitap ile başlaması bu sözlerin muhatabının yalnız Müslümanlar değil o dönemde i içe hayatlarını sürdüren Yahudi, Hıristiyan, Müslüman ve daha pek çok inanç ve kültüre ait olduğunu göstermektedir.¹⁶²

Ayrıca Allah Teâlâ bu ayette kurulacak yeni İslam toplumunun ahlaki bakımdan eskilerin hatalarına düşmemeleri konusunda insanları eğitmeyi amaçladığı söylenebilir. Nitekim kabile ve ırk ayrımının yanlışlığından hemen sonra üstünlüğün takvada olduğunu dile getirilerek takva konusuna dikkat çekildiği ifade edilmektedir. Takva ise Allah’tan korkma ve sakınma manalarına gelmektedir. şu halde insan hangi konuda sakınacağını bilmesi ilmi bir kazanımı gerektirir. Bu sebeple Allah’tan sakınma konusu ile ilgili özelde Allah’ın insanı eğitmeyi hedeflediği, genelde ise ahlak eğitiminin yapıldığı söylenebilir.¹⁶³ Ayrıca bu ayetle insanların bir erkekle bir dişiden yaratılmak suretiyle kardeşlik duygularının ve kardeşin kardeşe zulmetmemesi hatırlatılmaktadır.¹⁶⁴ İnsanların kabile ve millet olarak ayrı ayrı yaratılmasının nedeni de ayette aklanarak insanların birbiriyle tanışıp kaynaşması, dost olması, kardeşçe yaşaması, farklılıklarla birlikte yaşaması için yaratıldığı aklanmıştır. Bu noktada bu farklılık ayrım sebebi veya üstünlük mezi-

¹⁶⁰ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 7/211; Mevdudi, *Tefhimu’l Kur’an*, 5/456-457; Karaman, *Kur’an Yolu*, 5/95; Kutup, *Fı Zilâli’l Kur’an*, 13/505.

¹⁶¹ Karaman, *Kur’an Yolu*, 5/97-98.

¹⁶² Mevdudi, *Tefhimu’l Kur’an*, 5/458-461.

¹⁶³ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 7/213-214.

¹⁶⁴ Ateş, *Yüce Kur’an’ın ağdaş Tefsiri*, 13/533.

yeti değil insanların bir bütünün farklı parçaları olarak zikredildiği söylenebilir. Ayetin devamında bu eşitliği dengeden uzaklaştıracak tek stnlğn Allah'tan sakınma konusu olduğu vurgulanarak insanların birbiriyle mücadele ve münakaşayı bırakarak Allah'a yönelmeleri gerektiği ifade edilmiştir.¹⁶⁵

İnsanların kötü olan bu uygulamayı bırakması gerektiği ifade edildikten sonra Allah katında şerefl olanın Allah'tan en çok sakınan olduğu vurgulanması da o dönemde yine insanları cezbeden "şeref" haysiyet konusuna dikkat çekilmektedir. Nitekim şeref konusu bir insanın iman ve itaati ile ilişkilendirilerek bu konuda insanların duygu ve düşünceleri harekete geçirilmiştir. İrk ve soy ayrımı yapmaya devam edebilecek kimseler için de bu uygulamanın insanın şerefine yakışmayacağı bildirilerek insanların bu gibi yanlış uygulamalardan vazgeçmesi gerektiği hatırlatılmıştır.¹⁶⁶ Ayrıca bu konuda Peygamberin ırkçılık ve ayrımcı sözlere karşı "Asabiyete çağıran bizden değildir." buyurması bu davranışın yanlış olduğunu ifade etmesi bakımından önem taşıtmaktadır.¹⁶⁷

Kur'an'ın yalnız indiği dönemde değil, günümüze ve geleceğe hitap etme özelliği bu ayetle bir kere daha görmekteyiz. Nitekim o dönemden beri devam eden erkek kadın ayrımı veya ülke, millet, ırk mücadelesi ve savaşlar bunların hepsinin temelinde kuşkusuz ki üstünlük arzusu veya duygusunun yattığını söylemek mümkündür. Ayette bu yönüyle gerek kadın erkek, gerek ırk, millet gibi konularda önemli olan eşitlik ilkesi hatırlatılmaktadır. Bu doğrultuda günümüzde de önemli bir ihtiyaç olan bu ilkenin hatırlatılması ahlaki bir eğitimi de beraberinde getirdiği söylenebilir.¹⁶⁸

Sonuç

Kuran-ı Kerim başlı başına yalnız Müslümanların eğitimi için değil tüm insanların eğitimi için kıyamete kadar hkimiyeti sürecek olan yegne kaynaktır. Kur'an'ın barındırdığı eğitim ilke ve yöntemlerinin evrensellik arz etmesinin yanında muhatabın duygu durumlarına göre bir eğitimin tercih edilmesi de Kur'an'a ait bir özelliktir. Eğitimde hazırbulunuşluk olarak ifade edilen bu durumda Allah kişi veya toplumların herhangi bir konuda eğitiminde duygu durumları ve hazır olma durumlarına göre bir eğitim tercih etmiştir.

Bu bağlamda günümüzde yapılan eğitim tanımlarında sıkça karşılaştığımız "bireyin kendi yaşantısı yolu" ifadeleri bir noktada hazırbulunuşluğu ifade ettiği söylenebilir. Herhangi bir eğitim zor veya g kullanmak suretiyle yapıldığında o eğitim ıslah edici değil militan yetiştirici bir rol üstlenebilir. Bu noktada gerek incelemeye aldığımız Hucurât suresi gerek ise diğer sureler incelendiğinde, Kur'an'ın özünde zorlama olmadığını ve bireylerin tercihlerinin önemsendiğini görüyoruz. Bu noktadan hareketle bireylerin tercihlerinin olumsuz olsa da ıslah edilmesi gerektiği, yapılan hatalarda hemen cezaya başvurmamak gerektiği, her koşulda tövbe kapısının açık olduğunu ve bireylerin tercihlerinin Allah katında değerli olduğunu söyleyebiliriz. Hucurât suresinde de açıkça ifade edilen bu durumlara göre özelde birey olarak iman ve ahlak eğitimi hedef-

¹⁶⁵ Kutup, *F Zilâli'l Kur'an*, 13/507; Güven, *Erdemli Toplumun İnaşası (Hucurât Suresi Tefsiri)*, 280.

¹⁶⁶ Mehmed Vehbi Efendi, *Hlasat'il Beyân*, 13/5506-5507.

¹⁶⁷ Güven, *Erdemli Toplumun İnaşası (Hucurât Suresi Tefsiri)*, 294.

¹⁶⁸ Doğan, *Fatiha ve Hucurât Surelerinin Meal ve Tefsiri*, 100.

lenirken ve bireyin Allah'a karşı vazifeleri hatırlatılırken, genel olarak da toplumsal huzur ve barışın tesis edildiğini ifade edebiliriz.

Ayrıca Hucurât suresinde Allah'ın insanları bireysel ve toplumsal manada eğitmek için çeşitli öğretim ilkelerini kullandığı görülmektedir. Bireyin aklını kullanarak hareket etmesi konusunda akıl yürütme ve düşünme; önce bireysel olarak Allah'a ve Peygambere karşı davranışlarını istendik olana yönlendirmesi sonra da diğer insanlara karşı davranışlarını düzeltmesi konusunda tedricilik; hem davranış hem de imanın birlikte gelişmesi ve düzelmesi konusunda bütünlük ilkelerine başvurulduğu ifade edilebilir.

Öğretim yöntemleri açısından da söz konusu sure bizlere çeşitli örnekler sunmaktadır. Surenin baştan sona insanlara nasihatler içermesi bakımından öğüt ve telkin yöntemi; l kardeşin etini yemek ile eşdeğer tutulan davranış konusunda temsil yöntemi; yine aynı şekilde "biriniz l kardeşinin etini yemekten hoşlanır mı?" şeklinde soru ve devamında verilen cevap ile soru cevap yönteminin kullanıldığını görmek mümkündür.

Netice olarak Kur'an'da yer alan her bir sure ihtiva ettiği konular açısından hem bugün hem de yarın için evrensel mesajlar içermektedir. Bu mesajların muhatabı elbette akıllı varlık olan insandır. İnsanın bu mesajlara ulaşması ve bunlar doğrultusunda yaşaması hem elzem, hem de ilahi olarak bir zorunluluktur.

KAYNAKÇA

- Akalın, şkri Halk v.d. *TDK Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları, 6. Baskı 2015.
- Akdemir, Fuat. "Kur'an'da İtaat Kavramı Ve Peygambere İtaatin Mahiyeti". *Kader Kelam Araştırmaları Dergisi* 11/ 1 (Ocak 2013), 425-442.
- Akgün, Tuncay. "Bilgi, İnanç ve İman". *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/ 1 (Ocak 2018), 213-229.
- Akgün, İbrahim. "Kur'an Perspektifinde Tefekkür Ve Vasıtaları". *İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (Ocak 2013), 55-80.
- Akgün, İbrahim. "Tefekkür ve Tefekküre Engel Durumlar". *İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (Ocak 2015), 103-117.
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur'an'ın ağdaş Tefsiri*. Cilt 13, İstanbul: Yeni Ufuklar Yayınları, 2014.
- Aydın, M. şevki. *Din Eğitimi Bilimi*. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017.
- Aydoğan, Rüştü. *İlköğretim Türkçe Sözlük*. Ankara: Evrensel İletişim Yayınları, 2013.
- Ayhan, Halis. *Eğitim Bilimine Giriş*. İstanbul: şule Yayınları, 1995.
- Bilgin, Beyza. *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları(185), 1988.
- Cebeci, Suat. *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye'de Din Eğitimi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2005.
- Çalışkan, Mehmet. "Hucurât Suresi Bağlamında Takva". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/ 11 (Ocak 2017), 91-119.
- amyar, Selahattin. *Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi* 6. Ankara: Gün Yayınları, 2018.

- etin, Mustafa. "Kur'an'da Tefekkür Kavramı". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (Ekim1994), 43-59.
- ınar, Mahmut. "Peygambere İtaatin Dayanağı Olarak İsmet Meselesi". *İlahiyat Akademi Dergisi* 6/7 (Ocak 2018), 327-344.
- Doğan Ltfi. *Fatiha ve Hucurât Surelerinin Meal Ve Tefsiri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2.Baskı, 2011.
- Ekiz, Durmuş (ed.). & Durukan Haydar (ed.). *Eğitim Bilimine Giriş*. İstanbul, Lisans Yayıncılık, 2016.
- Emiroğlu, H. Tahsin. *Esbab-İ Nüzul*. Cilt 11, İstanbul: Yasin Yayıncılık 2013.
- Esen, Muammer. "İman Kavramı zerine". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49/1 (Ocak 2008), 79-91.
- Güven, şahin. *Erdemli Toplumun İnşası(Hucurât Suresi Tefsiri)*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2012.
- İlgaz, Selçuk & Bilgili, Türkan. "Eğitim Ve ğretimde Etik". *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi* 14 (Aralık2010), 199- 210.
- Karaman, Hayreddin. vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal Ve Tefsir*. Cilt 5. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Baskı, 2007.
- Keskinkılıç, Kadir (ed.). *Eğitim Bilimine Giriş*, Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2016.
- Kıral, Erkan. "Kayıp Giden Bir Değer: Saygı". *ağdaş Yönetim Bilimleri Dergisi* 5/1 (Ocak 2018), 4-10.
- Köylü, Mustafa & Altaş. Nurullah. *Din Eğitimi*. İstanbul: Ensar Neşriyat Yayınları, 2014.
- Kutup, Seyyid. *F Zilâli'l Kur'an*. Cilt 13. İstanbul: Hikmet Yayınevi, 3. Baskı, 1973.
- MEB. *Dini Terimler Sözlüğü*. Ankara 2013.
- Mehmed Vehbi Efendi. *Hlasat'l Beyân Fî Tefsir'il Kur'an*. Cilt 13. İstanbul: dal Neşriyat, 4. Baskı, 1968.
- Mevdudi, Ebu'l A'la. *Tefhimu'l Kur'an*. Cilt 5. İstanbul: İnsan Yayınları, 2005.
- zafşar, Sabahattin. "saygı". *TDK Türkçe Sözlük*. İstanbul: Ema Yayınları, 2016.
- zelik, Harun. "Hadislere Göre Günahların Bağışlanma Yolları I". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (Ocak 2010), 139-166.
- zdemir, M. Çağatay (ed.)& Arslangilay A.Selcen (ed.). *Eğitim Bilimine Giriş*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2017.
- zdemir, Metin. "Anlam Kaymasına Uğrayan Kur'ani Bir Kavram: Fasık". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (Ocak 1998), 499-519.
- Selçuk, Ahmet. "Sabır". *Türkçe Sözlük*. Ankara: Karatay Okul Yayınları, 2014.
- Szen, Kemal. "Din Tefekkür İlişkisi". *Diyanet İلمي Dergi* 54/4 (Ocak 2018), 87-106.
- şimşek, Ali. "Hümeze Suresi'nde Ahlâk Yozlaşma Unsurları". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (Ocak 2015), 240-258.
- TDK. *Türkçe Sözlük*. Ankara 2015.

- Tok, Fatih & Kahraman H. İbrahim. "Cahiliyeden İslam'a "Sabır" Kavramı". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/10 (Ocak 2019), 87-116.
- Tosun, Cemal. *Din Eğitimi Bilimine Giriş*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2012.
- Yagır, Mehmet Yusuf. "Günümüz Medyasının Hucurât Suresindeki Bazı Ahlâkî İlkelere Göre Değerlendirilmesi". *E-şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 10/2 (Ocak 2018), 638-650.
- Yazır, Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*, Cilt 7. İstanbul: Umut Matbaası, 2011.
- Yıldız, H. Erol. *Türkçe Sözlük*. Ankara: Karatay Yayınları, 2017.
- Yılmaz, Musa Kazım. "Fasık ve Eğlence". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/3 (Ocak 1997), 5-28.
- Yılmaz, Musa Kazım. "Hucurât Suresinin ne çıkardığı Âdâb-I Muaşeret". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/38 (Ocak 2017), 1-30.
- Yücedoğru, Tevfik. "Kur'an'da İman Kavramı". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/2 (Haziran 2006), 21-33.
- Zuhayli, Vehbe. *Et-Tefsir'l-Münir*. Cilt 13, İstanbul : Bilimevi Basın Yayın, 2013. Erişim, 25.04.2019.

<http://islamiyontem.Net/Kitaplar/Turkce%20tefsir/Tefsirkulliyati/049hucurt/013.Htm# Ftn1>
2

Afyon Kocatepe Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi
Journal of Afyon Kocatepe University Faculty of Islamic Sciences
e-ISSN: 2667-4785
December / Aralık 2019, 2 (2): 175-217

İsnâd Sisteminin Arap Edebiyatında Kullanımı ve Diğer Naklî İlimlerle Mukayesesi

Usage of Isnad System in Arabic Literature and Comparison With Other Transpotation Sciences

Emin Uz

Dr. Öğr. Üyesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi İslami İlimler Fak., Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı
Assistant Professor, Afyon Kocatepe University Faculty of Islamic Sciences, Department of Arabic Language and Rhetoric.

Afyon, Turkey

eminuz@aku.edu.tr

orcid.org/0000-0003-3255-7543

Article Information/Makale Bilgisi

Article Types/Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 18 December / Aralık 2019

Accepted / Kabul Tarihi: 23 December / Aralık 2019

Pub Date SEason / Yayın Sezonu: Aralık / December

Volume / Cilt: 2 Issue / Sayı: 2 Pages / Sayfa: 175-217

Plagiarism/ İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Copyright © Published by Afyon Kocatepe Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi / Afyon Kocatepe University, Faculty of Islamic Sciences, Afyon, 03100 Turkey. All rights reserved.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/akid>

Usage of Isnad System in Arabic Literature and Comparison With Other Transpotation Sciences

Abstract: The transmission of knowledge from generation to generation has been used as method of education since the creation of human being throughout the world. Therefore it can said the gradual transmission of knowledge of societies with the same methods is a universal phenomena. However with the rise of Islam the transmission of knowledge evolved into a scientific method. One of criticism of Islamic knowledge tradition is the process of recording of oral tradition in early Islamic history. However the preservation of oral tradition ideally even after recording of sources shows that this tradition in Islamic knowledge system can be analyzed not as a flaw but as superiority. This article, which studies the abovementioned feature of Islamic disciplines, focuses on the importance of Isnad system. It argues that this system is not typical in Hadith, it is a general feature of all classical Islamic disciplines. Thus it will study the subject in the context of linguistics. In this manner it will be better to not only focus on social sciences concepts and methodologies to discover verbal report and the repetitive models of their social structure and richness of their meaning but also to focus on the interaction of them. For this reason the paper will present the concept map of "Isnad" which is the main subject of this research.

Keywords: Isnad, Reciter (Rawi), Recited (Marwi), Arabic Literature.

İsnâd Sisteminin Arap Edebiyatında Kullanımı ve Diğer Naklî İlimlerle Mukayesesi

Öz: Tarihte bilginin nesilden nesile aktarımı, ilk insanın yaratılışından bu yana bütün zaman ve mekânlarda uygulanan bir öğretim yöntemidir. Birbirinden farklı zaman ve mekânlara ait toplumlar arasındaki bilgi iletişimine bakıldığında bilginin silsileli bir şekilde benzer usullerle aktarımının evrensel bir boyut kazandığı görülmektedir. Ancak İslâm dininin tesisi ile birlikte söz konusu nakil işlemi kısa zamanda kuru bir aktarım işi olmaktan çıkıp ilmî bir hüviyet kazanmıştır. Geleneksel İslâmî tenkid sistemine dair yöneltilen eleştirilerin başında, İslâm geleneğinin ilk dönemlerinde bir sorun olarak telakki edilmeyen şifâhî geleneğin kayda geçirilme süreci gelmektedir. Oysaki yazılı kaynaklar derlendikten sonra bile sözlü naklin bir ideal olarak muhafaza edilmesi, sistem içerisindeki şifâhîliğin kusurdan ziyade bir üstünlük olduğunun göstergesidir. İslâmî ilimlerin nakil hususiyetini konu alan bu çalışma, isnâd sisteminin ehemmiyetinden yola çıkarak sadece hadis ilmine mahsus gibi algılanan bu sistemin bütün klasik ilimlerin ayrılmaz bir parçası olduğuna işaret edecek, özelde de bütün ilimlerin enstrümanı olan dil bilimi çerçevesinde konuyu irdelemeye çalışacaktır. Nitekim sosyal bilimlere dair kavram ve metodları, yalnız rivâyetin sözel ve sosyal yapısında tekrar eden modellerini keşfetmek ve kendi içinde yaşadığı anlam zenginliğini yansıtmak için değil, aynı zamanda birbirleriyle olan karşılıklı etkileşimi tanımlamak suretiyle kişinin tasavvuruna yardımcı olabilmek için irdelemekte fayda vardır. Bu nedenle çalışma süresince tetkik konumuz olan *isnâd* kelimesinin kavramsal haritası ortaya konulacak ve hususiyetle Arap edebiyatındaki kullanımına işaret edilecektir.

Anahtar Kelimeler: İsnâd, Râvî, Mervî, Arap edebiyatı.

Giriş

Temel İslâm bilimleri altında değerlendirilen naklî ilimler, temelde iki ana unsuru ihtiva etmektedir: *sened* ve *metin*. Sened, kaynak kişiye izâfe edilen bilgiyi nakleden râvîler silsilesidir. Bu nedenle naklî ilimlerle uğraşan âlimler, senedde geçen râvîlerin güvenilir olup olmadıklarının, kendilerinden rivâyette buldukları hocalarıyla görüşüp görüşmediklerinin, naklettikleri metinde tasarrufta bulunup bulunmadıklarının, rivâyet ettikleri bilgiyi tam olarak işitip işitmediklerinin tespiti açısından isnâda başka hiçbir kültürde olmadığı kadar önem vermişlerdir.¹ Çünkü yapılan bu isnâdla kastedilen, haberin kaynağına ait olanla olmayanı birbirinden ayırt etmektir. O kadar ki takip edilen bu usulle, haber kaynakları sadece göstermekle yetinmeyip, hâdiseyi ilk önce kendi gözleriyle gören, kendi kulaklarıyla işiten şahsa kadar götürmek; bunu yaparken de hangi bilgi edinme yollarıyla o bilgiyi aldığını belirtmek suretiyle bu ameliyeyi gerçekleştirmektedir.² Bu hassasiyetten ilham alan râvîler isnâdlı rivâyeti din kabul etmişler, kendilerini de bu dini korumakla görevlendirilmiş insanlar olarak görmüşlerdir. Bu bağlamda Abdullah b. el-Mübârek'in "İsnâd dindedir. Şayet isnâd olmasaydı, isteyen sözü istediği gibi söylerdi (uydururdu)" sözü bu itinanın önemli bir delilidir.³ Yine isnâd kullanan râvîler karşıtları olan topluluklardan da kendilerini isnâdla ayırmış, "onlar isnâdı sevmez" diyerek adeta isnâdlı rivâyetleri kendileri ile ötekiler arasında bir ayırım noktası kabul etmişlerdir. Onlara göre eserlerin tespiti için çalışan râvîler, dini koruyan muhafızlar gibidir.⁴ Bu sebeple "**Sizden bir kısmınız din hususunda sağlam bilgi sahibi olmak, dinî hükümleri öğrenmek için çalışmalı.**"⁵ âyetini Kâdî İyâz, "ilim talep etmenin ve hadis için yolculuk yapmanın farz olduğunu ispat eden delillerden birisi" olarak yorumlamaktadır.⁶ Bu ifadelerden yola çıkarak denilebilir ki dinin tahrifattan korunması ve sahîh bir şekilde intikal ettirilmesi Müslümanlar üzerine ciddi bir sorumluluk yüklemektedir. Bunun sonucu olarak isnâdı zikredilmeyen sözü delil olarak kullanmak, İslâm literatüründe muhter bir davranış değildir. Çünkü bu sistemin sağlamlığının yanında, haberlerin naklinde gösterilen böyle bir hassasiyet sadece İslâm ümmetine bahşedilmiş bir lütuftur. Söz konusu sorumlu-

¹ Muhammed Accâc el-Hatîb, *el-Muhtasarü'l-vecîz fî ulûmi'l-hadis* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1987), 23.

² Muhammed Hamîdullâh, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahîfa-i Hemmâm İbn Münebbih*. (İstanbul: Bahar Yayınevi, 1967), 67.

³ Ebü'l-Hüseyn el-Kuşeyrî en-Nîsâburî Müslim b. el-Haccâc, *Sahîhi Müslim* (İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1955), Mukaddime, 33; Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sâbit Hatîb el-Bağdadî, *Şerefu ashâbi'l-hadis*. (Beyrut: Dârü'l-Lü'lü'e, 2018), 41.

⁴ Muhaddisler kendilerini "İslâm'ın muhafızları ve Allah Teâlâ'nın (Meliku'l-allâm) hazinelerinin koruyucuları" olarak nitelendiriyorlardı. (Ebû Muhammed b. Hallâd Hasan b. Abdurrahman er-Râmihürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fasıl beyne'r-râvî ve'l-vâî*. (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1984), 221.) Hatta Süfyân es-Sevrî'ye göre "Melekler gökyüzünün muhafızları, hadisçiler de yeryüzünün muhafızlarıdır". Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb el-Bağdadî, *Şerefu ashâbi'l-hadis*. 44.

⁵ Tevbe, 9/122.

⁶ Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî Kâdî İyâz, *İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ'*. (Kahire/Tunus: Dârü't-Türâs/el-Mektebetü'l-Atika, 1970), 8. İsnâd, İslâm âlimlerine göre sünnet-i müekked, hatta farz-ı kifaye ilimlerden birisidir. Muhammed Abdülhay b. Abdilkebîr b. Muhammed Hasenî İdrîsî Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris ve'l-esbât ve mu'cemü'l-me'âcim ve'l-meşyahât ve'l-müselselât* (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1982), 81; Babanzade Ahmet Naim, *Hadis Usulü ve Istılahları: Giriş*. (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2010), 81; İsmail Hakkı İzmirli, *Hadis Tarihi*. (İstanbul: Dârülhadis, 2001), 81.

luğun farkında olan birçok âlim Müslümanlara mahsus sistemin önemini sıklıkla vurgulamıştır. Bunlardan birkaçını şu şekilde zikretmek mümkündür:

- Hz. Ali (ö.40/661): Talebelerine yaptığı nasihatte Hz. Peygamber'in (s.a.v) şu hadisini söylemiştir: “Bir hadis yazdığınız zaman onu isnâdıyla birlikte yazınız. Eğer hak ise ecre siz de ortak olursunuz. Eğer bâtil ise günahı, onu (nakledenin) üzerine olur.”⁷
- İbn Sîrîn (ö.110/728): “Bu ilim (hadisleri isnâd etmek) dindir. Dininizi kimden aldığınıza dikkat edin.”⁸
- Abdullah ibnu'l-Mübârek (ö.181/797): “İsnâdsız dinini öğrenmek isteyen kimsenin durumu, yükseğe merdivensiz çıkmak isteyen kimsenin durumu gibidir.”⁹
- İmâm Şâfiî (204/819): “İsnâdsız hadis arayan kimsenin durumu, gece odun toplayan kimsenin durumu gibidir.”¹⁰

Bütün bu ifadeler, İslâm ümmetinin isnâda ne derece önem verdiği delillerinden sadece birkaçıdır. Bununla birlikte isnâd, mücerred sened zikretmekten ibaret olmayıp, râvî ile ilgili hemen her durumu ortaya koyan, rivâyet edilen bilginin kabul edilebilirlik derecesini belirleyen kaideler bütünüdür. Isnâdın bir müessese halini almasıyla birlikte Hz. Peygamber'den (s.a.v) gelen menkûlâta karşı muhtemel menfi girişimleri önleyebilmek için geliştirilen bu sistem içinde ona bağlı olarak *cerh ve ta'dîl ilmi*, *ricâl ilmi*, *tahammulü'l-hadis ilmi* gibi hadis usûlünün alt dallarını teşkil eden bazı ilim dalları meydana getirilmekle birlikte, bahsi geçen ilim dalları, yine haberin nakliyle birebir ilişkili olan dil, tarih, hukuk, din eğitimi gibi birçok alanın da araştırma konusu haline gelmiştir. Nitekim isnâdın İslâmî ilimlerin hemen hepsi ile ilişkisine işaret eden Muhammed Hamîdullâh konuyla ilgili şu tespitte bulunur:

Modern bilim adamları, bilimsel eserlerde mühim hâdiseleri beyan ederken kaynaklarını da göstermek durumundadırlar. Fakat en iyi tevsik edilmiş eserlerde bile iki mahzur vardır: a) Neşredilmiş eserlerde baskı hataları ya da diğer hatalar olup olmadığını tahkik etme imkânı ya azdır veya hiç yoktur. b) Şimdiki zamanda kaynakları birbiri üzerine ekleyerek hadiseyi görgü şahidine kadar götürmeye lüzum görülmemekte, ilk kaynağa bağlamakla iktifa edilmektedir.

Klasik eserler ise günümüzden farklı bir metod izlemiştir. Nitekim en eski zamanlardan beri, Müslüman tarihçilerin ve diğer râvîlerin aldıkları haberlerin kaynakla-

⁷ Ebü'l-Fazl Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-Câmiü's-sağîr fi ehâdisi'l-beşîri'n-nezîr* (Kahire: el-Matbaatü'l-Meymeniyye, 1321), H. No. 827; Abdülfettâh Ebû Guddê, *el-İsnâd mine'd-dîn ve safha müşrika min târihi semâi'l-hadis inde'l-muhaddisîn*. (Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1992), 26.

⁸ Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*. (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992), 167.

⁹ Bağdâdî, *Şerefu ashâbi'l-hadis*, 42.

¹⁰ Ali Çelik, “Tarih Yazıcılığında ‘İsnad’ın Kullanılışı ya da ‘Rivâyetçi Metod’”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 3/3 (2003): 8.

rını ve kaynakların kaynaklarını birbirine ekleyerek hâdiseyi ilk önce kendi gözleriyle gören ve kulaklarıyla işiten şahsa götürmek olmuştur.¹¹

Görülüyor ki isnâd, doğru ile yanlış ayıran bir ölçüdür. Hasımları mağlup etmede en etkili bilgi aktarım metodlarından biri olarak görülmektedir. Bu sebeple Süfyân es-Sevrî (ö.161/778) "Isnâd müminin silahıdır. Yanında silahı olmayan bir mümin ne ile savaşıacaktır?" diye sorarak, isnâdın yalnızca farklı görüşlerdeki Müslümanları değil, inanmayanları da ikna etmede önemli bir usûl olduğunu vurgulamıştır.¹² Sonuçta yalandan, bilgisizlik ve hatadan soyutlanmış bir rivâyetin, şahitlik veya haberin tecrübî ilimler de dâhil, her ilim dalına göre ilmî bir değeri vardır. Böyle bir müşahede ve haberin kabul edilebilmesi, mantıksal açıdan çeşitli şekillerde doğrulanabilir mahiyettedir. Sözelimi, falan râvînin veya şahidin sosyal ve psikolojik durumunun yalan, bilgisizlik ve hata ihtimalini ortadan kaldıracak surette olması, verilen haberin veya şahadetin de doğruluğuna delalet eder.

Dinin temelini oluşturan naklî ilimler bütünüyle, diğer ilimler de çoğunlukla isnâda dayandığı için İslâm âlimleri isnâdın vazgeçilmezliği üzerinde görüş birliğine varmış, onu İslâmî ilimlerin ayrılmaz bir parçası kabul etmiştir.¹³ Hatta ilk dönem âlimleri isnâdî ilmin sünnetlerinden saymış, meşhur muhaddislerin de aralarında bulunduğu birçok âlim isnâdın müekked sünnet, hatta farz-ı kifâye olduğunu belirtmiştir.¹⁴ Matar el-Verrâk, "**Haydi, bundan önce indirilmiş bir kitap yahut bir bilgi kalıntısı getirin**"¹⁵ ayetindeki bilgi kalıntısından maksadın isnâd olduğunu dile getirirken, Hz. Peygamber'in "*Ümmetimin son dönemlerinde birtakım insanlar çıkacak, size sizin ve babalarınızın duymadığı sözler nakledecekler, onlardan sakının*"¹⁶ şeklindeki ifadesi de isnâd kullanımının gerekliliğine delil sayılmıştır. Bu sebeple habere dayalı naklî ilimlerin hemen her alanında isnâda yer verilmiş, hatta yazılı kaynakların bile hangi yollarla ulaştığına dair bilgiler eserlerin mukaddime kısmına yerleştirilmiştir.

Bu çalışma isnâd sisteminin ehemmiyetinden yola çıkarak sadece hadis ilmine mahsus gibi algılanan bu sistemin bütün klasik ilimlerin ayrılmaz bir parçası olduğuna işaret edecektir. Özelden de bütün ilimlerin enstrümanı olan dil bilimi çerçevesinde konuyu irdelemeye çalışacaktır. Nitekim sosyal bilimlere dair kavram ve metodları, yalnız rivâyetin sözel ve sosyal yapısında tekrar eden modellerini keşfetmek ve kendi içinde yaşadığı anlam zenginliğini yansıtmak için değil, aynı zamanda birbirleriyle olan karşılıklı etkileşimi tanımlamak suretiyle kişinin tasavvu-

¹¹ Hamîdullâh, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahifa-i Hemmâm İbn Münebbih*, 66.

¹² Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-du'afâ ve'l-metrûkîn* (Haleb: Dârü'l-Va'y, 1976), 1 c.'de 3 c, 1/27; el-Bağdâdî, *Şerefu ashâbi'l-hadis*, 42.

¹³ Ebû Bekr Muhammed b. Hüseyin b. Abdullah el-Bağdâdî el-Acurrî, *Ahlâku hameleti'l-Kur'ân*. (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1987), 15.

¹⁴ Gudde, *el-Isnâd mine'd-dîn ve safha müşrika min târîhi semâi'l-hadis 'inde'l-muhaddisîn*, 30.

¹⁵ Ahkâf 46/4.

¹⁶ Müslim, *Saîhi i Müslim*, Mukaddime, 4.

runa yardımcı olabilmek için irdelemekte fayda vardır. Bu nedenle çalışma süresince tetkik konumuz olan *isnâd* kelimesinin kavramsal haritasının ortaya konulması gerektiğini düşünüyoruz.

1. Isnâdın Kavramsal Analizi

Isnâd kelimesi “s-n-d” fiil kökünden türemiş olup “if’âl” babının mastarıdır.¹⁷ Fiilin müş-tak şekilleri dikkate alınarak kullanılış biçimleri incelendiğinde, mezkûr fiil kökünün ifâde etmiş olduğu ortak mânâ, İbn Fâris’in (ö.390/1000) tespitine göre “bir şeyin başka bir şeye inzımam etmesi/katılması”dır.¹⁸ Bu kökten türemiş olan gerek isim, gerekse fiil kalıbındaki kelimelerde, temel manada ifade edilen “inzımam etme”nin, “birleşme, bir araya gelme, dayanma, destekleme, kuvvetlendirme, tırmanma, yükseltme, düşman hakkında şiddetli olma, sözü söyleyenine nispet etme, itimat etme, yaslanma, temellendirme, bir rivâyetin geliş yolunu haber verme...”¹⁹ gibi birbirine çok yakın manaları ihtiva ettiği anlaşılmaktadır. Örneğin bu fiilin “if’âl” formu da, tıpkı sülâsî formu gibi hem lâzım/geçişsiz hem de müteaddî/geçişli olarak kullanılır. Buna göre, geçişsiz olarak kullanıldığında: “dağın eteğinden zirvesine tırmanmak, yükselmek” manasına; geçişli olarak kullanıldığında ise: “yükseltmek, sözü söyleyenine ulaştırmak, temellendirmek, dayamak, yaslamak, dayanak yapmak, bir rivâyetin geliş yolunu haber vermek, ilk kaynağa kadar götürmek, nispet etmek” manasına gelmektedir.²⁰ Ayrıca isnâdın “itimat etmek” manası da vardır. Buna göre sened ve isnâd, bir metnin sonraki nesiller tarafından kaynağa güvenle ulaştırılması olarak değerlendirilebilir.

Sarf ilmi açısından bakıldığında *sened* kelimesinin çoğulu *senedât* kalıbıyla kullanılmaktadır. Hâlbuki klasik eserlerde bu kelimenin çoğulu kullanılmak istendiğinde *senedât* değil, *isnâd* kelimesinin çoğulu olan *esânîd* kullanılır ki bu da iki kelimenin birbirine yakın manalar içerdiğinin hatta birbirlerinin yerine kullanıldığının göstergesidir.²¹ Aynı kökten isim olan ve Türkçe’de de sıkça kullandığımız *sened* kelimesi, sözlükte “dağın görünen üst kısmı, dayanılacak sağlam yer, sığınak, barınak, destek, itimatgâh, medâr, tevessül” anlamlarına gelirken *esnede* kelimesi ise “bu dağın zirvesine doğru tırmanmak” manasına gelmektedir.²² Bütün bu manaları, kelimenin değişik kullanılış formlarında görmek mümkündür. Bu nedenle aynı kelime köküne sahip bu kelimelerin “haberlin güvenle intikali” manasında rivâyet usulü olarak kullanılması lügavî anlamda isabetli bir kullanım şeklidir. Kaldı ki bu anlamıyla isnâd terimi cahiliye dönemi Arapları arasın-

¹⁷ Ebu’l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem el-Mısırî Manzûr, *Lisânu’l-Arab* (Beyrut: Dârü’s-Sadr, t.y.), “s-n-d” md; Ebü’t-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed Firuzabadi, *el-Okyanûsu’l-basît fi tercümeti Kâmûsi’l-muhît. (Kâmûs Tercemesi)* (İstanbul: Matbaa-i Bahriye, 1304), “s-n-d” md.

¹⁸ Ebü’l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ İbn Fâris, *Mücmelü’l-luğa*. (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1984), “s-n-d” md.

¹⁹ Raşit Küçük, “Isnâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2001).

²⁰ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, “s-n-d” md.

²¹ Çelik, “Tarih Yazıcılığında ‘İsnad’ın Kullanılışı ya da ‘Rivâyetçi Metod’”, 5.

²² Ebü’t-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed Firuzabadi, *el-Okyanûsu’l-Basît fi tercümeti Kâmûsi’l-muhît. (Kâmûs Tercemesi)*, “s-n-d” md; Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 157.

da da bilinmekteydi. Nitekim Yemenliler, kullandıkları yazı türünü, Hz. Hûd'a (a.s) dayandığını ifade etmek amacıyla *müsned* diye isimlendirmişlerdir.²³

Buna göre İslâmî terminolojide isnâd denilince “haberi söyleyenine kadar (belli bir metodla) ulaştırmak, metni veya eseri rivâyet eden şahısları rivâyet sırasına göre zikretmek, bir sözü başından itibaren birbirine nakledenleri özel sözlerle sıralayarak bu sözü söyleyenine nispet etmek, sözün söyleyenlerinin zikredildiği kısım, kronolojik sıra gözetilerek sözü nakledenlerin isimlerini sıralamak, nakil zinciri kurmak” gibi manalar anlaşılmıştır. Bu anlamda sened ya da isnâd, sözün güvenilirliğinin garantisidir. Bu yüzden rivâyet silsilesini adlandırmak için “itimmat edilir” anlamındaki sened tabiri kullanılmıştır. Cumhura göre “sened” ile “isnâd” arasında hiçbir fark yoktur. Cumhurun dışındakilere göre ise, *İsnâd*, sözü söyleyenine yükseltmek; *sened*, manayı ihtiva eden metnin (geliş) yolunu haber vermektir.²⁴ Karışık gibi görünen bu durumu bir örnekle açıklayacak olursak; “Haddesenâ Malik kale haddesenâ Nafi kale haddesenâ Abdullah an ebihî kale Rasûlullah...” şeklindeki rivâyet ağında zikredilen isimlerden oluşan kısım sened, “haddesenâ, ahberanâ, an...” gibi rivâyet lafızlarıyla hadis metnini Rasûlullah’a ulaştırma ve isimleri zikretme işine de isnâd denir. Bu bağlamda yine sarf ilmi usulüne uygun olarak “bir sözü bu usul çerçevesinde ilk söyleyenine isnâd eden kimseye *müsnid*; rivâyet edilen söze ise *müsned* adı verilmiştir.”²⁵

Bu manalarla bağlantılı olarak, nakledilen bir metnin kabul edilebilir olup olmadığını, râvîlerinin durumlarını ve kullandıkları eda işaretlerini inceleyerek ortaya çıkarmayı konu edinen ilim dalına da ilmü'l-*isnâd* adı verilmiştir. Eğer rivâyet işlemi pınardan su taşıma şeklinde tasvir edecek olursak, sözü ilk söyleyen suyun kaynağı konumundadır. Kaynaktaki suyun kaplara dökülmesiyle oluşan metinlerin elden ele intikali rivâyet olacaktır. İşte bu rivâyet işleminin malzemesini (taşınan suyun kovasını) sened ve bu taşıma işinin usulünü de isnâd diye adlandırmak mümkündür. Zira Ahmed Nâim'in konuyla alakalı şu açıklaması söylediklerimizi destekler mahiyettedir: “Sened ‘Haddesenâ fulan an fulan’ gibi hususi lafızlarla metni söyleyenine atıf ve izafe etmektir. İsnâd, râvîlerin sıra ile isimlerini rivâyet lafızlarıyla zikretmektir. Bu ıstılahâ göre isnâd lafzı, kâh sened manasına isim, kâh sevk etmek manasına masdar olur.”²⁶

Bunun yanında *tarîk* kelimesi de zaman zaman sened yerine kullanılan terimlerden biridir. Tarîk, “bir sözü, bir haberi birbirinden alarak sonraki insanlara ulaştıran kimselerin isimlerinin tarihî sırayla zikredildiği kısım, okuyucuyu veya dinleyiciyi, habere ulaştıran yol”²⁷ şeklinde tanımlanırken, senedle tarîk birlikte kullanıldığında tarîk senedin yan kolunu veya bir râvîden sonra kollara ayrılışını ifade eder. Sened anlamında kullanılan terimlerden bir diğeri *vechtir*.

²³ Cevad Ali, *el-Mufasssal fî tarihi'l-Arab kable'l-İslâm*. (Beyrut: Dâri'ü'l-İlm li'l-Melayin, 1968), 157.

²⁴ Cemaleddin Muhammed b. Muhammed Sâid Cemaleddin el-Kasimi, *Kavâidü't-tahdîs min fînûni mustalahi'l-hadîs*. (Beyrut: Dâri'ü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1979), 202.

²⁵ Raşit Küçük, “İsnâd”.

²⁶ Babanzade, *Hadis Usulü ve Istılahları*, 72-73.

²⁷ Abdullah Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*. (İstanbul: Timaş Yayınları, 1987), "t-r-k" md.

Sözlükte esas itibariyle “her nesnenin karşısına gelen, karşısında olan şey” manasındadır.²⁸ *Câdde* kelimesi de yukarıdaki terimlerle yakın bir mana içermekte olup “bir râvînin hadislerini genel olarak kendisiyle rivâyet etmiş olduğu ana senedi” bir diğer ifadeyle “bir metnin muhtelif senedlerinin çoğunluğunun kendisinde birleştiği ana senedi” şeklinde tanımlanabilir.²⁹ Bu terimi de sembolik olarak ifade edecek olursak; A isimli râvînin rivâyetlerini çoğunlukla B’nin C’den aldığı rivâyetlerine dayandırdığı varsayılırsa, C ve b. yoluyla gelen sened, bu sözün rivâyetinde *câdde* konumundadır.

2. İsnâd Sisteminin Âidiyeti

Bir gelenek ne kadar önemli ise o kadar taliplisi vardır. Bu manada isnâdın temel İslâm bilimleri için ne kadar önemli olduğundan hareketle onu kendisine mal etmek için çaba sarf eden toplumların çokluğuna ulaşabileceğimiz gibi, söz konusu taliplilerden hareketle de isnâdın ne kadar önemli olduğu sonucuna varabiliriz. Hal böyle olunca isnâdın menşeiini tespit etmek de zor fakat önemli bir konu olmuştur.

İbrahimî dinler diye bilinen Yahûdîlik, Hıristiyanlık ve İslâm yazılı kaynakların yanında – mahiyet itibariyle birbirinden temel farklılıklar gösterse de- sözlü geleneğe de sahiptirler. Bu geleneğin ilahi dinlere mensup milletlerce sürdürülmesi olağan bir durumdur. Zira vahiy özü itibariyle sözlü bir aktarım olduğuna göre sonraki nesillere de aynı metodla intikali tabii bir süreçtir. Yine tarih, vahye zemin hazırlayan bir olgu ise içinde cereyan eden olaylar ancak bu olaylara şahitlik edenler sayesinde öğrenilebilir. Bu da sözlü aktarım metodlarının temelinde yer alan bir durumdur. Bu müessese isim ve mahiyet itibariyle birbirinden farklı olmakla beraber birçok toplumda vazgeçilmez unsurlardan biri olmuştur. Bu aktarım müessesesine menşe olarak gösterilen toplumların sadece önde gelenleri bu çalışmada değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

2.1. Yahûdî Kültüründe İsnâd

İsnâd sisteminin aidiyetine dair iddiaların en eski tarihli olanı Yahûdî kültürüne nispet edilenidir. Zira bazı müsteşrikler isnâd sistemine, Yahûdî kültürünün İslâm ümmeti tarafından taklidi şeklinde bakmışlardır. J.Horovitz Yahûdî geleneğinde bazı râvî adlarının zikredilmesini, bazı rivâyet terimlerinin kullanılmasını ve Yahûdî kutsal kitaplarında sözü söyleyenine nispet etmeyi teşvik eden rivâyetlerin bulunmasını gerekçe göstererek bu müessesenin Yahûdî kaynaklı olduğunu iddia etmiştir.³⁰ Yahûdî kutsal kitaplarında geçen “Kim bir sözü söyleyenin ismiyle birlikte zikrederse dünyaya saadet getirir.”, “Hocasından duymadığı bir sözü ona nispet eden İsrail’den uzaklaşır.”, “Eğer muktedir isen sözü Musa’ya kadar götür.”... gibi rivâyetin tevsikine dair sözlerden bu durum kolayca anlaşılacaktır.³¹ Bu nedenle Yahûdî edebiyatında isnâdın kullanılışı Musa devri kadar erkendir ve Talmud’un oluşum döneminde, muhtevası çeşitli mahi-

²⁸ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, "t-r-k-" md.

²⁹ Aydınlı, *Hadis İstilahları Sözlüğü*, "t-r-k" md.

³⁰ Josef Horovitz, “Alter und Ursprung des Isnâd.”, *Der Islam* 8/1-2 (2009): 44.

³¹ Selahattin Polat, *Müsel Hadisler ve Delil Olma Yönünden Değeri*. (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1985), 14.

vette de olsa (sistemli bir kullanımı olmasa da) isnâd zinciri muazzam uzunluk kazanmıştır. Rab-bani Yahûdîlere göre Tevrat'ın Sina'dan vahyediliş anındaki olayların aktarımı inkıtaya uğrama-yan bir senedle/avotla garanti altına alınmıştır. Bu avot Hz. Musa'dan büyük Sinagog temsilcile-rine kadar uzanır. Talmud'daki birçok pasajda hüküm ve yorumlar bir ya da daha çok rabbin ismine izafe edilir.³² “Rabbi Yehuda'nın bildirdiğine göre Rav şöyle dedi.”³³, “Rabbi Yehuda'nın bildirdiğine göre Samuel şöyle dedi.”³⁴ gibi rivâyet kalıplarına rastlanması bunun açık bir örne-ğidir.

Sözün sahibinin zikredilme hassasiyeti Yahûdî kültüründe kendisini göstermekle birlikte İslâmî gelenekteki isnâd sistemine benzer en az üç-dört râvîli rivâyet kalıpları ise yok denecek kadar azdır. Bu nedenle Tevrat'ın bir döneme kadar sağlıklı aktarımı kabul edilmekle beraber, müsteşriklerin kabulleri bu doğrultuda olmasına rağmen tarihî açıdan Tevrat'ın mütevatirliği şüphelidir. Zira bu sağlam naklin Hz. Musa ile milattan önce 640-609 yılları arasında Filistin'de hüküm sürdüğü bilinen İsrailoğulları krallarından Âmun b. Yûşiya arasında bir zaman diliminde kesintiye uğradığı bilinir.³⁵ Nitekim rivâyet silsilesinin Yahûdî menşeli olduğunu idda eden Ho-rovitz bile eski Asya ve klasik çağların edebiyat tarihlerinde hiçbir zaman isnâda benzer bir sis-tem kullanılmadığını itiraftan geri duramamıştır.

Isnâd sisteminin sadece Yahûdî dinî metinlerinde değil, İsrailoğullarının kendi aralarında anlattığı hikâyelerde bile kullanılacak kadar yaygın bir uygulama olduğunu iddia eden Horovitz, bu sistemin kronolojik düzenlenmesinin İslâm'ın hüküm sürdüğü yıllarda yapıldığını söyleyerek kendi tezini çürütmüştür.³⁶ Zira Yahûdîliğe ait Talmud literatüründeki rivâyet malzemesini kro-nolojik sıraya göre tanzim işi ancak miladi IX. asır sonlarında başlamış, hâlbuki bu gibi teşebbüs-ler çok daha önce İslâm ülkelerinde vaki olmuştur.³⁷ Bunun yanında isnâdın özü kronolojik bir düzenlemedir. Eğer râvîler arasında kronolojik olarak bir düzen söz konusu değilse İslâm litera-

³² Özcan Hıdır, *Yahudi Kültürü ve Hadisler*. (İstanbul: İnsan Yayınları, 2006), 501.

³³ *et-Talmûd el-Bâbilî: el-mukaddimetü'l-idariyye ve'l-fenniyye, el-mukaddimetü'l-ilmîyye, mesredü'l-mustalahât, el-fahâris*. (Amman: Merkezu Dirasatî'ş-Şarki'l-Evsat, 2011), Menahot, f. 29, b. 8.

³⁴ *et-Talmûd el-Bâbilî*, Baba mesi'a, f. 59, b. 1.

³⁵ Rahmetullah b. Halîlirrahmân el-Hindî el-Keyrânevî ed-Dihlevî Rahmetullah el-Hindi, *İzhârü'l-hak*. (İstanbul: Dârü't-Tibâati'l-Âmire, 1887), 74.

³⁶ Horovitz, “Alter und Ursprung des Isnâd.”, 44.

³⁷ Horovitz, Yahudi literatüründe yer alan, râvî isimleri vererek tevsik etme tatbikatına teşvik edici ifadeleri sıralıyor. Hatta daha da ileri giderek isnâd terminolojisindeki “şahit”, “müsel”, “bâb” gibi tabirlerin İsrail menşeli olduğunu savunuyor ve neticeyi şöyle bağlıyor: “Buraya kadar İslâm'ı iktibas edici olarak tanıdık. Fakat Müslümanların bütün isnâd sistemini İsrail edebiyatından almalarından sonra, isnâd araştırmalarının yeni bir şekle girerek tekrar İsrail edebiyatına tesir etmesi mümkündür. Talmud edebiyatında râvîlerin adedi çok fazla olmasına rağmen bu materyalin kronolojik bir düzenlenmesine, İslâm'dan önceki zamanlara gidildiğinde rastlayamayız. Bize gelen ilk kronolojik dü-zenleme 885'te yazılan *seder tannâim wa amôrâim* ve onu takip eden onuncu yüzyılın son üçte birindeki *Gaon Serira* mektubudur. Buna karşılık isnâd kritiği sahasındaki en eski Arapça eser, sekizinci yüzyıl ortalarına ait olup, bu metin İslâmiyet'in hüküm sürdüğü sahalarda ortaya çıkmıştır. Bu tarihî ilginin İslâmiyet'in tesirinden ileri geldiğini kabul etmek akla daha yatkındır. Bkz. Horovitz, “Alter und Ursprung des Isnâd.”, 47.

türünde bu aktarımın isnâd açısından hiçbir değeri yoktur. Dolayısıyla gelişigüzel râvî sıralamasını isnâdın menşei olarak görmek de bu anlamda yanlış olacaktır. Esasen Horovitz Müslümanların isnâd sistemini doğrudan Yahûdîlerden aldıklarını gösteren bir delil sunamamış, yalnızca Yahûdîlerde primitif şekildeki isnâda benzer uygulamalar bulunduğunu göstermiştir.³⁸ Ayrıca Yahûdîlikte Musa'ya ulaşan isnâd oldukça azdır. Aynı zamanda isnâd zinciri içerisinde bir râvînin ihmal edilmesi açıkça caiz görülmüştür.³⁹ Buna karşılık İslâm isnâdının büyük çoğunluğu muttasıl olup mürsel ve maktu' senedlere az rastlanması ve râvî ihmalinin ciddi kusur olarak görülmesi iki sistem arasındaki bağlantının ne kadar az olduğunu göstergesi sayılabilir.⁴⁰

2.2. Hıristiyan Kültüründe İsnâd

İslâm hakkında fikir beyan eden en meşhur müsteşriklerden olan Ignaz Goldziher, kendinden önceki müsteşriklerin fikir ve düşüncelerinden de faydalanmak suretiyle bu alanla ilgili birçok kitap ve makale yazmıştır. Bu çalışmaların genelinde, Müslümanların o güne kadar sahip oldukları dinî kültürün ve medeniyetin Hıristiyan ve Yahûdî kültürlerine borçlu olduğu ana temasına yer vermiştir. Söz konusu çalışmalarından "*Muhammedanischen Studien*" adlı eserin ikinci kısmında yer alan "*Hadis ve Yeni Ahid*" başlıklı bir ekte Yeni Ahid'in öğretilerinin hadis edebiyatında Hz. Muhammed'in (s.a.v.) sözleri olarak zikredildiğini belirtmiştir. Hatta Yeni Ahid'e özgü ifade tarzlarının Hz. Peygamber ve arkadaşlarının sözlerine karıştırıldığı ve buradan İslâm'ın din diline yerleştiklerine dair bazı örnekler vermiştir.⁴¹ Bu çalışmasındaki iddialarına paralel örnekler sıraladığı "Hadis Kültüründe Yer Alan İncil Parçaları" isimli makalesinde İslâm kültürü ile Hıristiyan kültürü arasındaki benzerliklerden yola çıkarak bazı İslâmî unsurların Hıristiyan kaynaklardan beslendiği sonucuna ulaşmaya çalışmıştır. Bu savına delil niteliğinde getirdiği örneklerden bazıları şunlardır:

Âişe, eşinin adına "cennetin kapısına sürekli vurun ki, size açılsın" nasihatini aktarır. O, bu sürekli vurmaktan acıkmak ve susamak (çok oruç tutmanın) anlaşılması gerektiğine dair Muhammed'in mufassal izahını ilave eder.⁴² Şüphesiz burada Muhammedîler Matta 7Ş7'yi alıp kendi tarzlarında yorumlamışlardır.

Leys b. Süleym'in haberine göre, Kâbe'de bulunan İncillerdeki hatırlatmalardan müteşekkil olan taş yazıt şu sözlerle bitiyor: "Siz kötülük işlediğiniz hal-

³⁸ Muhammed Tayyib Okiç, *Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler*. (İstanbul: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1959), 38.

³⁹ Houari Touati, *Ortaçağda İslâm ve Seyahat: Bir Âlim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi*, trc. Ali Berktaş, 2. Bs (Yapı Kredi Yayınları, 2016), 32-33.

⁴⁰ Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Emin Uz, *Hadiste İsnâdın Doğuşu*. (Bursa: Emin Yayınları, 2013).

⁴¹ Ignaz Goldziher, *Muhammedanische Studien* (Halle A.S., Niemeyer, 1889), 382-400.

⁴² Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*. (Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1939), 81.

de, sanki iyilik işlemişsiniz gibi mükâfatlandırılmak istiyorsunuz. Bu sanki dikenlerden üzüm yemek gibidir.”⁴³ (Matta 7§16)

İbn Abbas'ın⁴⁴ “İlim, sayılamayacak kadar fazladır; öyleyse her şeyin en iyisini alın.”⁴⁵ sözü, I. Selanikliler 5§21 ile bağlantılıdır.⁴⁶

Yukarıda kendisinden bazı iktibaslar yapılan Goldziher'in bu fikrinin sağlam dayanakları olmadığı görülür. Zira bazı kelime veya kavramların birbirine benzemesi, her zaman birbirinin aynısı olduğu veya birbirinden etkilendiği anlamına gelmez. Kaldı ki semavî dinlerin kaynağının bir olması hasebiyle bir dindeki söylem ile diğer dindeki söylemin benzeşmesi tabii karşılanmalıdır. Bu durumu üstünlük ya da benzer bir şeyle açıklamaya kalkmak taassuba düşmek olur ki, bu da insanı ilmî kaygıdan farklı mecralara yönelmeye götürür.

İbn Hazm'a göre, ilk üç nakil sınıfının (Hz. Peygamber'e (s.a.v) vusûlünde şüphe bulunmayan, mevsukiyeti ittifakla kabul gören râvîlerin) rivâyetleri Yahûdî edebiyatında bulunmadığı gibi Hıristiyan edebiyatında da yoktur. Zira bu iki din Tevrat ve İncil'e dayanmaktadır. İlkinin (Tevrat) isnâdı Musa'ya kadar çıkmaz. İkincisi (İncil), netice itibari ile her birinin mevsukiyeti şüpheli olan beş şahsın şahadetine dayanmaktadır.⁴⁷

2.3. Diğer Kültürlerde İsnâd Kullanımı

Yukarıdaki değerlendirmeler ışığında oryantalistlerin isnâd sisteminin Araplar arasında neş'et edemeyeceğini göstermeye çalıştıkları söylenebilir. Onlara göre Arap çöllerinin müthiş ıssızlığı, basit ve cahil olan, medenî olmayan ve müsamahasız Arapların inatçı yaratılışları ve ahlâkları bu mükemmel sistemi kullanmaya elverişli değildir. Fakat onların bu iddiası vakıalardan ziyade zanna dayanmaktadır. Çünkü bu iddialarını destekleyecek yani isnâd sistemini ilk kullananların Araplar değil de diğer milletler olduğunu ortaya koyacak deliller getirememişlerdir. Zira herhangi bir usulü bir milletin kullandığını sadece sözle ifade etmek o usulü sistemleştiren millete haksızlık etmek anlamına gelir ki Margoliouth'ın iddiası söz konusu haksızlıklardan bir tanesidir. Margoliouth, isnâd sisteminin İslâmiyet'ten önce Yunanlılar ve Romalılar tarafın-

⁴³ Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebevî* (Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1955), 1 c'de 3-4. c. (765 s.): 125.

⁴⁴ Türkçe anlamı şöyledir: “Her şeyi sınavın. İyi olana sınıksız tutun.” William MacDonald, *Kutsal Kitap Yorumu: Yeni Antlaşma Serisi: Koleseliler. 1,2 Selanikliler. 1,2 Timoteos. Titus. Filimon. ;braniler. Yakup. 1,2 Petrus. 1,2,3 Yuhanna. Yahuda. Vahiy.* (İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2003), I. Selanikliler 5 § 21.

⁴⁵ Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb Kinânî Leysî Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, Beyrut (Dârü ve Mektebetü'l-Hilâl, 2002), I/151.

⁴⁶ Söz konusu iktibaslar için bkz. Ignaz Goldziher - Sami Şahin, “Hadis Kültüründe Yer Alan İncil Parçaları”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1 (15 Haziran 2008): 48-91.

⁴⁷ Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zâhirî İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal*. (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1996), 209.

dan kullanıldığını, Müslümanların bu kültürlerden devşirdiğini ileri sürmektedir.⁴⁸ Hâlbuki ilkel düzeyde şifâhî aktarım usulü tarihin ilk dönemlerinden itibaren var olan bir durumdur. Bu basit aktarımdan yola çıkarak sistemin devşirildiğini iddia etmek ilmî bir yaklaşım değildir.

Bunun yanında M. Zübeyr es-Siddîkî, Hintli arkadaşı Dr. Prabodhchandra Bagchi'den beyanla Hint kültüründe de kısmi olarak isnâd benzeri bir sistemin mevcut olduğunu fakat bunun tam bir isnâd olmadığını dolayısıyla hadis ilmindeki isnâd sistemiyle mukayese edilemeyeceğini dile getirmiştir. Ona göre isnâdın ara sıra kullanılışı Hindu olsun Budist olsun veya Ceyn'e mensup olsun eski Hint edebiyatında mevcuttur. Büyük destan Mahabharata'da şu şekilde nakil ifadelerine rastlanmaktadır: “Vydsa onu hazırladı, Ganesa kâtip olarak hizmet etti. Ve eser, onu kral Janamejaya'ya ulaştıran Vaisanpayana tarafından nakledildi. O zaman hazır bulunan Sauti onu dinledi ve onu hekimler meclisine (Assembly of sages) rivâyet etti.”

Budist edebiyatta, ilk devirde hiçbir râvî zinciri bulunmamaktadır. Metinler genellikle “Böylece işittim ki bir defasında Rab... dedi.” şeklinde umumi form ile takdim edilir. Fakat daha sonraki edebiyatta -Tibetçe tercümelemleri ile muhafaza edilmiş olan Sanskrit-Budist metinlerde uzun rivâyet zincirlerine sık sık rastlanır. Mesela Sadanga-Yoga'nın son bölümü birbirini takip eden nakillerin aşağıdaki zincirini ihtiva eder:

“Buddha Vajradhara, Nagarjuna, Nagabodhi, Aryadeva, Chandra-kirti, Sakyarksita, Tatnamitra, Dharmabhadra, Gunamati, Man-jursrijnana, Amoghasri, Viramati, Vijayakirti, Varaprajnadhara-mabhadra, Sribhadra, Dharmapala, Sakyadhrja, Vagisvarakirti, Ratnakirti, Vanaratna ve Dharmabuddhi.”⁴⁹

Bu nakillerin doğu Hindistan'dan en son geleni, Ron emîrinin emri üzerine Tibet dil âlimi Manjursrijnana'nın Sanskritçe'den Tibetçe'ye tercüme ettiği nüshadır. Bununla beraber isnâd sisteminin hadis ilmindeki ilk tatbiki -en ileri tarihe taşıyan oryantalistlere göre bile- hicri ikinci asrın başlarıdır. Nitekim Caetani onu ilk olarak hadise tatbik edenin İbn Şihâb ez-Zuhrî (öl. 124/741) olduğunu, Musa b. Ukbe (öl. 141/757), İbn İshâk (öl. 151/768) ve başka talebeleri tarafından da bu tatbikin yaygınlaştırıldığını iddia etmektedir.⁵⁰ Bu son tarihlendirme esas alınsa bile Hint kültüründe kullanımından daha önce bir tarihe tekabül eder ki bu da isnâd sisteminin Hint kültüründen devşirme olduğu düşüncesini çürütmektedir.

3. Isnâda Temel Teşkil Eden Arap İsimlendirme Kültürü

İslâm literatürüne ait naklî kaynakları inceleyen her araştırmacının ilgisini çeken hususlardan birisi, isimlerdir. Muhtemelen hiçbir literatür bu kadar çok ismi ve bu isimlere dair malzeme muhafaza etmek için böylesi yoğun bir çaba harcamamıştır. Söz konusu literatür ilk yazı-

⁴⁸ David Samuel Margoliouth, *Lectures on Arabic Historians*. (Delhi: Idarah-i Adabiyat-i Delli [İdare-i Edebiyat-ı Delhi], 1977), 20.

⁴⁹ M. Zübeyr Sıddîkî, *Hadis Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları, 2004), 212.

⁵⁰ Sıddîkî, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, 210-222.

lı kaynaklarını oluşturmaya başladığı andan itibaren, vazgeçilmez bir yazım tekniği olarak aktardığı malzemeyi kimden veya kimlerden aldığına dair oluşturulan bir atıflar zinciri meydana getirmiştir. Sened adı verilen bu kısımdaki isimlerin tümü, İslâm kültür tarihinin meşhur simalarının adları olmayıp, sadece işittiği bir haberi nakleden, çoğunlukla da hayatları hakkında fazla bir malumata sahip olmadığı kimselerden oluşmaktadır. Peki, bu isimlendirme sisteminde nasıl bir yol takip edilmiştir? Birer isim depoları olan tabakât ve ricâl edebiyatlarına dair yapılan çalışmalar, bu isimlendirmenin türleri hakkında bize fazlasıyla fikir vermektedir. Zira bahsettiğimiz kişinin bu literatürde adı geçmek durumunda kalacaksa, bu noktada onun nasıl bir isimlendirmeyle yazıya aktarılacağı önemli bir konudur. Bu bağlamda isimlendirme usulü isnâd sisteminin anlaşılması açısından son derece önemlidir.

Sami dillerinden olan Arapça'da bir kimsenin soyadı, babasının ismidir. Örneğin, Muhammed ibn Abdullah (Abdullah'ın oğlu Muhammed) gibi. Bu durum bir başka sami dili olan İbranice için de aynıdır. Örneğin Moshe ben Amram (Amram'ın oğlu Moshe) gibi.

Necîbu'd-din Ebû Hafs Ömer ibn Muhammed ibn el-Baytar er-Râzî şeklinde herhangi bir kaynakta rastlanılan Arapça bir ismin, Arap isim sistemindeki şeması şu şekildedir:⁵¹

<i>Necîbu'd-din</i>	<i>Ebû Hafs</i>	<i>Ömer</i>	<i>İbn Muhammed</i>	<i>İbn el-Baytar</i>	<i>er-Râzî</i>
Lakap	Künye	İsim	Nesep	Nesep+Lakap	Nisbe

İslâm öncesi Arap toplumunda kişinin adından başka şahsı tanımlamanın yollarından biri de onun öne çıkan bir özelliğini yansıtan lakap verilmesi olmuştur. Bu lakaplar genellikle, “övme ve yüceltme, ayıplama ve tahkir etme anlamları taşıyan sıfatlarla bir kimseyi isimlendirmek şeklinde ortaya çıkmıştır.”⁵² Söz konusu takma isimler bazen bir kimsenin karakter yapısını bazen de fiziksel bir özelliğini tanımlayabilmektedir. İslâm sonrası Arap toplumunda da lakap geleneği yoğun şekilde devam etmiştir. Ne var ki Kur'ân-ı Kerim, Müslümanların birbirlerini kötü lakaplarla isimlendirilmesini yasaklamıştır.⁵³ Fakat bu yasaklama mezmûm isimlendirmelere yönelik olup kişiyi taltif edici veya ayırıcı bir vasıf olarak lakap kullanımından men etmemiştir. Zira Hz. Peygamber (s.a.v) gençlik yıllarından itibaren *el-Emin* lakabıyla kaynaklarda yer almıştır.⁵⁴ Yine meşhur sahâbîlerin birçoğunun lakapları da kaynaklarda zikredilmektedir. Örneğin Ebû Bekir, es-Sıddîk; Hz. Ömer, el-Fârûk; Hz. Ali, Ebû Turâb ve Esedullah gibi lakaplarla isimlendirilmişlerdir. Râvîlerin lakaplarını bilmek temel İslâm bilimleri araştırmacısı için önemli bir

⁵¹ Sabri Kızılkaya, *İsnâd ve Metin Çözümlemeleri Bağlamında Geleneksel ve Yeni Yaklaşımlar (Basılmamış Doktora Tezi)* (Ankara: Üniversitesi, 2008).

⁵² Mehmet Eren, *Hadis İliminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları* (İsam, 2018), 92.

⁵³ Hucurât, 49/11.

⁵⁴ Hişâm, *es-Sîretü'n-nebevî*, 1 c'de 3-4. c. (765 s.): 204-211.

konudur. Nitekim bu konuda bilgisi olmayan bir araştırmacı bir yerde adıyla, bir başka yerde lakabıyla yer alan bir râvîyi farklı kimseler zannedebilir. Bu amaçla İslâm literatürü râvîlerin lakaplarını tanıtıcı eserlerle doludur. İlk örnekleri hicri III. asırda ortaya çıkan bu tür eserler, rivâyet senedlerindeki râvîlerle ilgilenen kimseler için temel başvuru kaynağı olmuştur.⁵⁵

Yine bir kimseye doğumuyla birlikte verilen yalın isimlerin, daha sonra verilen lakapların yanı sıra, Araplar arasında künye kullanımı da oldukça yaygındır. Bir kimsenin özel ismi, ebû veya ümmü kelimesiyle başlıyorsa bu, o şahsın künyesidir.⁵⁶ Arap geleneğinde künyenin çoğunlukla bir kimsenin ilk çocuğuna nispetle anılmasını ifade ettiği belirtilmektedir. Örneğin, Ebu'l-Kasım, Ebû Bekr, Ümmü Seleme gibi adlandırmalar birer künye olarak kabul edilmektedir. Künyeler *Necibu'd-din Ebû Hafs Ömer ibn Muhammed ibn el-Baytar er-Râzî* örneğinde olduğu gibi yazım geleneği olarak lakaptan sonra, isimden önce yazılmaktadır. Künyeler sadece bir isme nispetle verilmeyip, bazen bir sıfat da künye şeklinde kullanılabilir. Künyelerin verilmesinde çok farklı amaçlar güdülebilmektedir. Bazen bir kimse çocuğuna faziletli olmasını umarak *Ebu'l-Fazl* künyesini verdiği gibi, maharetine göre onu *Ebu's-Seyf* (kılıç babası) şeklinde de künyelendirmektedir. Künye kullanım maksatları şu şekilde özetlenebilir:

- İsmi yerini tutan künyeler. (Ebû Bekir)
- Sahibini taltif maksatlı kullanılan künyeler. (Ebu's-Seyf)
- Uğraş alanlarına yönelik kullanılan künyeler. (Ebû Hureyre)
- Çocuğunun uğur getirmesi için kullanılan künyeler. (Ebu'l-Berekât)

Bütün kültürlerde olduğu gibi bir kimseye kendisini diğer şahıslardan ayırt etmeye yönelik doğumuyla birlikte yalın isimler verilmektedir. Naklî ilimler açısından isim, lakap ve künyelere bakıldığında bir şahsın/râvînin tanınmasında bu üç husus birbirinin tamamlayıcısıdır ve kimlik tespitinde karşılıklı kontrol mekanizmasıdır. Bu nedenle de haberin sıhhatini tespit etmede bu üç hususun araştırılması başlangıç noktası olarak kabul edilmiştir. Nitekim künyede ihtilaf edilmesi veya birden çok künyenin kullanılması; söyleniş ve yazılış şekli olarak benzer künye ve lakapların kullanımı; meşhur lakap ve künyeler kullanılarak isimlerin zikredilmemesi; bir yerde sadece adıyla başka bir yerde ise sadece künyesi veya lakabıyla anılmış olması gibi sebeplerle bu

⁵⁵ Arap edebiyatındaki öne çıkan *elkab* kaynakları için bkz. Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Câmiü'l-mesânid ve'l-ekâb* (İskenderiye: Mektebetü'l-İskenderiyye, 2003); a.mlf., *Keşfü'n-nikâb ani'l-esmâ ve'l-ekâb*. (eş-Şarika Acman Dimaşk Beyrut: Müessesetu Ulumi'l-Kur'an, Dârü İbn Kesir, 1993); Ebû'l-Hasan Zâhirüddin Ali b. Zeyd b. Muhammed el-Beyhakî, *Lübâbü'l-ensâb ve'l-ekâb ve'l-lakab*. (Kum: Ayetullahi'l-Uzma el-Mar'âşi, 1990); Ebû'l-Velid Abdullah b. Muhammed b. Yusuf İbnü'l-Faradî, *Kitâbü'l-ekâb*. (Beyrut: Dârü'l-Cil, 1992); Ebû Abdullah Muhammed b. İshak b. Muhammed İbn Mende, *Fethü'l-bâb fi'l-künâ ve'l-ekâb*. (Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 1996); Saîd Megavirî Muhammed, *el-Elkâb ve'l-esmâü'l-harf ve'l-vazâif fi dav'i'l-berdeyyati'l-Arabiyye*. (Kahire: Dârü'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2000).

⁵⁶ Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, 77.

unsurlar ciddi inceleme konusu yapılmıştır. Özellikle künyelerin belirlenmesine dair *Esmâ ve'l-künâ* tarzında ciddi çalışmalar ortaya konulmuştur.⁵⁷

Lakap ve künyelerin yanı sıra özellikle rivâyet zincirlerindeki râvîleri tanıtan ricâl kitaplarında bir kimsenin beldesini, nereli olduğunu belirten bir belde künyesi de sıklıkla eklenmektedir. Bu nispetler genellikle ikamet edilen yere, kabileye, sanat veya mesleğe ve vatana yapılabilmektedir. Örneğin, Hasan el-Basrî (Basralı), Ebû Dâvud es-Sicistânî (Sicistanlı) gibi ek açıklama mahiyetinde ismin, künyenin veya lakabın sonuna bu beldeler eklenmektedir. Hatta bazı ulema veya râvîler sırf beldeyle meşhur olmuştur ki bunun en tipik örneği “el-Buhârî”dir. Bunların dışında “Hattâb” örneğinde olduğu gibi bir kimse bazen mesleğiyle de nispetlenebilmektedir. Bu nedenle de Araplar arasında isimlendirme kültürüne yönelik yaygın ilimlerden birisi de “ilmü'l-ensâb” olmuştur. Araplar, örneği birçok sözlü kültürde görüldüğü üzere atalarının şecerelerini ezberlemeye büyük önem vermektedirler. Uzun şecereler, yeni nesillere büyük bir ciddiyetle öğretilmekte, şecere âlimleri (nessâbe) yalnızca kendi şecerelerini değil, diğer kabilelerin şecere silsilelerini de Arapların ilk atalarına kadar sayan ve toplumda büyük itibar gören bir kesimi oluşturmaktadır. Bu gelenek, isnâdın ortaya çıkışı ve düzenli bir şekilde araştırılıp isnâd silsilelerinin ezberlenmesini kolaylaştıran bir unsur olmuştur. Diğer yandan râvîlerin kimlik ve kişiliklerinin araştırılması, isimlerinin ve neseplerinin belirlenmesi sürecinde de Arapların bu geleneksel ilminden önemli ölçüde yararlanmış, râvîlerin nesepleri hakkında müstakil eserler telif edilmiştir.⁵⁸ Yine *mevali* kelimesi isimlerin yanında çok sık gördüğümüz kelimelerden biridir. Bu kelime hem “azad eden efendi hem de köle veya azad edilen kimse” anlamında kullanılmaktadır.⁵⁹ Bu anlamlardan hangisinin o kimseye verileceği de araştırılması gereken ayrı bir konudur.

Öte yandan İslâm âlimleri, ilmi silsileye dayalı bir bilgi olarak kurumlaştırmak istediklerinde bu bilginin aktarılmasında nesep usulünden yararlanmışlardır.⁶⁰ İsnâd ile ensâb arasında ilgi kuran ilk dönem âlimleri Allah'ın, bu ümmeti daha önceki hiçbir ümmete verilmeyen isnâd,

⁵⁷ Künyelerle ilgili meşhur çalışmalardan bazıları şunlardır: Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fi'temyîzi's-sahâbe: bâbü'l-künâ* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1995); Ebü'l-Hüseyn el-Kuşeyrî en-Nîsâburî Müslim b. el-Haccâc, *Kitâbü'l-künâ ve'l-esmâ* (Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1984); Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Esâmi' ve'l-künâ*. (Kuveyt: Dârü'l-Aksa, 1985); Ebû Ahmed Muhammed b. Muhammed b. Ahmed en-Nîsâbü'rî el-Hâkimü'l-Kebir, *Kitâbü'l-esâmi' ve'l-künâ* (Medine: Mektebetü'l-Gurabai'l-Eseriyye, 1994); İbn Mende, *Fethü'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb*.

⁵⁸ Ensâb literatürü hakkında bkz. Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Cabir el-Belazûrî, *Ensâbü'l-eşraf*. (Kudüs: Ma'hedü'd-Dirasati'l-Esyaye, 1993); Beyhakî, *Lübâbü'l-ensâb ve'l-elkâb ve'l-lakab*; Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Ali b. Hüseyin Vezir el-Mağribî, *el-İnâs fi'l-ilmî'l-ensâb*. (Riyad: Dârü'l-Yemame, 1980); Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur el-Mervezî es-Sem'ânî, *el-Ensâb* (Haydarâbâd, 1962); Ebû Nasr Sa'dülmelik Ali b. Hibetullah b. Ali İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl fi ref'i'l-irtiyâb ani'l-mü'telif ve'l-mutelif mine'l-esmâ ve'l-künâ ve'l-ensâb*, t.y.

Ayrıca bu konuda Türkçe'ye kazandırılan önemli çalışmalardan biri için bkz. Doç. Dr. Ahmet Önkâl, “Araplarda Ensâb İlimi ve İslâm Tarihi Açısından Önemi”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/3 (01 Nisan 1990).

⁵⁹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, "v-l-y" md.

⁶⁰ Touati, *Ortaçağda İslâm ve Seyahat*, 30.

ensâb ve i'râb ile diğerlerinden ayırdığına sıklıkla işaret etmişlerdir.⁶¹ Her biri dilsel özellik taşıyan unsurlardan i'râb, dili korur; ensâb, soyların birbirine karışmasını önleyerek soyu korur; isnâd ise bilgiyi korur. Bu ve benzeri ifadeler İslâm âlimlerinin kendi kültürlerini koruyan temel unsurların farkında olduklarını göstermesi açısından manidardır.

Bu bağlamda İslâm kitabiyâtının erken dönem isimlendirme kültürüne yönelik derinleşmesine çalışmalar son dönem İslâmî ilimlerle ilgili araştırmaların vazgeçilmez bir beklentisi olarak gözükmektedir. Elimizdeki malzemenin sağlıklı bir şekilde değerlendirilebilmesi için kaynaklarımızın bize gelişinin ve gelişiminin güvenilirliği üzerine yapılacak her türlü çalışma bu kaygıyı giderecek bir aşama olarak görülmelidir.

4. Arap Dili ve Belâgati Nakil Sisteminin Hususiyeti

Arap toplumlarının kendilerine ait olanı koruma noktasında diğer milletlerden daha hassas oldukları müşahede edilmektedir. Kültürleri içerisinde yer alan en önemli unsurlardan biri de şüphesiz dilleridir. Bu nedenle tarihin hemen her evresinde kullandıkları dili bir üstünlük vesilesi saymışlar ve bu dile olağanüstü değer atfetmişlerdir. Kadim Arap toplumlarında bu sahiplenme daha üst düzey bir seviyede gerçekleşmiştir. Bu nedenle cahiliye dönemi Araplarında dili iyi kullanan şairlerin toplumun en saygın bireyleri olarak görülmesi, şair yetiştirmeyen kabilelerin kınanmaları bu kültür mayasını evrensel düzeye ulaştırma çabası olarak yorumlanabilir. Yeni doğan çocukların halis bir dil öğrenmeleri için badiyeye gönderilmeleri; dilleri bozulur korkusuyla bazı Arapların başka yerlere göç etmekten kaçınmaları gibi hususlar da Araplar nazarında dilin, insanın ayrılmaz bir parçası olduğunun göstergesidir. Bu bağlamda bazı Arap kabilelerin, dilleri bozulmasın diye köylerinden ayrılmadıkları gibi, sırf bu gerekçeyle üç gece-den fazla misafir kabul etmedikleri de klasik kaynaklarda yer almaktadır.⁶² Sonraki dönemlerde nahivcilerin, dilsel verilerin kaynak değeri, sıhhati, râvînin fesahat yönüyle rivâyet şartlarını taşıyıp taşıyımaması⁶³ gibi birçok konuyu ele almış olmaları yine bu hassasiyetin bir neticesidir.

Tarihî verilerden anlaşıldığına göre cahiliye edebiyatı, satırlarda değil hafızalarda saklanan şifâhî bir edebiyattır. Yazılı hafızanın olmadığı toplumlar ise kültür mirasını muhafaza etmek için zihinsel hafızaya başvurur. Zihinsel hafızanın sürekliliği ise bir rivâyet mekanizması ile sağlanır. Bu noktada bilgiyi aktarma işi insana düştüğünden râvîler çoğalır ve bir metod geliştirilir. İlkel düzeyde de olsa bunun adı isnâddır.⁶⁴ Nitekim dili muhafaza konusundaki bu himayeci yaklaşım İslâmiyet'ten sonra da devam etmiş, Kur'ân ve Sünnetin nakli konusunda geliştirilen metodlar dilin korunarak intikali noktasında da kullanılmıştır. Hz. Peygamber (s.a.v), dil ve edebiyat yönünden ileri düzeyde bulunan Arap toplumunda yetişmiş ve üstün bir dil kabiliyetine

⁶¹ Bağdâdî, *Şerefu ashâbi'l-hadis*, 40.

⁶² Ebü'l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed b. Muhammed ez-Zebîdî, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. (Beirut: Dârü'l-Fikr, 1994), VIII/405; Selami Bakırcı, *Arap Dili Grameri Tarihi: (Başlangıçtan Günümüze)*. (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, 2001), 8.

⁶³ Hadîce el-Hadîsî, *eş-Şâhid ve usûlun'n-nahv fi kitâbi Sibeveyh* (Kuveyt: Matbûâtu Câmiati Kuveyt, t.y.).

⁶⁴ Butrûs b. Bûlis el-Bustânî, *Üdebâü l-'arab*, (Beirut: Mektebetü Sâdir, t.y.), 36.

sahip olmuştur. Bu nedenle kültürel alanda kazandığı bu meleke peygamberliği döneminde haberlerin sağlıklı bir şekilde tedavülüne imkân sağlamıştır. Birçok hadis-i şerifte dili doğru kullanmanın önemine işaret ettiği gibi tahrif edenleri de ciddi derecede ikaz etmiştir. “Ben Arapların en fasihiyim. Kureyş Kabilesi’ne mensubum ve dilim Benû Sa’d İbn Bekr kabilesinin dilidir”⁶⁵ ifadesi dil yeteneğini ortaya koyan bir vurgu olarak değerlendirilebileceği gibi “Dilini düzelten kimseye Allah rahmet etsin”⁶⁶, “Kardeşinizi dili yanlış kullandığından dolayı uyarın”⁶⁷ şeklindeki dua ve nasihatleri de İslâm’ın bu konudaki hassasiyetini ortaya koyması bakımından değerlidir.

Bütün bu itinalı yaklaşımlar dilsel alanda da güvenilir bir nakil metodunu zorunlu kılmıştır. Bu nedenle gerek söz gerekse eser naklinde Arap edebiyatı alanında isnâd kullanımına yer verilmiştir.

5. Edebiyat Alanında İsnâdın Kullanımı

Edebiyat alanında neseb, şiir, rivâyet ve haber alanlarında câhiliyenin şifâhî geleneğinde olduğu üzere isnâdlı bilgi aktarımına yer verilmiştir. Hatta edebiyat alanında ilk râvînin Ebû'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/689) olduğu kaynaklarda geçmekte ve kendisinden şu rivâyet aktarılmaktadır:

“Hz. Ali’nin Irak’ta bulunduğu bir dönemde kendisini ziyarete gittim. Yanına girdiğimde elinde yazılı bir belge olduğuna şahit oldum. Bu belgenin mahiyetini kendisine sorduğumda bana “İnsanların konuşmalarını düşündüm, Arap olmayanların Araplara karışmaları nedeniyle dilde çokça hata yaptıklarını görüyorum. Bu nedenle dillerine kaynaklık edecek bir şey hazırlamak istedim” diye cevap verdi. Bana gösterdiği belgede şöyle yazıyordu. “Kelam; isim, fiil ve harften oluşur. İsim, müsemâdan haber veren şeydir. Fiil ise kendisiyle haber verilir.” Sonra elindeki bana uzatarak “Bu minval üzere bir dil kaynağı oluştur” dedi. Sonraki zamanlarda Ebû'l-Esved ed-Düelî ^ع ve kardeşlerine kadar nahiv konularını içeren bir risale hazırlayıp Hz. Ali’ye sunduğunda Hz. Ali de ona bu bâba ^ل’yi de eklemesini söylemiştir. Nahiv bablarını bitirince tekrar arz etmiş ve “ما أحسن هذا النحو الذي قد نحت”/Senin tuttuğun bu yol ne kadar da güzel bir yol” cevabını almıştır. Derler ki bu söz üzerine dil kaidelerini içeren ilmin adı “Nahiv” olarak adlandırılmıştır.⁶⁸ Ebû'l-Esved ed-Düelî dil eserlerinin ilk râvîsi sayılmış, kendisinden sonra Ebû Amr b.

⁶⁵ Ebû'l-Fazl Celâleddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr Suyûtî, *el-Müzhir fî ulûm'l-luga ve envâihâ* (Kahire: Dârü İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, t.y.), I/7; Mustafa Sâdık er-Râfî, *Târîhu âdâbi'l-Arab* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1974), 224.

⁶⁶ Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemaşerî, *Rabû'el-ibrâr ve nusûsü'l-ahbâr*. (Beyrut: Mûessestü'l-A'lemi li'l-Matbuat, 1992), I/59.

⁶⁷ Ebû Abdullah İbnü'l-Beyyî' Muhammed Hakim en-Nisâburî, *el-Müstedrek ale's-Sâihî ayn*. (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1915), “Kitâbu't-Tefsîr”, 41 (3643); Ebû'l-Feth Osman el-Mevsilî el-Cinnî, *el-Hasâis*. (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, t.y.), II/10. Ayrıca “Arap dilinde lahn” ile ilgili teferruatlı bilgi için bkz. Ahmet Karadavut, “Arap Dilinde Lahn’ın Doğuşu”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/7 (1997): 330; Şahabettin Ergüven, “Arap Dilinde Lahn’ın Ortaya Çıkışı ve İlk Görüntüleri”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (2007): 156.

⁶⁸ Ebû'l-Berekât Kemâleddin Abdurrahman b. Muhammed Enbârî, *Nüzhethü'l-elibbâ fî tabâkati'l-üdebâ* (Zerka: Mektebetü'l-Menar, 1985), 310. Şevki Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye* (Kahire: Dârü'l-Mârif, 1976), 13.

'Alâ (ö. 154/771) ve Hammâd er-Râviye (ö. 160/776) gibi isimler edebiyat alanındaki isnâdın ilk tabakasını oluşturmuşlardır. Bu isimler rivâyet tarihinin ilk mümessilleri olmakla birlikte aldıkları haberleri cahiliyeye veya güvenilir bir Araba dayandırdıklarını söylemişlerdir. Edebiyat alanında isnâd kullanımına neden gerek duyulduğu hususunda yapılan açıklamalarda ilk tabakaya gelene kadar Arap edebiyatının sözlü geleneğe dayandığı ve ilk tabakayla birlikte hafızadan yapılan rivâyeti doğrulamak ve onun sıhhatini ispat etmek için isnâda ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir.⁶⁹

Arap şiirinin câhiliye döneminde yazıya aktarıldığına veya tedvîn dönemine kadar şifâhî olarak aktarıldığına dair iki farklı görüş olsa da⁷⁰ hicri ilk asırdan itibaren yazıldığı ve sağlıklı bir intikal yoluyla günümüze kadar ulaştığı bir gerçektir. Muaviye (ö. 85/704) döneminde içerisinde şiir mecmualarının bulunduğu kütüphanelerin tesisi,⁷¹ Ömer b. Ebî Rabî'a'nın (ö. 101/719) şiir mecmuasının bu kütüphanede yer alması,⁷² hemen akabinde divanların ortaya çıkması, tabaka türü ve nahiv eserlerinin telif edilmeye başlanmış olması gibi hususlar klasik dönemlerde Arap şiirinin tedvîn ve rivâyet edildiğine dair önemli ipuçları niteliğindedir. İster yazılı isterse şifâhî olsun bu dönemlerden itibaren şiirin şair râvîler tarafından aktarıldığı aşîkârdır. Tıpkı hadis ilminde olduğu gibi bu râvîlerin görevleri şairlerin şiirlerini ezberlemek, inşad etmek ve rivâyet silsilesiyle birlikte aktarmaktır. Zira meşhur her şairin şiirlerini nakleden bir râvîsi bulunmaktaydı. Mesela cahiliye dönemi meşhur şairlerinden el-Ganevî'nin şiirleri; Evs b. Hacer, Züheyr, Hutay, A'shâ, Şemmâh ve Kab'dan oluşan isnâd zinciri ile aktarılmıştır.⁷³ Câhiliye döneminden sonra da şiir rivâyeti hızla devam etmiş, tedvîn dönemine kadar Hammâd er-Râviye (ö. 156/773), el-Mufaddal ed-Dabbî (ö. 168/785) ve Halef el-Ahmer (ö. 175/791), Ebû 'Amr eş-Şeybânî (ö. 213/828), Asma'î (216/831) gibi râvîler meşhur şairlerin şiirlerini sonraki nesle isnâdli bir şekilde aktarmış, bu alanda gerçekleştirilecek olan tedvîn faaliyetlerinin de öncüsü olmuşlardır. Bazen de bir şairin kasidesi meşhur olmuş, onu bütün kabilesi ezberlemiş, böylece o kaside kabilenin millî kasidesi halini almıştır. Bu durumda hem yazılı hem de şifâhî olarak bu kaside nesilden nesile aktarılmıştır. Amr bin Ümmü Külsûm'un muallakası böyledir. Kabilesi o kasideye tazim etmiş, küçük büyük herkes onu rivâyet etmiştir.⁷⁴

Arap kültürünün şifâhî alandan tedvîn alanına intikali, çeşitli alanlarda geniş telif hareketinin başlaması ile sonuçlanmıştır. Kur'ân ve hadis âlimleri, hadislerin tedvînine, hadis rivâyetlerinin sahîhîni sakiminden ayırt etmeye, râvîlerden hadis alma metodlarını ortaya koymaya önem veren ilk âlimler olarak bilinmektedirler. Hâlbuki temel İslâm bilimlerine yönelik bu koruma usulü edebiyat alanına dayanmaktadır. Karışıklığın temel sebebi ise edebiyât, şiir ve lügat-

⁶⁹ el-Bustânî, *Üdebâ*, 38.

⁷⁰ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-suarâ* (Kahire: Dârü'l-Mârif, 1982), I/252.

⁷¹ Nihad M. Çetin, *Eski Arap Şiiri*. (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1973), 24.

⁷² Ali b. Hüseyin b. Muhammed Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Egânî* (Beirut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabi, 1927), 78.

⁷³ Çetin, *Eski Arap Şiiri*, 23.

⁷⁴ Bustânî, *Üdebâ*, 37.

le uğraşan âlimlerin aynı zamanda kırâat ve hadis rivâyet eden râvîler olmalarıdır. Hicrî ikinci asırda, telifler çok büyük bir şekilde gelişmiş, şiir mecmuâları (kolleksiyonları) ortaya çıkmış, şiir divanları ve kabilelerin şiirlerini ihtiva eden divanları toplanmış ve seçkin şiir mecmuâlarının seçimi ve bunları insanlara sunma metodları çoğalmıştır. Öğretim, insanlara büyük kitapları sunmakla, edebiyat ve dil ile ilgili bir kısım kültürü korumakla, kendi vazifesini yerine getirmiştir. Buna ilââveten dildeki telif hareketinin ve divanların (şahıs ve kabilelerin divanlarının) peşe toplanması üzerinde de etkili olmuştur. Şiirle ilgili seçmeleri ve şâirlerin divanlarını şerh edenler ortaya çıkmış; ayrıca şâirlerin ve ediplerin biyografilerine dair telifler de çoğalmıştır. Üçüncü asırda ve daha sonraki asırlarda telifler ağırlık kazanmış ve ondan sonraki dönemlerde Endülüs ve Doğu'da paralel olarak telif alanı gelişmiştir. Bu bilgilerden anlaşıldığına göre edebiyat, şiir ve lügatle uğraşan âlimler de muhaddislerin isnâd metodundan faydalanmışlardır. Fakat bu metod câhiliye döneminde amatörce kullanılırken İslâmî dönemde sistemli bir hal almıştır. Hattâa birçok kırâat ve hadis râvîsi olan âlim, aynı zamanda şiir râvîyesi ve lügati tedvîn eden dil âlimlerinden sayılmıştır.⁷⁵ Bu nedenle de Arap kadim toplumlarında uzun süre şiir ve nesir ayrımı güdülmemiş, nesirler de mecazları tasvirleri ve melodik lafızlarıyla şiirsel bir anlatıma sahip olmuştur. Yine şiir râvîyelerinin ittifakla belirttiklerine göre İmruü'l-Kays (m. 545) ve Mühelhil (m. 525) dönemi şiirin en parlak dönemidir. Çünkü şifâhî de olsa isnâdı zikredilmiştir.⁷⁶

İsnâdlı rivâyet edilen edebi eserlerin râvîlerinde aranan özellikler ve bir rivâyetin kabul şartları, hadis başta olmak üzere diğer nakli ilimlerin rivâyet usulleriyle benzer niteliklerde olmuştur. Konuyla ilgili olarak Suyûtî'nin İbnu'l-Enbârî'den (ö. 328/940) naklen verdiği bilgiye göre lügat râvîsinin bir adam veya kadın, hür veya köle olabileceğini belirtmekte ve bu durum hadis usulündeki şartlarla benzerlik arz etmektedir. Yine Suyûtî, dilin emanet ve sıdk sahibi güvenilir râvîlerden alınabileceğini söylemekle birlikte ancak adil bir râvînin rivâyetinin kabul edileceğini ve bu râvî hususunda başkasının muvafakatına gerek olmadığını da ortaya koymak suretiyle hadis usulündeki isnâd sistemine benzer sıhhat şartlarının edebi metinler için de geçerli olduğuna dikkat çekmiştir.⁷⁷ Suyûtî'nin şartlarına ilââveten rivâyette buluş şartı aranmadığı, nâkilin müttehem (yalancılıkla itham edilen râvî) ve meçhul (meşhur olmayan ve insanların kendisini tanımadığı râvî) olmaması gibi şartlara da klasik edebiyat kaynaklarında rastlanmaktadır. Mesela Muhammed Sâdık er-Râfi'î lügat naklinde bulunması gereken şartları şöyle özetlemektedir:

- 1) Adâlet sahibi râvîden nakledilmiş olacak,
- 2) Meçhul bir râvî olmayacak,

⁷⁵ Bustânî, *Üdebâ*, 37. Ayrıca tedvin dönemiyle ilgili bkz. Nusreddin Bolelli, "Klasik Dönem Arap Şiirine Dair Önemli Kaynaklar ve Tesbitler II", *Şarkiyat Mecmuası* 12 (2008): 1-57.

⁷⁶ Bustânî, *Üdebâ*, 38.

⁷⁷ Ebü'l-Fazl Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-Mühzir fi ulûmi'l-luga ve envâihâ* (Kahire: Dârü İhyai'l-Kütübî'l-Arabiyye, t.y.), 107.

3) Mütevatir, âhad, munkatî' gibi rivâyet unsurlarına dikkat edilecek.⁷⁸

Başka ediplerde bu maddelendirme bulunmama ile birlikte şair ve râvîlerde birtakım şartların arandığı bilinmektedir. Nitekim hicri ilk üç asırdaki edebiyat eserlerinin rivâyet anlayışlarının sonraki dönemlerdeki bu tür usul çalışmalarına katkı sağladığı tartışılmaz bir gerçektir.

Arap edebiyatında kullanılan rivâyet terimleri gittikçe hadis usulüne yaklaşmış ve neredeyse aynı lafızlar kullanılmaya başlanmıştır. Yukarıda da işaret edildiği üzere bunun temel sebebi dil âlimlerinin aynı zamanda hadis râvîsi olmasıdır. Bahusus Suyûtî ve M. Sâdık er-Râfi'nin Arap diline yönelik çalışmalarına bakıldığında rivâyet terimlerini hadis usulüne benzer şekilde değerlendirdikleri görülmektedir. Örneğin;

Mütevatîr: Yalan üzerinde hemfikir olmaları mümkün olmayacak derecede çok sayıda kimsenin edebi rivâyeti,

Munkatî': Eser isnâdında bir râvînin düşürülmesi,

Mu'an'an: Lügat naklinde semaya, tahdise veya ihbara yönelik bir kalıp ile değil de "an" harfi cerriyle oluşturulan isnâd,

Mevzu': Masnû' anlamına gelen yalan ve çelişki bulunan rivâyet çeşidi... şeklindeki tanımlamalar bahsi geçen hususun kanıtları niteliğindedir.⁷⁹

İsnâdın Arap edebi metin ve eserlerinde kullanımı sadece ıstılahi alanda gerçekleştiğinden hareketle ortaya atılmış bir durum değildir. Nitekim rivâyetin yapılaş metodu, kullanılan aktarım lafızları, râvîlerin isimlendirmeleri, tabaka kavramları vb. gibi birçok husus isnâd sisteminin dil alanında da itina ile uygulandığının göstergesidir. Bu bağlamda dil alanında isnâdın hangi terimler çerçevesinde kullanıldığını incelemekte fayda vardır.

5.1. Arap Dili ve Belagatı Alanında Kullanılan Rivâyet Terimleri

Câhiliye ve tedvîn dönemleri arasında Arap edebiyatına dair rivâyet malzemesinin nakli esnasında geliştirilen rivâyet, râvî, tabaka, tenkid vb. gibi isnâda yönelik terimler, bunların kapsamı ve geçerliliği konusunda gerek müstakil gerekse usul eserleri içerisinde malumatlara yer verilmiştir. Özellikle hicri üçüncü asra kadar geçen dönemde isnâdın bir sistem halinde ortaya konulması amacıyla, râvî ve mervî ile ilgili geliştirilen terimler kapsamında tabaka anlayışı, cerh ve ta'dîle yönelik tenkid terimleri, râvînin rivâyet sayısı, yaşadığı süre ve râvîlerin itikâdî durumlarına yönelik terimler özellikle tabakât ve ricâl eserleri kapsamında inceleme konusu yapılmıştır. Araştırmanın hacmi dikkate alınarak Arap dili ve belâgatı eserlerinde yer alan bu terimlerden bazıları örneklerle ele alınmaya çalışılacaktır. İlk olarak râvîlerin birbirlerinden ri-

⁷⁸ Mustafa Sâdık er-Râfi, *Târîhu âdâbi'l-Arab* (Beirut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1974), 269.

⁷⁹ Arap edebi metinlerin naklinde kullanılan kavramlarla ilgili bkz. Suyûtî, *el-Müzhir fi ulûmi'l-luga ve envâihâ*, 78-107; er-Râfi, *Târîhu âdâbi'l-Arab*, 270.

vâyetleri hangi yollarla aldıklarını gösteren rivâyet sigaları, delaletleri ve kullanımları incelenecektir.

5.1.1. Hususi İsnâd Sigaları

Rivâyet denildiğinde ilk akla gelen unsurlardan birisi şüphesiz rivâyet esnasında kullanılan özel aktarım ifadeleridir. Bu nedenle de nakli ilimlerin hemen hepsinde sened içerisinde yer alan isimleri birbirine bağlayan lafızların özenle seçilmesi gerektiğinin altı çizilmiştir. Bu bağlamda hem bu lafızların linguistik açıdan Arap dilini ilgilendirmesi hem de tıpkı hadis ilminde olduğu gibi Arap edebiyatında edebî bir metin veya eserin nakli için özel birtakım rivâyet lafızları kullanılmış olması bakımından söz konusu lafızlar konumuz için önem arz etmektedir.

İlk dönem İslâm âlimleri isnâd ile sened farkını rivâyet lafızlarına bağlamışlar ve senedin râvilerin isim veya isimlerinden ibaret olduğunu, isnâdın ise râvilerin sırasıyla isimlerini “ahberenâ, haddesenâ, enbeenâ, enne, an” gibi özel lafızlarla zikretmek anlamına geldiğini söylemişlerdir.⁸⁰ Hata bu lafızların önemine işaretle Şu'be b. Haccâc, senedinde “ahberenâ” ve “haddesenâ” lafızları bulunmayan hadislerin değersiz olduğunu belirtmiştir.⁸¹ Klasik Arap edebiyatına dair eserler incelendiğinde de bu hassasiyet açıkça görülmektedir. Nitekim ilk dönem dil âlimleri eserlerinde kullanmış oldukları haddesenâ/haddesenî, ahberenâ/ahberenî, beleganâ/beleganî, endeşenâ/enşedenî, semi'a/semi'tü, ravâ/yurvâ/ruviye, ‘an ve diğer rivâyet lafızlarının anlamı, bunların ittisâle ve sema'ya delaleti ve bir rivâyet lafzı olarak kullanılıp kullanılmadığı konusunda görüşlerini bildirmişlerdir. Örneğin haddesenâ/haddesenî sigasını ilk kullananın Sîbeveyhi olduğu söylenmektedir. Nitekim Sîbeveyhi hocası Yunus, Halîl b. Ahmed, Ebû'l-Hattâb ve İsa b. Ömer'den yapmış olduğu rivâyetlerde haddesenâ lafzını kullanmıştır.⁸² Ayrıca bu lafzı sadece belli bir isimden nakilde bulunurken değil aynı zamanda bilinmeyen birinden metin naklederken de kullanmış ve bu durumda alışılmışın dışına çıkarak “Haddesenâ men lâ nettehimu ennehû semi'a mine'l-Arab” şeklinde meçhul şahıslara atıfta bulunmuştur.⁸³

Sîbeveyhi dışında Ebû Zeyd, Ebû Hâtim, Müberrid, İbnu'l-Mu'tez gibi dil âlimleri de eserlerinde haddesenâ/haddesenî sigasını kullanmışlardır. Örneğin haddesenâ sigasını zikrettiği isnâdlı rivâyetlerin muttasıl olduğunu vurgulayan Ebû Zeyd'in talebelerinin rivâyeti olan eserinde Müberrid, İbnu'l-Arabî ve Sa'leb'den yaptığı nakiller bu fiille nakledilmiştir.⁸⁴ Yine Ebû Hâtim diğer el-Ezdâd yazarı Asma'î'den farklı olarak bu sigayı sadece rivâyet lafzı olarak değil

⁸⁰ Raşit Küçük, “İsnâd”.

⁸¹ Ebû Muhammed b. Hallad Hasan b. Abdurrahman er-Râmihürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fasil beyne'r-râvi ve'l-vâi*. (Beirut: Dârü'l-Fikr, 1971), 517.

⁸² Ebû Bişr Amr b. Osman b. Kanber el-Harisi Sîbeveyhi, *Kitâbu Sîbeveyhi* (Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1977), I/79, 155, 249, 255, 271, 346, 353, 347, 405, 409; II/83, 96, 113, 213, 311, 315, 319, 337, 355, 361, 401, 415; III/101, 119, 140, 242, 324, 337, 347, 36, IV/93, 159, 183.

⁸³ Sîbeveyhi, *Kitâbu Sîbeveyhi*, I/245.

⁸⁴ Ebû Zeyd Said b. Evs b. Sâbit el-Ensârî Ebu Zeyd el-Ensârî, *en-Nevâdir fi'l-luga* (Beirut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1967), 245, 346, 358, 388.

aynı zamanda “sened zikretme” anlamında da kullanmıştır.⁸⁵ Daha birçok örnekte görülebileceği üzere haddesenâ/haddesenî sigası, klasik Arap edipler tarafından isnâdlarda, özellikle hocalarından yapılan nakillerde ittisale veya sema’ya delalet için kullanılmıştır.

Haddesenâ’nın ittisal ifade etmesine karşın yine sıkça kullanılan rivâyet lafızlarından olan “an” sigası genellikle inkitaya delalet eder nitelikte kullanılmış, kısmen ittisal içerdiği görülmüştür. Örneğin Halîl b. Ahmed ve İbnu’l-Mu’tez gibi dil âlimleri Hz. Peygamber’den (s.a.v) ve sahabilerden yaptıkları nakillerde bu lafzı kullanmışlardır. Bu durum ise kendileriyle görüşmeleri mümkün olmayan bir tabakadan nakli içerdiği için inkitaya delalet eder mahiyette bir kullanımdır.⁸⁶ Bunun yanında az da olsa dil eserlerinde bu siganın yer yer ittisale delalet ettiği de görülmektedir. Mesela İbnu’s-Sikkît mülaki olma olasılığı düşük râvîlerden nakillerde bu lafza yer verirken aynı zamanda Kisâî, Yunus ve Ebû Ubeyde’den rivâyetlerinde olduğu gibi muttasıl isnâdlarında da bu sigayı kullanmıştır.⁸⁷ Bu durum edebî eserlerin naklinde kullanılan “an” sigasının hem ittisale hem de inkitaya delalet ettiğini göstermektedir.

Bu çalışmanın amacı senedin ittisalini belirlemek değil hangi lafızların Arap dili kaynaklarında rivâyet sigası olarak kullanıldığına tespitidir. Bu nedenle bahsi geçen veya daha sonra zikredilecek terimlerin rivâyet unsuru olarak kullanılmış olması bizim için yeterlidir. Nitekim yukarıda zikredilen terimlerde olduğu gibi “ahberenî/ahberenâ” ifadesinin de bu lafızlar kapsamında kullanıldığını görmekteyiz. Dil âlimlerinin ustası olarak nitelendirilen Sîbeveyhi hocaları arasında sadece Yûnus b. Habîb’den ahberenâ/ahberenî sigasıyla yedi rivâyette bulunmaktadır. Bunun dışında daha birçok malum veya mübhem rivâyetlerinde bu kalıbı kullanmıştır.⁸⁸ Yine Kufe dil ekolü temsilcilerinden sayılan Ferrâ da ahberenâ sigasını kendisinin medâr râvîlerinden olan Hibbân b. Ali’den yaptığı rivâyetlerde sıkça kullanmıştır.⁸⁹ Hibbân b. Ali ile Ferrâ arasında hoca-talebe ilişkisi olduğu bilinmektedir. Bu nedenle bu lafız kendisinin sağlam isnâdlarında yer alan önemli bir siga konumundadır.

Hadis rivâyetinde sık kullanılan lafızlardan olan “Semi’tü” ifadesi Arap dili eserlerinde de rivâyet sigası olarak değerlendirilmiş ve genellikle sema içerikli olduğu anlaşılmıştır. Klasik Arap dilinin banilerinden sayılan Kisâî (ö.189/805) yaptığı nakillerin birçoğunda bu sigayı tercih etmiştir. Semi’a fiilini kullandığı isnâdların genelinde yer ismi zikretmiş ve böylelikle bu rivâyetin semaya delalet ettiğini vurgulamıştır.⁹⁰ Yine Kisâî’nin talebesi olan Ferrâ’nın rivâyetlerinde bu

⁸⁵ Asmaî, Sicistânî, İbn-Sikkît, *Selâse kütüb fi’l-‘ezdâd: li’l-‘Asmaî ve li’s-Sicistânî ve li’İbni’s-Sikkît* (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, t.y.), 83, 124, 147.

⁸⁶ Ebû Abdurrahmân Halîl b. Ahmed b. Amr el-Ferahidi Halîl b. Ahmed, *Kitâbü’l-ayn*. (Beyrut: Müessesetü’l-A’lemi li’l-Matbuat, 1988), IV/11, 92, 97; VI/180; VIII/29, 82; Ebû’l-Abbas Abdullah b. Muhammed b. Cafer İbnu’l-Mu’tez, *el-Bedi’* (Beyrut: Dâru’l-Cîl, 1990), 77,109.

⁸⁷ Ebû Yusuf Yakub b. İshak el-Huzistani İbnu’s-Sikkît, *İslâhü’l-mantık* (Kahire: Dâru’l-Mârif, t.y.), 86,108; a.mlf., , *Kitâbü’l-ibdâl* (Kahire: Mecmaü’l-Lugati’l-Arabiyye, 1978), 4, 16, 17.

⁸⁸ Sîbeveyhi, *Kitâbu Sîbeveyhi*, I/226; II/261, 276; III/16, 267, 450; IV/397.

⁸⁹ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyad b. Abdullah ed-Deylemî el-Ferrâ, *Meâni’l-Kur’ân* (Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1980), 60-62.

⁹⁰ Ebü’l-Hasan Ali b. Hamza b. Abdullah el-Kisâî, *Meâni’l-Kur’ân*. (Kahire: Dâru Kuba, 1998), 88-259.

lafzın sık kullanımı göze çarpmaktadır. Ferrâ'nın bu ifadeyi eserinde 200'ün üzerinde kullanması hocasının üslubunu devam ettirdiği anlamına gelebileceği gibi Kisâî'nin bulunmadığı isnâdlar göz önüne alındığında bizzat işiterek rivâyette bulunduğu sonucunu da vermektedir.⁹¹ Nitekim bu iki âlim Arap dilinin kaynağından öğrenilmesine önem verdikleri için bizzat bedevi Arap kabilelerinden nakilde bulunmuşlardır. Bu da eserlerinde kullandıkları “kavlü'l-Arab” veya “ba'dul Arab” ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu âlimlerin yanı sıra Sîbeveyhi,⁹² Halîl b. Ahmed,⁹³ Asma'î,⁹⁴ Ebû Hâtîm⁹⁵ gibi önemli dil üstadları yapmış oldukları edebî nakillerde işitmeye delalet ettiği anlaşılan “Semi'tü” kavramını kullanmışlardır.

Hadis isnâdında geçen ve zamanla delaletleri konusunda sistematik bir hal alan rivâyet lafızlarının tamamına yakını Arap edebiyatında da kullanılmış,⁹⁶ hatta birçoğu menşe olarak klasik Arap dili eserlerine dayandırılmıştır. Bu nedenle de lafızların hepsini tek tek ele almak yerine buraya kadar verdiğimiz lokal örneklerle iktifa ediyoruz.

5.1.2. Dönem Bildiren Kavramlar

İslâm tarihinde nesil, kuşak, dönem kavramlarıyla özdeş kullanılan tabaka terimi “aynı veya yakın dönemde yaşayan, yaşları aynı veya birbirine yakın olan ya da birbiri ardından gelen insan grupları”nı ifade eder.⁹⁷ Bu nedenle de İslâmî terminolojide tabaka düzeninde tasnif edilen eserlere “tabakât” adı verilmiştir. Bu anlam bağından hareketle isnâd açısından ıstılahi bir tanım yapılacak olursa “tabaka” kavramı, yaş ve isnâdda veya sadece isnâdda birbirine yakîn/benzer olan kimselerin meydana getirdiği râvî grupları olarak tanımlanır.⁹⁸ İsnâdın kullanıldığı bütün nakli ilimlerde vazgeçilmez bir kavram olan tabakayı ifade etmek için birden fazla terim kullanılmıştır. Bu terimlerin kullanıldığı alanlar dolaylı olarak rivâyet/isnâd barındıran alanlar olarak tanımlanmıştır. Klasik Arap edebiyatı da bu kavramın çeşitli versiyonlarıyla kullanıldığı sahalar arasındadır. Bu alanda dönem bilgisi derleyen ilk eser olarak Ebû Zeyd el-Kureşî'nin *Cemheretü eş'ârî'l-'Arab* isimli eserine işaret edilmektedir. Bir klasik Arap şiiri antolojisi mahiyetinde hazırlanan eserde şairlerin yaşadıkları dönemlere işaret edildiği gibi farklı kategoriler oluşturulup şiirlerindeki özelliklere göre muallakât, mücemherât, müntekayât, müzehhebbât, merâsî,

⁹¹ Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, I/41, 51, 142, 152, 164, 173, 215, 216, 217; II/298, 322.

⁹² Sîbeveyhi, *Kitâbu Sîbeveyhi*, II/92,214.

⁹³ Sîbeveyhi, *Kitâbu Sîbeveyhi*, IV/455.

⁹⁴ Ensârî, *en-Nevâdir fi'l-luga*, 473.

⁹⁵ Ensârî, *en-Nevâdir fi'l-luga*, 470.

⁹⁶ Rivayet lafızlarının Arap Dili alanında kullanımı ile ilgili verilen klasik eserlerin yanı sıra Türkiye'de özgün bir tez çalışması yapılmıştır. Bkz. Nilüfer Yorulmaz Kalkan, *Hicri İlk Üç Asır Arap Dili ve Belagatı Kaynaklarında Rivayet Sistemi* (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, 2017).

⁹⁷ İbn İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, "t-b-k" md.

⁹⁸ Ebû'l-Fazl Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Tedribü'r-râvi fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî* (Medine: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1959), 637; Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 301.

meşûbât, mülhemât şeklinde sınıflandırmaya tabi tutulmuşlardır.⁹⁹ Bu eser daha çok şiir çeşidine göre bir tasnif uyguladığı için zamansal olarak tabakât türü sayılabilecek ilk eser daha sonraki dönemlerde Asma'î tarafından kaleme alınmış olan *Fuhûletü's-su'ara* isimli eserdir. Söz konusu kaynak Ebû Hâtim es-Sicistânî ve Asma'î arasında geçen râvîlerin isim, künye, şiirdeki yetkinliği, yaşadığı dönemle ilgili soru-cevaplarından müteşekkildir. Dağınık da olsa râvîlerin yaşadığı dönemle ilgili bilgileri bu eserde bulmak mümkündür.¹⁰⁰ Sonraki yıllarda bu eser üzerinde çalışan İbn Sellâm el-Cumahî (ö. 231) Asma'î'nin dağınık halde belirttiği dönem bilgilerini *Tabakâtu fuhûli's-su'arâ* isimli eserinde sistemleştirmiştir. Ele aldığı kırk râvîyi on tabakaya, her tabakayı da dört gruba ayırmış, yaşadıkları yerlere göre de sınıflandırmaya tabi tutmuştur. İbn Sellâm edebiyat alanında râvîlerin tabakalara ayrılmasının hikmetini râvîlerin ihtilafı durumunda kendi dönemlerinde meşhur olan şairlerin daha kolay tespit edilmesi şeklinde açıklamıştır.¹⁰¹ Bu durumda dil alanında tabakâtın ortaya çıkmasındaki temel hususun, insanların kendilerine rivâyet edilen edebî malzeme konusundaki ikna ihtiyacı olduğu söylenebilir. Hemen hemen aynı yıllarda hadis alanında da tabakât çalışmaları yapılmış, benzer bir kaygı ve sistematik ortaya konulmuştur. Nitekim bu alanda en meşhur müelliflerin başında gelen İbn Sa'd (ö. 230) telif ettiği *Tabakâtu'l-kubrâ* isimli eserinde sahabe, tabiîn, tebe-i tabiîn gibi sınıflandırmanın yanında Medine, Mekke, Tâif, Yemen, Yemâme, Kûfe, Basra gibi bölgelere göre de râvî tasnifleri yapmaktadır.¹⁰² Hakeza sonraki yıllarda yaşamış olan İbn Kuteybe (ö. 276) de *Tabakâtu's-su'arâ* isimli eserinde daha sağlıklı bilgi temini için şairlerin yaşadıkları dönem, şehir, künye, kabile bilgilerine yer verdiğini ifade etmektedir.¹⁰³

Bütün bu çalışmalardan anlaşılmaktadır ki klasik Arap literatüründe özellikle şiir alanında râvîlerin birtakım sınıflamalara tabi tutulmaları, benzer bir uygulamanın hadis alanında da ortaya konulması ilim dallarının teşekkülünde yaşanan problem ve çözüm yollarının benzerliğine işaret etmektedir. Edebiyat alanında tesis edilen bu usul hafızalarda korunan edebî malzemenin doğru aktarımını sağlayan isnâd sistemi çalışmalarına büyük katkı sağlamıştır.

Bahsi geçen tabakât eserlerinde râvîler birçok kritere göre tabakalara ayrılmış olsa da isnâd sistemini yakından ilgilendiren en temel ayırım zaman/nesil açısından tabakât kavramıdır. Zira bu durum râvîlerin birbiriyle görüşüp görüşmediğini tespit için önemli kriterlerden biridir. Bu nedenle de araştırmanın bu kısmında râvîlerin yaşadıkları dönemlere işaret eden tabakât kavramları üzerinde durulacak, klasik Arap literatüründe en sık rastlanan zaman ifadeleri olan Cahiliyyûn, İslâmiyyûn, Muhadramûn, Sahâbiyyûn, Tâbiîn, Tebei tâbiîn, Muvelledûn gibi ifadeler

⁹⁹ Muhammed b. Ebi'l-Hattab Ebû Zeyd el-Kureşî, *Cemheretu eş'ari'l-Arab fi'l-cahiliyye ve'l-İslâm*. (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1986), I/113, 379, 431, 491, 534, 617, 693.

¹⁰⁰ Ebû Saîd Abdülmelik b. Kureyb b. Ali el-'Asmaî, *Fuhûletü's-su'arâ* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Cedid, 1980), I/16.

¹⁰¹ Ebû Abdullah Muhammed İbn Sellâm el-Cumahî, *Tabakatu fuhûli's-su'arâ* (Kahire: Matbaatü'l-Medeni, t.y.), I/24.

¹⁰² Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zührî İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kubrâ (Kitabü't-Tabakati'l-kebir)*. (Beyrut: Dâru Sadır, 1968), II/5; III/5; V/418, 424; VI/413; VII/346, 350.

¹⁰³ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-su'ara*. (Kahire: Dâru'l-Mârif, 1982), I/38.

inceleme konusu yapılacaktır.

Tabakât eserleri içerisinde Arap dil âlimlerinin en çok üzerinde durdukları kavram “Cahiliyyûn”dur. Çünkü Arap şiirinin temellerinin atıldığı dönem bu dönemdir. Genel ifade ile Kur'ân'ın nüzulünden önceki döneme işaret eden bu kavrama zamansal açıdan bir başlangıç tayin etmek zordur. Nitekim klasik dil üstadları da bu konuda hemfikir olamamışlardır. Her ne kadar İbn Kuteybe ilk Câhiliye şairinin Mühelhil (ö. m. 530) olduğunu söylese de bu konuda farklı fikir beyan eden âlimlerin sayısı oldukça fazladır.¹⁰⁴ Asma'î'ye göre cahiliyyûn dönemi şiirleriyle en meşhur kabileleri Rabî'a ve Kays olup bu tabakanın en meşhur şairleri ise Muhelhil, el-Murakkîş el-Ekber, el-Murakkîş el-Asgar, Sa'd b. Mâlik, Tarafe b. el-Abd, Amr b. Kamî'a, Hâris b. Hilizze Mütelemmis, A'şâ, Müseyyeb b. Ales isimli şairlerdir. Yine teşbih sanatını en iyi kullanan şairin İmriû'l-Kays olduğuna dair bilgileri de tabakât eserlerinde bulmak mümkündür.¹⁰⁵ Cahiliyyûn tabakasının henüz şifâhî geleneğin hüküm sürdüğü, yazı ve yazı malzemesinin kısıtlı olduğu bir dönemde hüküm sürmesine rağmen Arap şiirinin zirve yılları olarak nitelendirilmesi, edebiyat metinlerinin naklinde şifâhî unsurların önemine işaret etmektedir.

Cahiliyyûn döneminden hemen sonra başlatılan İslâmiyyûn tabakası, İslâm'ın zuhurundan sonra ismi zikredilmiş, daha önceki şifâhî ve yazılı kaynaklarda geçmeyen edipleri kapsamaktadır. Bu dönemin başlangıcında dil âlimlerinin icması olduğunu gösteren bir ifadesinde Asma'î, Ahtal ile ilgili olarak “Cahiliyyûn döneminde bir gün yaşasaydı ona İslâmiyyûn demezdim” şeklindeki sözlerle hem Câhiliye şiirinin değerine hem de Ahtal'ın İslâmiyyûn oluşuna vurgu yapmıştır.¹⁰⁶ İslâmiyyûn devrinin, dönemin ediplerine göre Emevîler'in sonuna kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu dönemin son ismi olarak da Hidâş b. Bîşr (ö. 134/751) gösterilmiştir.¹⁰⁷ Ahtal, Zu'r-Rumme, Küseyyir, Cerîr b. Atiyye ve Ferazdak bu dönemin hatırı sayılır râvîleri arasında sayılır. Bu isimlerden de anlaşılacağı üzere, bir râvînin İslâmiyyûn olarak nitelendirilmesi sadece bu dönemde yaşamasıyla ilintilidir. Zira söz konusu râvînin Müslüman olup olmaması durumu değiştirmez. Nitekim ismi geçen râvîlerden Ahtal'ın Müslüman olmadığı kayıtlarda geçmektedir.¹⁰⁸ Bu dönemde yaşamış şairlerin inşad ettiği, râvîlerin rivâyet ettiği şiirler ve edebî metinlerle ihticac edilebileceği konusunda klasik Arap edebiyatı alimleri arasında görüş birliği vardır. Nitekim cahiliyyûnun devamı niteliğindeki bu dönem şiiri sanatsal anlamda üst düzey, tema olarak da geniş bir yelpazeye sahiptir.¹⁰⁹ Bununla birlikte sınırlı sayıda da olsa İslâmiyyûn dönemine ait şiirlerin edebî zevk anlamında kalitesiz olduğunu vurgulayanlar olmuştur. Bu görüşü destekleyenler tarafından Hz. Ömer'den rivâyet edilen şu söz sıkça dillendirilmiştir:

¹⁰⁴ İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-suarâ*, I/141.

¹⁰⁵ 'Asmaî, *Fuhûletü's-suarâ*, I/18; el-Cumahî, *Tabâkatu fuhûli's-suarâ*, I/40.

¹⁰⁶ 'Asmaî, *Fuhûletü's-suarâ*, I/13.

¹⁰⁷ Cumahî, *Tabâkatu fuhûli's-suarâ*, II/533.

¹⁰⁸ Hayreddin Zirikî, *el-A'lâm: Kamûsu terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-Arab ve'l-müstarebin ve'l-müsteşrikin* (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 1984), V/123.

¹⁰⁹ Suyûtî, *el-Müzhir fi ulûmi'l-luga ve envâihâ*, II/414, 415.

Şiir bir kavmin diliydi ve onlar için ondan daha sahîh bir ilim yoktu. Sonra İslâm geldi ve Arap şiirden uzak durulup cihad ve gazvelerle meşgul olundu. Şiir rivâyetine hoş bakılmadı. Müslümanlar dünyanın dört bir yanına yayılıp yerleşik hayata geçilince eski edebî zevklere geri dönüş yaşandı. Fakat ne divanlara ne de kitaplara müracat ettikleri için çok azı hafızalarda kaldı. Büyük bir kısmı ise yaşanan ölümlerle kaybolup gitti.¹¹⁰

Bazı dil âlimlerinin tasnifine göre ikinci tabaka bazılarında göre İslâmiyyûn tabakasına dahil olan bir diğer grup Muhadramûn'dur. Sözlükte rubâî mücerred fiillerden olan "had-ra-me" kökünden türeyen bu isim sözlükte "sünnet olmamış adam, acı mı tatlı mı olduğu bilinmeyen su, babası beyaz olduğu halde kendisi siyah olan çocuk, nesebi karışık insan, erkek davar eti mi yoksa dişi davar eti mi olduğu bilinmeyen et, tatsız yemek, düşük rütbeli kişi, kölenin doğurduğu çocuk, anası babası bilinmeyen kimse" gibi manalara gelmektedir. Sözlük anlamı dikkate alındığında bütün manalarında belirsizlik ön plana çıkmaktadır. Bazı dil alimlerine göre "cahiliye ve İslâm devrini gören kimse" manasında "muhadrim" şeklinde okunması da doğrudur.¹¹¹ Arap edebiyatı ıstılahında "durumu belli olmayan/karışık hal ve durum" gibi lugavî manalarıyla irtibatlı olarak muhadram kelimesi, "Ömrünün bir kısmını cahiliyede, bir kısmını ise İslâm devrinde geçirmiş şair ve râvîlere verilen isimdir" denir. Tariften de anlaşılacağı üzere mahadramûn, Hz. Peygamber ve sahâbe ile mülaki olup olmadığına bakılmaksızın bu dönem içerisinde yaşamış kimselerdir.¹¹² Bununla birlikte İbn Kuteybe sadece Hz. Peygamber'in vefatından önce Müslüman olan şair ve râvîleri muhadramdan saymaktadır. Diğer birçok dilci buna itiraz mahiyetinde Lebîd b. Rabî'a ve Nâbiga el-Ca'dî gibi Hz. Peygamber'in vefatından sonra Müslüman olan râvîleri de muhadramûn kapsamında değerlendirmiştir.¹¹³ Bu bağlamda muallaka şairleri olan Lebîd el-Âmirî ve Kâ'b b. Züheyr ile Hassân b. Sâbit el-Ensârî, Nâbiga el-Ca'dî, Ebû Züeyb Hüzeli ve Mütemmim b. Nüveyra vs. muhadramûn olarak nitelendirilen şairlerdendir.¹¹⁴ Hatta Suyûtî'ye göre Câhiliye ve İslâm'a şahit olmuş Müslüman şairler bile muhadram olarak tanımlanmaktadır.¹¹⁵ Nitekim hadis ıstılahına göre Müslüman olmayan kimse söz konusu dönemlerde de yaşasa muhadram sayılmaz.¹¹⁶ Muhadramûn olarak nitelenen tabakanın araştırma alanımızla ilgili olan kısmı itikâdî durumları değil, şairin/râvînin tabakasının tespitiyle ilgilidir. Bu nedenle de zamansal açıdan bu tabaka içerisinde değerlendirilen bütün şair ve râvîlerle klasik Arap edebiyatı

¹¹⁰ Cumahî, *Tabâkatu fuhûli's-şuarâ*, I, 24.

¹¹¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, "h-d-r-m" md; Zebîdî, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, "h-d-r-m" md.

¹¹² İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, "h-d-r-m" md; el-Cumahî, *Tabâkatu fuhûli's-şuarâ*, I/24; Suyûtî, *el-Müzhir fi ulûmi'l-luga ve envâihâ*, I/236.

¹¹³ Ebû Ali Hasan b. Reşik el-Ezdi İbn Reşik el-Kayrevani, *el-Umde fi mehâsini's-şî'r ve âdâbih*. (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1988), I/113.

¹¹⁴ Ebû'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Ahmed b. Abdüllatif Zebîdî, *Sâihî -i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1985), I/33.

¹¹⁵ Suyûtî, *el-Müzhir fi ulûmi'l-luga ve envâihâ*, II/415.

¹¹⁶ İbnü's-Salâh el-İmâm Ebû Amr Osmân b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî, *Ulümü'l-hadis (Mukaddimetu İbni's-Salâh)* (Dimaşk: Dârü'l-Fikr, 1404), I/303.

alanında ihticac edilebilir.¹¹⁷

Arap literatürü dönem tasnifine göre şair ve râvî tabakalarının sonuncusu “Müvelledûn” dönemidir. Zira bu isimlendirme sadece edebîî metinlerin rivâyetinde kullanılan bir kavramdır. Sözlükte “doğurmak” anlamındaki “vilâd” kelimesinden türeyen kavram “sonradan icat edilip ortaya konan şey” demektir.¹¹⁸ Klasik Arap edep literatüründe ise “İslâmiyyûn ve Muhadramûn dönemlerinden sonra yabancı unsurlarla karşılaşma dönemi” olarak nitelendirilmiş ve Arapça üzerinde olumsuz etkilerinin görüldüğü gerekçesiyle bu dönemin edebîî malzemesinin hüccet değerinin olmadığı görüşü ağırlık kazanmıştır.¹¹⁹ Bu dönemin başlangıcı ile ilgili tam bir aralık belirtilemese de kudemânın ekserisi bu tabakayı Emevi dönemi itibariyle başlatmaktadır. Zira buna delil olarak söz konusu dönemde yaşayan Abdullah b. Zübeyr el-Esedî, Fudâle b. Şerîk, İbn Rukayyât, Kümeit b. Zeyd gibi şairlerin müvelled olarak isimlendirilmeleri gösterilebilir.¹²⁰ Her ne kadar bu dönem râvîlerin rivâyetleri ihtiyatla karşılanırsa da belâgat alanında Arap olan ve olmayan her dönem şair ve ediplerinin ifadesi metin kanıtı açısından geçerli sayılmıştır. Arap asıllı olmayan Beşşâr b. Bürd ile (ö. 167/783-84) başlayan şairler grubuna müvelledûn adı verilmesi, onların bu ayrımı yapan âlimlerin yaşadığı döneme göre yeni olmasından kaynaklanmaktadır. Abdülkâdir el-Bağdâdî, müvelledûna ait şiirlerin sözlük ve gramerde kesinlikle metin kanıtı olarak gösterilmemesi gerektiğini söyler.¹²¹ Bunun gibi Süyûtî'nin Ahtal, Feræzdak ve Cerîr b. Atiyye'nin şiirlerini delil göstermesi; Zemahşerî'nin Ebû Temmâm'ın gramer açısından hüccet olduğunu belirtmesi; Sîbeveyhi'nin de Beşşâr b. Bürd'den nakillerde bulunması müvelledûn dönemi edebiyat malzemesinin dilde kanıt olduğunun göstergelerindedir.¹²² Bazı dil âlimleri klasik Arap edebiyatı râvî tabakalarını altıya kadar çıkartmıştır. Buna göre ilk üç tabakadan sonra müvelledûn (Beşşâr b. Bürd ve Ebû Nüvâs gibi mütekaddimûndan sonra gelenler), muhdesûn (Ebû Temmâm ve Buhtürî gibi daha sonra gelenler), müteahhirûn (Ebû't-Tayyib el-Mütenebbî gibi muhdesûndan sonra gelenler) tabakaları gelir. Ancak Bağdâdî'ye göre dördüncü tabakadan itibaren şairlere şâhid olarak başvurulmadığından müvelledûndan başka sınıflamalar yapmak anlamsızdır.¹²³

İlk dönem Arap dili kaynaklarında tasnifi gerçekleştirilen ve kendine özgü kavramlar geliştirilen tabakât literatürü, bu alanda sağlam bir nakil sistematiğinin varlığının da kanıtıdır. Aynı zamanda Arap dilinin gelişigüzel oluşturulmuş derleme bir dil değil, sağlam kaynaklardan

¹¹⁷ el-Cumahî, *Tabâkatu fihûli's-suarâ*, 1/24. Muhadramûn hakkında geniş bilgi için bkz. Osman Bilgen, “Muhadramların Hadis İlimindeki Yeri”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XVII/1 (2015): 281-322.

¹¹⁸ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, "v-l-d" md.

¹¹⁹ Ferra, *Meani'l-Kur'ân*, II/353.

¹²⁰ Asmaî, *Fuhuletü's-suara*, I/16.

¹²¹ Abdülkadir b. Ömer b. Bayezid Abdülkadir el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb ve lübbu lübâbi lisani'l-Arab* (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1979), I/5.

¹²² Suyûtî, *el-Müzhir fi ulûmi'l-luga ve envâihâ*, 265; Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb ve lübbu lübâbi lisani'l-Arab*, I/6.

¹²³ Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb ve lübbu lübâbi lisani'l-Arab*, I/6; Konu hakkında geniş bilgi için bkz. Rahmi Er, “Müvelledûn”, *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 32: XXXII/227.

beslenen tam bir edebiyat dili olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

5.1.3. Cerh ve Ta'dîl Kavramları

Arap literatürünün sonraki nesillere aktarımı konusunda kullanılan lakap, künye, isim, rivâyet lafızları, tabaka terminolojisi gibi râvîlerin güvenilir olup olmadığına yönelik geliştirilen birtakım Cerh ve Ta'dîl kavramlarına da rastlamak mümkündür. Bu bağlamda Arap dili ve edebiyatı âlimleri, dil kaynağının sıhhatini ve bu kaynaktan nakilde bulunanların ehliyetlerini tesbit ederken cerh ve ta'dîl metodunu geniş biçimde kullanmışlar, edebi malzemeyi kendilerinden aldıkları kimselerin doğru sözlü, güvenilir ve âdil olmalarını şart koşmuşlardır.¹²⁴ Bu amaçla dil ve edebiyat âlimlerinin tenkide tâbi tutulduğu tabakât eserlerini kaleme almışlardır. Şairlerin veya râvîlerin rivâyetteki kabiliyetleri ve güvenilirlik derecelerine göre sıralanan ve ta'dîl anlamı taşıyan fahl, matbû', muflik, fasîh, sâlih, hüccet, sika vb. terimlerin yanında cerh amaçlı kullanılan sâkit, fâsık, zayıf, kezzâb, müfsid vb. kavramlara da rastlamak mümkündür.

Örneğin bir râvînin fahl (üstâd, timsâl, usta...) sayılabilmesi için en az beş şiirinin olması, şiirlerinde Arap dili inceliklerinin yer alması, sanatsal ifadeler barındırması, müvelled râvî olmaması, kendisinden rivâyette bulunulan meşhur bir râvî olması gibi şartlar aranmaktadır. Hatta bu şartlardaki kararlılıklarını göstermek amacıyla dil âlimleri “Keşke beş kaside daha rivâyet etseydi de fahl olsaydı” şeklinde rivâyet sayısının râvî güvenilirliğinde önemine dikkat çekmişlerdir.¹²⁵ Yine bu kavram üzerinde duran Ebû Hâtim “Fahl ile diğer râvî arasındaki fark, cins bir atla yavru deve arasındaki farka benzer”¹²⁶ ifadesiyle güvenilirlik derecesi yüksek şairlerden rivâyetin önemine dikkat çekmiştir. Bu bağlamda Cerîr ve Ferezdâk gibi şairlerin cumhur ulemanın görüşüyle fahl râvî sayıldığı klasik kaynaklarda yer almaktadır.

Öte yandan fahl kadar olmasa da bir alt seviye olarak nitelendirilen “Matbû'/Metekellif” vasfı “şiire kulağı yatkın ve ona karşı algı hassasiyeti yüksek, kafiyeler konusunda yetenekli olmakla birlikte fahlin gerektirdiği şartlardan birini taşımayan râvî” olarak tanımlanmaktadır.¹²⁷ Meşhur râvîlerden olan Zühre ve Hutay gibi isimler de matbu vasfıyla anılmaktadır.¹²⁸ Ta'dîl terimlerinden Müflîk'le ilgili olarak “şiirinde sanatsal ifadeleri kendine hayran bırakan tarzda kullanan râvî”¹²⁹ tarifi yapılırken Beşşâr b. Bürd ve Hammâd gibi râvîler bu kapsamda değerlendirilmiştir. Suyûtî'nin ifadesiyle “hüsnü'l-luga”¹³⁰ şeklinde yorumlanan “fasih” olma mahareti; Lebîd b. Rabî'a örneğinde olduğu gibi “Bazı kusurlar barındırmakla birlikte zayıf veya uydurmacı

¹²⁴ Emin Âşıkutlu, “Cerh ve Ta'dîl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1993).

¹²⁵ Sicistânî Ebû Hâtim Sehl b. Muhammed el-Cuşemi Ebû Hâtim, *Fuhûletu's-suarâ* (Bursaîd: Merkezi'd-dirasati ve'l-buhusi'l-İslâmiyye, 2015), 35-53,75-79.

¹²⁶ Ebû Hâtim, *Fuhûletu's-suarâ*, 20.

¹²⁷ İbnü'l-Mu'tez, *el-Bedi'*, I/91.

¹²⁸ Cumahî, *Tabâkatu fuhûli's-suarâ*, I/78.

¹²⁹ Kayrevânî, *el-Umde fi mehâsini's-si'r ve âdâbih*, I/115; Suyûtî, *el-Müzhir fi ulûmi'l-luga ve envâihâ*, II/415.

¹³⁰ Suyûtî, *el-Müzhir fi ulûmi'l-luga ve envâihâ*, I/167.

kapsamında değerlendirilmeyen”¹³¹ sâlih vasfı gibi daha birçok terim Arap edebiyatı kaynaklarında tafdîl ifadeleri olarak kullanılmıştır.

Klasik dil alimleri eserlerinde edebiyat malzemesini oluşturan veya nakleden şahsiyetlerle ilgili sadece övücü mahiyetteki kavramlara yer vermemiş, bununla birlikte kendilerini cerh eden terminolojiyi de sistemli bir şekilde kullanmışlardır. Konuyla ilgili olarak yukarıda belirtildiği üzere sâkit, fâsık, zayıf, kezzâb, müfsid gibi cerh terimleri, aralarındaki nüanslar dikkate alınarak, ince eleyip sık dokuma sadedinde râvîleri tasvirde başvurulan kavramlar olmuşlardır. Örneğin “sâkit” ifadesi şiirdeki râvî kaynaklı eksikliği dile getirmek için kullanılan bir kelimedir. Dil mütehasşislerinin kolaylıkla fark edebileceği bu noksanlık şiirin merdûd olması sonucunu doğurur ki bu durum râvînin cerhine sebep olabileceği gibi aynı zamanda mervînin de zemmedilmesi demektir. Tedvîn dönemi tabakât eserleri sınıflamaları içerisinde yer alan “Rediyyun/Şiiri kabul görmeyenler” tasnifi sâkit şiirleri rivâyet eden râvîleri kapsamaktadır.¹³² Bu tenkit tabirine eserlerinde sıkça yer veren Câhiz “Sözü çok olanın sözü sâkit olur” ifadesi ile bu terimin anlam değerine işaret etmekle birlikte bu kusurun şiir metninden değil râvîden kaynaklı olduğunu vurgulamaktadır.¹³³ Her ne kadar edebiyat alanında râvînin itikadının istihsad anlamında önemi yoksa da kullanılan cerh lafızlarına bakıldığında Müslüman olmayan veya dinî yaşantısında titiz davranmayan şiir râvîlerinin mervîlerine mesafeli bir duruş söz konusudur. Zira cerh kavramlarından biri olan “Fâsık” kelimesinin aynı zamanda mâcin, habîsu’s-şi’r, sefih kavramlarıyla birlikte kullanıldığı dikkate alındığında edebî alandaki titizliği ile itikadi durumu arasında bir bağın kurulduğu da açıkça görülmektedir. Nitekim Kays b. Amr, Hanzala b. eş-Şarkî, Ömer b. Rabî’a gibi şairlerin fâsık şairler olarak nitelendirilmeleri dinî yaşantılarındaki rekâketlerine bağlanmış, böyle râvîlerin rivâyetlerine de şüpheyle yaklaşmıştır.¹³⁴

Arap edebiyatı içerisinde rivâyete dayalı alanlarda râvîye yönelik eleştirel ifadelerin yanında râvîsinde kusur olmayıp mervîde görülen birtakım eksikliklerden kaynaklı cerh tabirlerine de rastlamak mümkündür. Mesela Abdullah b. Harun daha önce duyulmamış garip vezinli şiirler rivâyet ettiği için eleştirilmiş, hem kendisi hem de rivâyetleri hakkında “Zayıf” nitelemesi yapılmıştır.¹³⁵ Klasik Arap edebiyatında sonradan ortaya konulan yeni üsluplara ihtiyatla yaklaşmış, böylece klasiğin tahrifinin önüne geçilmiştir. Birçok dil âlimi tarafından bu kavram üzerinde durulmuş ve çeşitli tanımları yapılmıştır. Diğer cerh lafızlarıyla zayıf kavramını karşılaştıran Suyûtî bu kavramlar arasındaki derece farkına işaret etmiştir. Ona göre râvînin veya mervînin en muteber olanı fasih, onun bir alt derecesi zayıf, sonra ise münker gelmektedir. Bir râvî veya

¹³¹ Ebû Hâtim, *Fuhûletu’s-suarâ*, 50.

¹³² İbn Kuteybe, *eş-Şi’r ve’s-suarâ*, I/355; Suyûtî, *el-Müzhir fi ulûmi’l-luga ve envâihâ*, I/388; İbnü’l-Mu’tez, *el-Bedi’*, I/26, 190, 295.

¹³³ Câhiz, *el-Beyân ve’t-tebyin*, II/131.

¹³⁴ İbn Kuteybe, *eş-Şi’r ve’s-suarâ*, I/317, 376.

¹³⁵ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî Yakut el-Hamevi, *İrşadü’l-erib ila ma’rifeti’l-edib*. (Beyrut: Dârü’l-garbi’l-İslâmi, 1993), III/1305. Bu eser *Mu’cemü’l-üdeba/Tabakatü’l-üdeba/İrşadü’l-elibba* isimleriyle de basılmıştır.

rivâyetinin münker olması dil alanında itimat edilmeyen bir görüşü nakletmesi, meçhul olması, birçok dilci tarafından cerh edilmiş olması gibi sebeplere bağlanmıştır.¹³⁶ Bunun gibi hadis isnâdında ağır bir itham sayılan “Kezzâb” ifadesi dil alanında daha mütesahil bir anlam yüklemesi yapılarak şiirin bilinmeyen veya hatalı bir şaire isnâdı, edebîî açıdan ifade bozukluğu, râvînin sık sık ihtilata düşmesi, diniî yaşantısındaki gevşeklik gibi sebeplerle râvîyi mecruh kılan bir tenkit sıfatı olarak değerlendirilmiştir.¹³⁷

5.1.4. Mervî ile İlgili Kavramlar

Edebiyat ürünlerinin sonraki nesillere rivâyeti, ilmî birikimin aktarımında eski çağlardan beri kullanılan yöntemlerden birisi olmuştur. Fakat söz konusu nakil işi klasik Arap edebiyatında ayrı bir repertuar halini almış ve sadece nakil terimleriyle ilgili sayısız eser kaleme alınmıştır. Nakil terminolojisinde en önemli kavramlar ise nakleden ve nakledilen ile ilgili kavramlardır. Yukarıda kısmen değinilen râvî ile ilgili vasıflandırmaların yanı sıra mervînin durumuyla ilgili de pek çok ifade tarzı geliştirilmiştir. Aktarım işinin sağlamlığı metnin güzelliği, nakil işlemindeki zaaf da metnin gayri fasih olması sonucunu doğurmuştur. Bu nedenle bir önceki başlıkta ele aldığımız râvî endeksli cerh lafızlarının ortaya çıkarttığı metinlere de ayrı isimlendirmeler yapılmıştır. Mervînin sağlamlığına ve kabul edilebilirliğine yönelik geliştirilen had, müstakîm, ahsen, ecved, hasen, ceyyid, makbul gibi olumlu istilahi terminolojiye muhalif olarak ortaya konan muhal, masnu‘, hata, zayıf, kabîh, şâz, redî‘, münker, galat, lahn gibi rivâyet metnini merdud kılan kavram hazinesine rastlanmaktadır. Tek tek ele alınması ayrı bir çalışma alanına işaret eden bu kavramlardan en önemlileri üzerinde birkaç değerlendirme yapılacaktır.

Mesela Arap dilinde medar konumunda sayılan Sîbeveyhi’nin konu hakkındaki değerlendirmelerine bakıldığında “had” ifadesi, doğru ve mükemmel cümle yapısını yansıttığı gibi “ceyyid” olarak nitelenen edebîî materyal de hatalı olmamakla birlikte had derecesinde olmayan bir cümle yapısına işaret etmektedir.¹³⁸ Yine rivâyet edilen metinlerin Arap grameri açısından sarf ve nahiv alanı itibariyle sorunsuz olduğunu bildiren kavramlardan biri de “müstakîm” kelimesidir.¹³⁹ Klasik kaynakların müstakîm kavramı hakkındaki değerlendirmelerinden yola çıkarak denilebilir ki bu ifade fesahat şartlarından olan “Muhalefetü’l-kıyas” durumundan hali olan metinlerin vasfıdır. Zira Ali Bulutda bu tespiti teyid eder mahiyette müstakîm teriminin gramer temelli bir kavram olmadığını, bununla birlikte cümle öğelerinde eksiklik bulunmaması, öğelerin lügat anlamında kullanılması ve cümlede öge ve anlam uyuşmasının bulunması gibi şartların da bir naklin müstakim sayılabilmesi için gerekli olduğunu belirtmektedir.¹⁴⁰

Mervî ile ilgili kavramlar arasında bazı terimler de var ki sadece metnin rivâyet değerine

¹³⁶ Suyûtî, *el-Müzhir fi ulûmi’l-luga ve envâihâ*, 1/169.

¹³⁷ İbnü’l-Mu‘tez, *el-Bedi’*, 1/295.

¹³⁸ Sîbeveyhi, *Kitâbu Sîbeveyhi*, 1/80.

¹³⁹ Sîbeveyhi, *Kitâbu Sîbeveyhi*, II/88.

¹⁴⁰ Ali Bulut, *Sîbeveyhi’nin el-Kitab’ında Ele Aldığı Bazı Nahiv Konuları, İşleme Yöntemi ve Koyduğu Kurallar* (Ondokuz Mayıs Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı, 2003), 111.

yönelik eleştiri içerikli değil aynı zamanda tercih kriteri olarak da kullanılmıştır. Bu konuda birçok kelimeden bahsetmek mümkün olmakla birlikte, kaynaklarda en çok zikredilene “ahsen” ifadesidir. Ahsen lafzı bir rivâyete muhalif başka bir rivâyetin olduğu ve iki rivâyet arasında hangisinin daha doğru ve tercih edilebilir olduğunu ifade etmede kullanılmaktadır. Racih olma durumu ise râvînin kim olduğu, rivâyetler arası meşhurluk durumu, hangi ekole ait bir rivâyet olduğu gibi sorular neticesinde tespit edilebilir. Eğer birden fazla metin içerisinde birisi tercihe şayan ise o rivâyetle ilgili ahsen ifadesi kullanılır. Dil âlimleri bir rivâyet metninin sadece edebî değeri ile ilgili araştırma yapmamışlar, aynı zamanda hangi ekolden sadır olduğunu da anlamaya çalışmışlardır. Bu da edebiyat alanında birden fazla üslubun kazanılmasına vesile olmuştur. Nitekim İnfitâr Suresi 9. ayette geçen “tükezzibûn” kelimesinin Medine ekolü temsilcileri tarafından “yükezzibûn” şeklinde okunması durumunda âlimler tercihte bulunma durumunda kalmışlardır. Genel kabul olarak Medine ekolüne muhalif tercihte bulunulduğu için “yükezzibûn” fiili ahsen olarak kabul görmüştür.¹⁴¹ Yukarıda da belirtildiği üzere ecved, ceyyid, hasen gibi kavramlar da rivâyet edilen edebî metnin değerini tespit için kullanılan rivâyet lafızları olarak hafızalarda yer etmiştir. Bununla birlikte üzerinde titizlikle durulması gereken bir tafdil terimi var ki bazı âlimler tarafından objektif bir kriter olarak değer kazanmasa da bunu bir dilin özünü koruma çabası olarak değerlendirmek mümkündür. Bu kavram başka dillerde eşine rastlanmayan “kavlü’l-Arab/Arap sözü” ifadesidir. Bu ifade bir dil ile ilgili en sağlam bilginin o dili fasih bir şekilde konuşan kimseden alınması gerektiğini ortaya koyan önemli bir kriterdir. Mesela Arap dilinde mihenk taşı kabul edilen âlimlerden Sîbeveyhi, bir rivâyetin değerini araştırırken güvenilirlik, akidevi durum, muhassinat özellikleri, kabilesi gibi özelliklerinden önce iki hususu özellikle sorgulamıştır: Râvî Arap mı? Kullanılan dil fasih Arapça mı?¹⁴² Bu kriteri asabiyyetin bir sonucu olarak değil, dilin yalın kalmasının gayreti olarak görmek daha doğru olacaktır.

Tıpkı râvî değerlendirmesinde olduğu gibi mervîye yönelik kullanılan nakd ifadeleri içerisinde söz konusu metnin edebî özelliklerine zarar veren unsurlarına işaret eden birtakım cerh lafızları kullanılmıştır. Bunlar arasında en çok kullanılan terimlerden biri “lahn” lafzıdır ki Arap dil yapısına uymayan imla, irab ve noktalama hatalarını konu alan bir ifade şeklidir. Bu tanımı destekler mahiyette Halîl b. Ahmed söz konusu lahn terimini “kıraatte uygun olanın terki, dile muhalif olanın kullanımıdır” şeklinde açıklamıştır.¹⁴³ Metni mecruh kılan bu kriter sadece dil yapısındaki bozukluğu değil aynı zamanda râvî kusuru, metnin şaz olması, sarf ve nahiv açısından kıyasa muhalif durumlarının hepsini içine alan bir kavramdır. Benzer kusurlar için kullanılan bir diğer kelime ise “galat” lafzıdır. Galat kusurunun kıraat ilmiyle de ilişkisi düşünüldüğünde manayla değil lafızla ilgili bir kusur olduğu daha net anlaşılacaktır. Arap dili tenkidinde sıkça kullanılan “hata” terimini de içlerine kattığımızda bu üç terimin dil yapısındaki gramer, kıraat

¹⁴¹ Ferrâ, *Meâni’l-Kur’ân*, II/244.

¹⁴² Sîbeveyhi, *Kitâbu Sîbeveyhi*, II/63,388.

¹⁴³ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü’l-ayn*, III/230. Ayrıca konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Mehmet Nafi Arslan, “Klasik Arap Edebiyatında ‘Lahn’ Konulu Rivayetler”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/2 (27 Eylül 2018): 421-447.

ve noktalama kusurlarını açığa çıkaran yakın anlamlı ifadeler olduğu anlaşılacaktır. Kur'ân-ı Kerim'deki birçok ayette yer alan lafızların irabi açıdan yanlış telaffuz edildiğine işaret eden bütün telifat bu kapsamda değerlendirilmiş, bu konu özel başlıklar halinde dil eserlerinde ayrıntılı bir şekilde işlenmiştir.¹⁴⁴

5.2. Arap Edebiyatında Kullanılan İsnâd: Sîbeveyhi (el-Kitâb) örneği

Arap dili ve edebiyatı alanının ilk usul kaynakları arasında Sîbeveyhi'nin ölümsüz eseri *el-Kitâb* sayılmaktadır. Eser, Arap dili fonetiğinin neredeyse bütün konularına değinen, bu nedenle de bu alanda çalışma yapan ilim adamlarının ilk müracat kaynağı mesabesinde. Arap dili literatüründe "kitap" denilince söz konusu eser akla gelmektedir. *el-Kitâb*'ı değerli kılan unsurların başında her ne kadar kapsamının genişliği gösterilse de bir başka ön plana çıktığı husus günümüze kadar isnâdli bir şekilde intikal etmesidir.

Müellif, derleme tarzında ortaya koyduğu eserinde her bir konuyu kendisinden önceki dil âlimlerinden getirdiği istişadlarla sunmaktadır. Bu bağlamda Hz. Ali (ö.40/6641) başta olmak üzere kendisinden dil ilminin temellerini tahsil eden Ebu'l-Esved ed-Düelî'nin (ö. 69/688) açmış olduğu yol üzere devam eden talebeleri Anbes b. Ma'dân el-Fîl, Meymûn el-'Akran, Nasr b. Âsım (ö. 89/707), Abdurrahman b. Hürmüz (ö. 117/735) ve Yahya b. Ya'mer (ö. 129/747) gibi âlimler vasıtasıyla eseri oluşturan malumat Sîbeveyhi'nin hocalarına ulaşmıştır. Kendisinin bizzat talebeliğini yaptığı hocaları İsa b. Ömer es-Sekafî (ö. 149/766), Harun b. Musa (ö. 170/786), Ebu'l-Hattâb el-Ahfeş el-Ekber (ö. 177/793), Ebû Zeyd el-Ensârî (ö. 215/830), Yunus b. Habîb (ö. 183/798) ve Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (ö. 175/791) kanalıyla bu müktesebatı elde eden Sîbeveyhi müstakil bir eser oluşturmuştur. Sîbeveyhi'ye ait olan *el-Kitâb*'ın kaynakları incelendiğinde eserin esasen yazarın Halîl b. Ahmed'den okuduğu İsa b. Ömer es-Sekafî'ye ait *el-Câmi'* isimli eserde büyük oranda yer alan yaklaşık bir buçuk asırlık nahiv, sarf, kıraat ve fonetik alanlarındaki gelişim ve birikimin hülasası olduğu görülür. Nitekim eserin satır aralarında geçen bilgiler bize bu zaman dilimiyle ilgili bir serencamı sunmaktadır. Bunun yanında bu telif çalışmasının tamamının derleme bilgilerden oluştuğu intibâi da yanlıştır. Zira eserin hatırı sayılır bir kısmı müellifin bizzat badiye yolculuklarında bizzat bedevîlerden işitip tesbit ettiği bilgilerden müteşekkildir. Bu durum eserde sıkça geçen Arapça'sına güvenilen Araplar'dan semâ ettiğine dair lafızlardan rahatça anlaşılmaktadır.¹⁴⁵

el-Kitâb müellifin güzide talebelerinden olan Ahfeş el-Evsat kanalıyla sonraki nesillere intikal etmiştir. Ahfeş sadece eserin naklini gerçekleştirmemiş, aynı zamanda şerhini de yapmıştır. Nitekim eserin ilk olarak "Kitâbu Sîbeveyhi" şeklindeki isimlendirmesi de Ahfeş'e aittir.¹⁴⁶ Bu

¹⁴⁴ Konuyla ilgili bkz. Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, II/285; Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Ezdî es-Sümâlî el-Müberred, *el-Kamil [fi'l-edeb]*. (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1869), 716 s.: I/123; Sîbeveyhi, *Kitâbu Sîbeveyhi*, III/462.

¹⁴⁵ Sîbeveyhi, *Kitâbu Sîbeveyhi*, I/335,383.

¹⁴⁶ Abdülvâhid b. Ali el-Halebî el-Lugavî Ebü't-Tayyib el-Lugavî, *Merâtibü'n-nahviyyîn*. (Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısıriyye, 1955), 65-70.

güzide kaynak Müberred döneminde bugünkü standart şeklini almıştır. Talebeleri ve onların talebelerinden oluşan ve alanın medarları mesabesinde görülen bir grup eseri Sîbeveyhi'den günümüze kadar okutup icazet verme yöntemiyle günümüze ulaştırmıştır. Yukarıda sayılanlar dışında bu isnâd içerisinde yer alan isimler şunlardır: Ali b. Hamza el-Kisâî (ö.189/805), Cermî (ö. 225/839), Ebû Osman el-Mâzinî (ö. 248/862), Ebû Hâtim es-Sicistânî (255/869) İbnü's-Serrâc (ö.316/929), Ebû Bekir Muhammed b. Ali Mebremân (ö. 326/938), Zeccâcî (ö.337/949), Ebû Ali Câfer ed-Dîneverî (ö. 289/902), İbn Dürüsteveyh (ö. 347/958), Ebû Muhammed b. Vellâd (ö. ?)... Eser son olarak Muhammed b. Vellâd'ın (ö. 332/944) kendilerine okuttuğu Muhammed b. Mûsâ el-Efşengî (ö.307/920) ve Muhammed b. Yahyâ er-Rebâhî (ö. 358/969) kanalıyla günümüze ulaştırılmıştır.¹⁴⁷

Son olarak eserin nakliyle ilgili râvîler arasındaki irtibatı şu şekilde özetlemek mümkündür:

- Sîbeveyhi'nin, eserindeki Ebu'l-Esved ed-Düelî'den gerçekleştirdiği nakil dört beyitten ibarettir.¹⁴⁸
- İsa b. Ömer'den otuza yakın rivâyet bulunmaktadır. Bu nakillerin çoğu semâ lafızlarıyla gerçekleşmiştir.¹⁴⁹
- Sadece beş konuda Harun b. Musa el-A'ver'den nakilde bulunmuştur. Bu alıntılar bizzat kendisinden istimâ neticesinde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla kıraat-sema usulüyle elde edilmiş bilgilerdir.¹⁵⁰
- Ebû Zeyd'in isminin zikredildiği rivâyet sayısı ikidir. Bu rivâyetler kelimenin müfred, tesniye veya cem' olmasıyla ilgilidir.¹⁵¹
- En çok rivâyet ettiği âlimlerden biri hocası Yunus b. Habîb'dir. Zira kendisinden iki yüzün üzerinde nakilde bulunmuştur. Daha çok Arap dilinin yalın kullanıldığı badiye rivâyetlerinde hocasının görüşüne başvurmuştur.¹⁵²
- Rahlei tedrisinde bulunduğu bir diğer hocası Halil b. Ahmed'den üç yüz elliye yakın rivâyet gerçekleştirmiş, bunları ifade ederken de soru-cevap üslubunu kullanmıştır.

¹⁴⁷ *el-Kitâb* hakkında detaylı bilgi için bkz. Sîbeveyhi, *Kitâbu Sîbeveyhi*, Mukaddime; Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*. (Tunus: ed-Dârü't-Tunisiyye, 1985), 236; Ali Benli, "Sîbeveyhi'nin el-Kitâb'ı Çerçevesinde Arap Dilbiliminin Başlangıç Safhası", *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları Genç Akademisyenler İlahiyat Araştırmaları Sempozyum 1-2 Mayıs İstanbul*, 2009; Yorulmaz Kalkan, *Hicri İlk Üç Asır Arap Dili ve Belagatı Kaynaklarında Rivayet Sistemi*; Mehmet Reşit Özbalkçıkı, "Sîbeveyhi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009).

¹⁴⁸ Sîbeveyhi, *Kitâbu Sîbeveyhi*, I/46, 142, 169, 296.

¹⁴⁹ Sîbeveyhi, *Kitâbu Sîbeveyhi*, I,271; II/319, 392-3; III/16.

¹⁵⁰ Sîbeveyhi, *Kitâbu Sîbeveyhi*, II/399; III/36; IV/196, 444, 467.

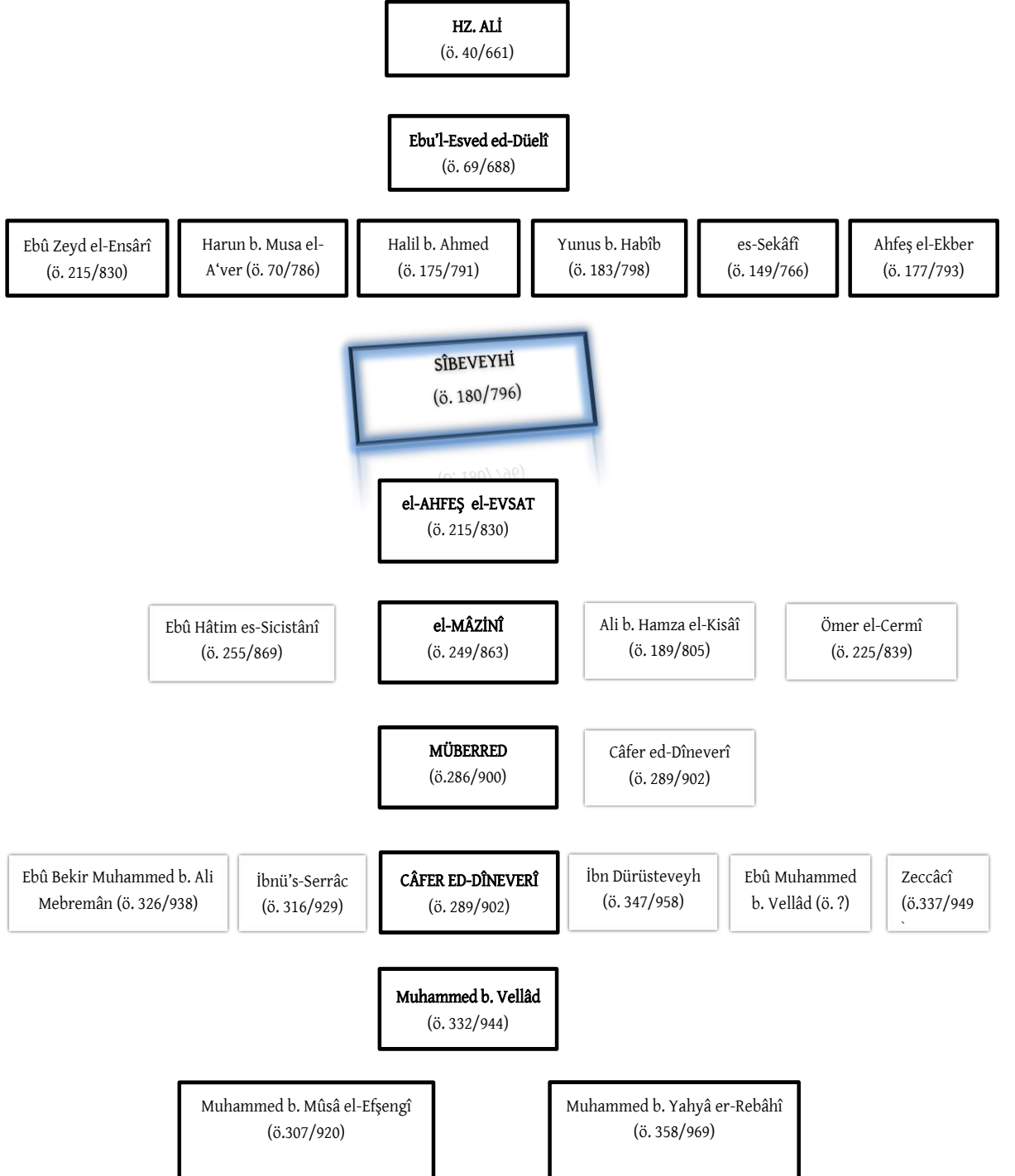
¹⁵¹ Sîbeveyhi, *Kitâbu Sîbeveyhi*, III, 379; IV, 226.

¹⁵² Huseyin Nassâr, *Yûnus b. Habîb en-Nahvî* (Kahire: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, t.y.), 131.

Bunun yanında “bize şöyle rivâyet etti”, “iddası şudur” şeklindeki ifadelerinde kastettiği kişinin Halil b. Ahmed olduğu anlaşılmaktadır.¹⁵³

¹⁵³ Sibeveyhi, *Kitâbu Sibeveyhi*, I/159; II/13, 108; III/413; IV/155; IV, 115.

el-Kitâb'ın rivâyet silsilesini aşağıdaki gibi özetlemek mümkündür:

SONUÇ

Zamanla İslâmî ilimlerin ayrılmaz bir parçası haline gelen isnâdın sistemli bir şekilde uygulandığı iki alan olan Arap edebiyatı ve hadis alanında kullanımına dair çalışmamızda tespit ettiğimiz hususlar maddeler halinde şöylece sıralanabilir:

1) Isnâd bütün naklî ilimlerde ortak olarak “kronolojik sıra gözetilerek sözü nakledenlerin isimlerini sıralamak, nakil zinciri kurmak” olarak anlaşılmıştır. Bu manada isnâd, sözün güvenilirliğinin garantisidir.

2) Araştırmalardan anlaşıldığına göre, isnâdın başlangıcı konusunda tarihin ilk dönemlerinden tutun da hicri birinci asrın sonuna kadarki zaman aralığında herhangi bir devreyi gösterenlerin aralarındaki fark, zihinlerde şekillenen isnâd mefhumunun farklılığından ileri gelmektedir. Hal böyle olunca isnâdın menşeyini tespit etmek de zor fakat önemli bir konu olmuştur.

3) Sözün sahibinin zikredilme hassasiyeti Yahûdî kültüründe kendisini göstermekle birlikte İslâmî gelenekteki isnâd sistemine benzer en az üç-dört râvîli rivâyet kalıpları ise yok denecek kadar azdır.

4) İslâmî dönem ilk nakil sınıfının kaynağına vusûlünde şüphe bulunmayan, mev-sukiyeti ittifakla kabul gören râvîlerin rivâyetleri, Yahûdî edebiyatında bulunmadığı gibi Hıristiyan edebiyatında her birinin mev-sukiyeti şüpheli olan beş şahsın şahadetine dayanmaktadır.

5) Yine Hint kültürü gibi başka topluluklarda da isim zikretme geleneği olsa da bunun tam bir isnâd olmadığı görülmektedir. Dolayısıyla bunların temel İslâm bilimlerine ait isnâd sistemiyle mukayese edilemeyeceği aşikârdır.

6) Cahiliye gibi yazılı hafızanın olmadığı toplumlarda kültür mirasını muhafaza etmek için zihinsel hafızaya başvurulur. Bu noktada bilgiyi aktarma işi insana düştüğünden râvîler çoğalır ve bir metod geliştirilir. İlkel düzeyde de olsa bunun adı Isnâd'dır.

7) Arap toplumu İslâm'la şereflendikten sonra İslâm, inananlar üzerindeki motivasyonu ile birlikte kendilerine yabancı olmayan bu güzide aktarım sistemine bir yöntem özelliği kazandırmıştır. Şahitlik müessesesi de hukuk alanı tarafından beslenince, sistemin teorik kısmı tamamlanmıştır.

8) Edebiyat alanında neseb, şiir, rivâyet ve haber alanlarında isnâdli bilgi aktarımına yer verilmiştir. Hatta edebiyat alanında ilk râvînin Ebû'l-Esved ed-Duelî (ö. 69/689) olduğu kaynaklarda geçmektedir.

9) Isnâd, edebiyat ve dil ile ilgili bir kısım kültürü korumakla vazifesini yerine getirmiş, aynı zamanda dildeki telif hareketinin ve divanların (şahıs ve kabilelerin divanlarının) peş peşe toplanması üzerinde de etkili olmuştur.

10) Dil alanının tanınmış simaları, klasik Arap edebiyatı ürünlerinin kabul şartları arasında, adâlet sahibi râvîden nakledilmiş olmak; meçhul râvî barındırmamak; mütevatir, âhad, munkatı' gibi rivâyet unsurlarına dikkat etmek gibi hususları saymak suretiyle İslâm isnâdının öngördüğü sıhhat şartlarının edebî metinler için de geçerli olduğuna dikkat çekmişlerdir.

11) Klasik Arap edebiyatına dair eserler incelendiğinde rivâyet lafızlarının anlam değeri üzerindeki hassasiyet açıkça görülmektedir. Nitekim ilk dönem dil âlimleri eserlerinde kullanmış oldukları haddesenâ/haddesenî, ahberenâ/ahberenî, beleganâ/beleganî, endeşenâ/enşedenî, semi'a/semi'tü, ravâ/yurvâ/ruviye, an gibi rivâyet lafızlarının anlamı, ittisâle ve sema'ya delaleti konusunda kapsamlı çalışmalar ortaya koymuşlardır.

12) Edebiyat alanında tabakât denilince Cahiliyyûn, İslâmiyyûn, Muhadramûn, Müvelledûn gibi dönem isimlendirmeleri akla gelmektedir. Bu nesillerin her birisi isnâd konusunda hususiyetlere sahiptir.

13) Dil ve edebiyat âlimlerinin tenkide tâbi tutulduğu tabakât eserlerinde şairlerin veya râvîlerin güvenilirlik derecelerine göre sıralanan ve ta'dîl anlamı taşıyan fahl, matbû', muflık, fasîh, sâlih, hüccet, sika gibi terimlerin yanında cerh amaçlı kullanılan sâkıt, fâsik, zayıf, kezzâb, müfsid gibi kavramlara da rastlamak mümkündür.

14) Bunun gibi rivâyet metninin sağlamlığına ve kabul edilebilirliğine yönelik geliştirilen had, müstakîm, ahsen, ecved, hasen, ceyyid, makbul gibi olumlu ıstihali terminolojiye muhalif olarak ortaya konulan muhal, masnu', hata, zayıf, kabîh, şâz, redî', münker, galat, lahn gibi rivâyet metnini merdud kılan kavram hazinesine rastlamak mümkündür.

Sonuç olarak bu engin literatür ilk yazılı kaynaklarını oluşturmaya başladığı andan itibaren, vazgeçilmez bir yazım tekniği olarak aktardığı malzemeyi kimden veya kimlerden aldığına dair oluşturulan bir atıflar zinciri meydana getirmiştir. Sened adı verilen bu kısımdaki isimlerin tümü, İslâm kültür tarihinin meşhur simalarının adları olmayıp bunlar sadece işittikleri bir haberi sağlıklı bir şekilde nakletmekten maada bir amaç gütmeyen şahıslar olarak kayıtlara geçmişlerdir.

KAYNAKÇA

Âcurrî, Ebû Bekr Muhammed b. Hüseyin b. Abdullah el-Bağdâdî. *Ahlâku hameleti'l-Kur'ân*. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1987.

Ahmed, Ebû Abdurrahmân Halîl b. Ahmed b. Amr Ferâhidî Halil. *Kitâbü'l-ayn*. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuat, 1988.

Ali, Cevad. *el-Mufasssal fî tarihi'l-Arab kable'l-İslâm*. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 1968.

Arslan, Mehmet Nafi. "Klasik Arap Edebiyatında 'Lahn' Konulu Rivayetler". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/2 (27 Eylül 2018): 421-447.

- Askalânî, Ahmed b. Ali b. Hacer. *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe: bâbü'l-künâ*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.
- Asmaî, Ebû Saîd Abdülmelik b. Kureyb b. Ali. *Fuhûletü'ş-şuarâ*. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Cedid, 1980.
- Asmaî, Sicistânî, İbn Sikkît. *Selâse kütüb fi'l-ezdâd: li'l-'Asmaî ve li's-Sicistânî ve li'İbni's-Sikkît*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.
- Âşikkutlu, Emin. "Cerh ve Ta'dîl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. VII: 394-401. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1993.
- Aydınli, Abdullah. *Hadis İstilahları Sözlüğü*. İstanbul: Timaş Yayınları, 1987.
- Babanzade, Ahmet Nâim. *Hadis Usulü ve İstilahları: Giriş*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2010.
- Bağdâdî, Abdülkâdir b. Ömer b. Bayezid Abdülkâdir. *Hizânetü'l-edeb ve lübbu lübâbi lisâni'l-Arab*. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1979.
- Bağdâdî, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sâbit Hatîb. *Şerefu ashâbi'l-hadîs*. Beyrut: Darü'l-Lü'lüe, 2018.
- Bakırcı, Selami. *Arap Dili Grameri Tarihi: (Başlangıçtan Günümüze)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, 2001.
- Belazûrî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Cabir. *Ensâbü'l-eşraf*. Kudüs: Ma'hedü'd-Dirasati'l-Esyaye, 1993.
- Benli, Ali. "Sîbeveyhi'nin el-Kitâb'ı Çerçevesinde Arap Dilbiliminin Başlangıç Safhası". *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları Genç Akademisyenler İlahiyat Araştırmaları Sempozyum 1-2 Mayıs İstanbul*. 2009.
- Beyhakî, Ebü'l-Hasan Zâhirüddin Ali b. Zeyd b. Muhammed. *Lübâbü'l-ensâb ve'l-elkâb ve'l-lakab*. Kum: Ayetullahi'l-Uzma el-Mar'aşi, 1990.
- Bilgen, Osman. "Muhadramların Hadis İlmindeki Yeri". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XVII/1 (2015): 281-322.
- Bolelli, Nusreddin. "Klasik Dönem Arap Şiirine Dair Önemli Kaynaklar ve Tesbitler II". *Şarkiyat Mecmuası* 12 (2008): 1-57.
- Bulut, Ali. *Sîbeveyhi'nin el-Kitab'ında Ele Aldığı Bazı Nahiv Konuları, İşleme Yöntemi ve Koyduğu Kurallar*. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Arap Dili ve Belagati Bilim Dalı, 2003.
- Bustânî, Butrûs b. Bûlis. *Üdebâü 'l-'arab*, Beyrut: Mektebetü Sâdır, t.y.
- Câhiz, Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb Kinânî Leysî. *el-Beyân ve't-tebyîn*. Beyrut. Dârü ve Mektebetü'l-Hilâl, 2002.
- Cinnî, Ebü'l-Feth Osman el-Mevsilî el-. *el-Hasâis*. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, t.y.
- Cumahî, Ebû Abdullah Muhammed İbn Sellâm. *Tabâkatu fuhûli'ş-şuarâ*. Kahire: Matbaatü'l-Medeni, t.y.

- Çelik, Ali. "Tarih Yazıcılığında 'İsnâd'ın Kullanılışı ya da 'Rivâyetçi Metod'". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 3/3 (2003): 5-21.
- Çetin, Nihad M. *Eski Arap Şiiri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1973.
- Dayf, Şevki. *el-Medârisü'n-nahviyye*. Kahire: Dârü'l-Mârif, 1976.
- Ebû Gudde, Abdülfettâh. *el-İsnâd mine'd-dîn ve safha müşrika min-târîhi semâi'l-hadîs 'inde'l-muhaddisîn*. Dimaşk: Dârü'l-Kalem, 1992.
- Ebû Hâtim es-Sicistânî Ebû Hâtim Sehl b. Muhammed el-Cuşemi. *Fuhûletu's-suarâ*. Bursâid: Merkezü'd-Dirasati ve'l-Buhusi'l-İslâmiyye, 2015.
- Ebü't-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed Firuzabadi. *el-Okyanûsu'l-Basît fi tercümeti Kâmûsi'l-muhît. (Kâmûs Tercemesi)*. İstanbul: Matbaa-i Bahriye, 1304.
- Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâleddin Abdurrahman b. Muhammed. *Nüzhetü'l-elibbâ fi tabâkati'l-üdebâ*. Zerka: Mektebetü'l-Menar, 1985.
- Ensârî, Ebû Zeyd Said b. Evs b. Sabit. *en-Nevâdir fi'l-luga*. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1967.
- Er, Rahmi. "Müvelledûn". *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*. 32: 227. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Eren, Mehmet. *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*. İsam, 2018.
- Ergüven, Şahabettin. "Arap Dilinde Lahn'ın Ortaya Çıkışı ve İlk Görüntüleri". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (2007): 155-183.
- et-Talmûd el-Bâbilî: *el-mukaddimetü'l-idariyye ve'l-fenniyye, el-mukaddimetü'l-ilmîyye, mesredü'l-mustalahât, el-fahâris*. Amman: Merkezü Dirâsati's-Şarki'l-Evsat, 2011.
- Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyad b. Abdullah ed-Deylemi. *Meâni'l-Kur'ân*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1980.
- Gazâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *İhyâu ulûmi'd-dîn*. Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1939.
- Goldziher, Ignaz - Şahîn, Sami. "Hadis Kültüründe Yer Alan İncil Parçaları". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1 (15 Haziran 2008): 485-491.
- Goldziher, Ignaz. *Muhammedanische Studien*. Halle A.S., Niemeyer, 1889.
- Haccâc, Ebü'l-Hüseyn el-Kuşeyrî en-Nisaburi Müslim. *Kitâbü'l-künâ ve'l-esmâ*. Dimaşk: Dârü'l-Fikr, 1984.
- Haccac, Ebü'l-Hüseyn el-Kuşeyri en-Nisaburi Müslim. *Sahîhi Müslim*. İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1955.
- Hadîsî, Hadîce. *eş-Şâhid ve usûlun'n-nahv fi kitâbi Sîbeveyhi*. Kuveyt: Matbûâtü Câmîati Kuveyt, t.y.
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh Hamevî Bağdâdî Rûmî Yakut. *İrşadü'l-erib ila ma'rifeti'l-edib*. Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmi, 1993.

- Hamîdullâh, Muhammed. *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahifa-i Hemmam İbn Münebbih*. İstanbul: Bahar Yayınevi, 1967.
- Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî Ahmed b. *el-Esâmî ve'l-künâ*. Kuveyt: Dârü'l-Aksa, 1985.
- Hatîb, Muhammed Accâc. *el-Muhtasarü'l-vecîz fi ulûmi'l-hadîs*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1987.
- Hıdır, Özcan. *Yahûdî Kültürü ve Hadisler*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2006.
- Hindî, Rahmetullah b. Halîlirrahmân Hindî Keyrânevî Dihlevî Rahmetullah. *İzhârü'l-hak*. İstanbul: Dârü't-Tıbâati'l-Âmire, 1887.
- Horovitz, Josef. "Alter und Ursprung des Isnâd." *Der Islam* 8/1-2 (2009): 39-47.
- İbn Faris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Faris b. Zekeriyâ. *Mücmelü'l-luğa*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zâhirî. *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal*. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî. *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-du'afâ ve'l-metrûkîn*. Haleb: Dârü'l-Va'y, 1976.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik. *es-Sîretü'n-nebevî*. Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebî, 1955.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe Dîneverî. *eş-Şi'r ve's-suarâ*. Kahire: Dârü'l-Mârif, 1982.
- İbn Mâkûlâ, Ebû Nasr Sa'dülmelik Ali b. Hibetullah b. Ali. *el-İkmâl fi ref'i'l-irtiyâb ani'l-mü'telif ve'l-mutelif mine'l-esmâ ve'l-künâ ve'l-ensâb*. t.y.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed bin Mükerrrem el-Mısrî. *Lisânu'l-Arab*. Beyrut: Dârü's-Sadr, t.y.
- İbn Mende, Ebû Abdullah Muhammed b. İshak b. Muhammed. *Fethü'l-bâb fi'l-künâ ve'l-ekâb*. Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 1996.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zührî. *et-Tabakâtü'l-kübrâ = Kitâbü't-Tabakâti'l-kebir*. Beyrut: Dâru Sadır, 1968.
- İbnü'l-Cevzi, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî. *Keşfü'n-nikâb ani'l-esmâ ve'l-ekâb*. Beyrut : Müessesetu Ulumi'l-Kur'an/Dâru İbn Kesir, 1993.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî. *Câmiü'l-mesânid ve'l-ekâb*. İskenderiye: Mektebetü'l-İskenderiyye, 2003.
- İbnü'l-Faradî, Ebü'l-Velid Abdullah b. Muhammed b. Yusuf. *Kitâbü'l-ekâb*. Beyrut: Dârü'l-Cîl, 1992.
- İbnü'l-Mu'tez, Ebü'l-Abbas Abdullah b. Muhammed b. Cafer. *el-Bedi'*. Beyrut: Dârü'l-Cîl, 1990.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak. *el-Fihrist*. Tunus: ed-Dârü't-Tunisiyye, 1985.
- İbnü's-Salâh, el-İmâm Ebû Amr Osmân b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî. *Ulumü'l-hadis (Mukaddimetü İbni's-Salâh)*. Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1404.

- İbnü's-Sikkît, Ebû Yusuf Yakub b. İshak el-Huzistani. *İslâhü'l-mantık*. Kahire: Dârü'l-Mârif, t.y.
- İbnü's-Sikkît, Ebû Yusuf Yakub b. İshak el-Huzistani. *Kitâbü'l-ibdâl*. Kahire: Mecmaü'l-Lugati'l-Arabiyye, 1978.
- İsfahânî, Ali b. Hüseyin b. Muhammed Ebü'l-Ferec. *el-Egânî*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabi, 1927.
- İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Musa b. İyâz el-Yahsubi Kadi. *İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ'*. Kahire/Tunus: Dârü't-Türas /el-Mektebetü'l-Atika, 1970.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Hadis tarihi*. İstanbul: Darulhadis, 2001.
- Karadavut, Ahmet. "Arap Dilinde Lahn'ın Doğuşu". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/7 (1997).
- Kâsımî, Cemaleddin Muhammed b. Muhammed Saîd Cemaleddin. *Kavâidü't-tahdîs min fûnûni mustalahi'l-hadîs*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1979.
- Kayrevanî, Ebû Ali Hasan b. Reşîk Ezdî. *el-Umde fî mehâsini's-şî'r ve âdâbih*. Beyrut : Dârü'l-Ma'rife, 1988.
- Kebîr, Ebû Ahmed Muhammed b. Muhammed b. Ahmed Nisâbü'rî Hâkim. *Kitâbü'l-esâmî' ve'l-künâ*. Medine : Mektebetü'l-Gurabai'l-Eseriyye, 1994.
- Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdilkebîr b. Muhammed Hasenî İdrîsî. *Fihrisü'l-fehâris ve'l-esbât ve mu'cemü'l-me'âcim ve'l-meşyahât ve'l-müselselât*. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1982.
- Kızılkaya, Sabri. *İsnâd ve Metin Çözümlemeleri Bağlamında Geleneksel ve Yeni Yaklaşımlar (Basılmamış Doktora Tezi)*. Ankara. Üniversitesi, 2008.
- Kureşî, Muhammed b. Ebi'l-Hattab Ebû Zeyd. *Cemheretu eş'ari'l-Arab fi'l-cahiliyye ve'l-İslâm*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986.
- Lugavî, Abdülvahid b. Ali el-Halebî el-Lugavi Ebü't-Tayyib. *Merâtibü'n-nahviyyîn*. Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, 1955.
- MacDonald, William. *Kutsal Kitap Yorumu: Yeni Antlaşma Serisi: Koleseliler. 1,2 Selanikliler. 1,2 Timoteos. Titus. Filimon. İbraniler. Yakup. 1,2 Petrus. 1,2,3 Yuhanna. Yahuda. Vahiy*. İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2003.
- Mağribî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Ali b. Hüseyin Vezir. *el-İnâs fî ilmi'l-ensâb*. Riyad: Dârü'l-Yemame, 1980.
- Margoliouth, David Samuel. *Lectures on Arabic Historians*. Delhi: Idarah-i Adabiyat-i Delli [İdare-i Edebiyat-ı Delhi], 1977.
- Muhammed, Saîd Megavirî. *el-Elkâb ve'l-esmâü'l-harf ve'l-vazâif fî dav'i'l-berdeyyati'l-Arabiyye*. Kahire: Dârü'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2000.
- Müberra, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr Ezdî Sümâlî. *el-Kamil [fi'l-edeb]*. İstanbul : Matbaa-i Âmire, 1869.
- Nassâr, Hüseyin. *Yûnus b. Habîb en-Nahvî*. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, t.y.

- Nîsâburî, Ebû Abdullah İbnü'l-Beyyi' Muhammed Hakim. *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*. Haydarabad: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1915.
- Okiç, Muhammed Tayyib. *Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler*. İstanbul: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1959.
- Önkal, Doç. Dr. Ahmet. "Araplarda Ensab İlmi ve İslâm Tarihi Açısından Önemi". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/3 (01 Nisan 1990).
- Özbalıkçı, Mehmet Reşit. "Sîbeveyhi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. 37: 130-134. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Polat, Selahattin. *Mürsel Hadisler ve Delil Olma Yönünden Değeri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1985.
- Râfi'î, Mustafa Sâdık'. *Târîhu âdâbi'l-Arab*. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1974.
- Râmhürmüzî, Ebû Muhammed b. Hallad Hasan b. Abdurrahman. *el-Muhaddisü'l-fâsil beyne'r-râvi ve'l-vai*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1971.
- Râmhürmüzî, Ebû Muhammed b. Hallad Hasan b. Abdurrahman. *el-Muhaddisü'l-fâsil beyne'r-râvi ve'l-vât*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1984.
- Raşit Küçük. "İsnâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. XXIII: 154. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2001.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur el-Mervezî. *el-Ensâb*. Haydarâbâd: 1962.
- Sıddîkî, M. Zübeyr. *Hadis Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları, 2004.
- Sîbeveyhi, Ebû Bîşr Amr b. Osman b. Kanber el-Harisi. *Kitâbu Sîbeveyhi*. Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1977.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr. *el-Camiü's-sağîr fi ehâdisi'l-beşîri'n-nezîr*. Kahire: el-Matbaatü'l-Meymeniyye, 1321.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr. *el-Müzhir fi ulûmi'l-luga ve envâihâ*. Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, t.y.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr. *Tedrîbü'r-râvi fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*. Medine: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1959.
- Touati, Houari. *Ortaçağda İslâm ve Seyahat: Bir Âlim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi*. Trc. Ali Berktay. 2. Bs. Yapı Kredi Yayınları, 2016.
- Uğur, Mücteba. *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992.
- Uz, Emin. *Hadiste İsnâdın Doğuşu*. Bursa: Emin Yayınları, 2013.
- Yorulmaz Kalkan, Nilüfer. *Hicri İlk Üç Asır Arap Dili ve Belâgatı Kaynaklarında Rivayet Sistemi*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, 2017.
- Zebîdî, Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Ahmed b. Abdüllatif. *Sahîh-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1985.

Zebîdî, Ebü'l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed b. Muhammed. *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. Beyrut: Dârü'l-Fîkr, 1994.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-. *Rabûü'l-ebrâr ve nusûsü'l-ahbâr*. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuat, 1992.

Zirîklî, Hayreddin. *el-A'lâm: Kamûsu terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-Arab ve'l-müstarebîn ve'l-müsteşrikîn*. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 1984.